

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

ZEYNELABİDİN ÇİÇEK VE EL- MESÂİLU'L-MAKSÛDE ADLI ESERİ

Mehmet Nezir Esin
13912008

Danışman
Prof. Dr. Mehmet Edip Çağmar

Diyarbakır 2018

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**ZEYNELABİDİN ÇİÇEK VE EL-
MESÂİLU'L-MAKSÛDE ADLI ESERİ**

Mehmet Nezir Esin
13912008

Danışman
Prof. Dr. Mehmet Edip Çağmar

Diyarbakır 2018

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Zeynelabidin Çiçek ve el-Mesâilu’l-Maksûde Adlı Eseri” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezim sadece Dicle Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☐ Tezimin 1 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/projemimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

01/06/2018

Mehmet Nezir Esin

KABUL VE ONAY

Mehmet Nezir Esin tarafından hazırlanan “Zeynelabidin Çiçek ve el-Mesâilu’l-Maksûde Adlı Eseri” adındaki çalışma, 01/06/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

[İ m z a]

Prof. Dr. Mehmet Edip Çağmar (Başkan-Danışman)

[İ m z a]

Doç. Dr. Mustafa Öncü

[İ m z a]

Dr. Öğr. Üyesi Halil Akçay

ÖNSÖZ

İslam dininin yeryüzüne yayılmasıyla Araplar diğer milletlere karışmış ve bir süre sonra Arapça’da dil hataları ortaya çıkmıştır. “Lahn” denilen bu hataların devam etmesi halinde dinî kaynakların yanlış yorumlanmasına sebep olacağından kaygı duyan Müslüman âlim ve yöneticiler, bir takım arayışlar içine girmiş ve Arap gramerinin temelini oluşturan bazı genel kurallar belirlemişlerdir. Ebu’l-Esved ed-Duelî (ö. 69/688) ile başlayan dil çalışmaları bir süre sonra olgunlaşmış ve nihayetinde çeşitli eserler yazılmış ve ekoller oluşmuştur.

Âlimlerin nahiv ilmi üzerine yoğunlaşmaları ile bu alanda binlerce eser yazılmıştır. Söz konusu eserlerden birisi de el-Curcânî’nin ‘*Avâmil*’idir. Bu yazma geleneği günümüze kadar kesintisiz olarak devam etmiştir. Nitekim 19. Yüzyılda yaşayan el-Berzencî, el-Curcânî’nin ‘*Avâmil*’ini manzûmeye çevirmiş, günümüz âlimlerinden Zeynelabidin Çiçek de bu manzûmeye şerh yazmıştır.

Bu çalışmamızın amacı Çiçek’in *el-Mesâilu’l-Maksûde fî Şerhi ‘Avâmil*’-*Manzûme* adlı şerhini çeşitli yönleriyle inceleyip tanıtımını yapmaktır.

Çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuçtan teşekkül etmektedir. Giriş bölümünde evvela Arap Dili gramerine genel bir bakış, ardından nahiv ilminin doğuşu, gelişimi, ortaya çıkışını etkileyen faktörler, ekolleri ve bu ilimde telif geleneği ele alındıktan sonra el-Berzencî ve *el-‘Avâmil*’-*Manzûme* adlı eseri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Çalışmamızın birinci bölümünde araştırma konumuz olan *el-Mesâilu’l-Maksûde* adlı şerhin müellifi olan Zeynelabidin Çiçek’in hayatı ve ilmi yönü hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise *el-Mesâilu’l-Maksûde* adlı şerhin yazılış gayesi, şekil ve muhtevası, metodu, üslubu, istişhadı, kullandığı örnekleri ve kaynakları incelenmiştir. Yine bu bölümde Çiçek’in nâzıma yönelttiği eleştiriler ve şerhte yer alan ihtilaflı meseleler örnekleriyle birlikte ele

alınmıştır. Sonuç bölümünde ise *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı şerh ile ilgili yapılan çalışmada elde edilen sonuçlara yer verilmiştir.

Bu çalışmayı hazırlamada bana yol gösteren ve Zeynelabidin Çiçek (Âmidî) gibi değerli hocaları bana tanıtan, değerli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Mehmet Edip ÇAĞMAR başta olmak üzere emeği geçen Prof. Dr. Hulusi KILIÇ, Prof. Dr. Eyyüp TANRIVERDİ, Doç. Dr. Mehmet Cevat ERGİN, Doç. Dr. Mustafa ÖNCÜ ve Dr. Öğr. Üyesi Halil Akçay hocalarıma şükranlarımı sunarım. Benimle beraber Diyanet İşleri Başkanlığı Diyarbakır Dini Yüksek İhtisas Merkezi 1'nci dönem kursiyerleri olan arkadaşlarıma yardımlarından dolayı teşekkür ederim. Son olarak eşime ve çocuklarıma manevi yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

Mehmet Nezir Esin

Diyarbakır 2018

ÖZET

Zeynelabidin Çiçek Hoca'nın *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı şerhi, el-Berzencî'nin nahiv ilminde amiller hakkında manzum olarak telif ettiği *el-'Avâmilu'l-Manzûme* adlı metin üzerine yazılmıştır. Bu çalışmada Çiçek'in *el-Mesâilu'l-Maksûde fî Şerhi 'Avâmilu'l-Manzûme* adlı şerhi çeşitli yönleriyle incelenip tanıtımı yapılmıştır. Çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde Arap Dili gramerine genel bir bakış, nahiv ilminin doğuşu, gelişimi, ortaya çıkışını etkileyen faktörler, ekolleri, bu ilimde yazma geleneği ve *el-'Avâmilu'l-Manzûme*'nin müellifi olan el-Berzencî ve eseri hakkında bilgiler ele alınmıştır. Çalışmamızın birinci bölümünde *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı şerhin müellifi olan Zeynelabidin Çiçek'in hayatı ve ilmi yönü hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde, *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı şerhin yazılış gayesi, şekil ve muhtevası, metodu, üslubu, istişhadi, kullandığı örnekleri, kaynakları ve Zeynelabidin Hoca'nın nâzıma yönelttiği eleştirileri incelenmiştir. Sonuç bölümünde ise *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı şerhle ilgili yapılan çalışmada elde edilen sonuçlara yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Arap Dili, Nahiv, Zeynelabidin Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, el-Berzencî, el-'Avâmilu'l-Manzûme, Şerh.

ABSTRACT

Zeynelabidin Çiçek's book named al-Mesâilu'l-Maksûde is written as a commentary on the text al-'Avâmilu'l-Manzûme has written by al-Berzencî. Berzencî's book is a poetic work that deals with avamil in the nahiv. Çiçek's book al-Mesâilu'l-Maksûde fî Şerhi 'Avâmili'l-Manzûme has been examined and promoted by various aspects in the study. This study consists of introduction and two parts and the result. It was deal with an overview of the grammar of Arabic language and the development of nahiv, the factors affecting its appearance, the schools, the writing tradition and information about al-Barzenci who is the author of al-'Avâmilu'l-Manzûme and his work in the introduction. It was informed about the life and scientific direction of Zeynelabidin Çiçek's al-Mesâilu'l-Maksûde in the first part of the study. It was examined in purpose of writing of al-Mesâilu'l-Maksûde, the form and content, method, style, examples, sources and criticisms of Zeynelabidin in the second chapter. It was investigated the results of the study on al-Mesâilu'l-Maksûde in the results of the study.

Key Words: Arabic Language, Arabic Grammar, Zeynelabidin Çiçek, el-Mesâilu'l-Maksûde, el-Berzencî, el-'Avâmilu'l-Manzûme, Sharh.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	VIII

GİRİŞ

ARAP DİLİ GRAMERİNE GENEL BİR BAKIŞ VE EL-BERZENCÎ

1. NAHİV İLMİ HAKKINDA GENEL BİLGİ.....	9
1.1. Doğuşu ve Gelişimi.....	9
1.2. Ortaya Çıkışını Etkileyen Faktörler	11
1.3. Nahiv Ekolleri	11
2. NAHİV İLMİNDE TELİF GELENEĞİ	15
2.1. Metin	16
2.2. Şerh	21
2.3. Haşiye	25
3. EL-BERZENCÎ VE EL-'AVÂMİLÜ'L-MANZÛME ADLI ESERİ	27
3.1. el-Berzencî en-Nûdehî	27
3.2. el-'Avâmilü'l-Manzûme.....	29

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEYNELABİDİN ÇİÇEK'İN HAYATI VE İLMİ YÖNÜ

1.1. HAYATI.....	33
1.1.1. Ailesi.....	33
1.1.2. Çocukluğu	34
1.1.3. Eğitimi	35
1.1.4. Evliliği ve Çocukları	35
1.1.5. Yaptığı Görevler	36
1.1.6. Anıları.....	36
1.2. İLMİ YÖNÜ	40
1.2.1. Medrese Eğitimi ve Hocaları	40
1.2.2. Öğrencileri	44
1.2.3. Eserleri	45

İKİNCİ BÖLÜM

EL-MESÂİLÜ'L-MAKSÛDE FÎ ŞERHİ 'AVÂMİLİ'L-MANZÛME ADLI ESERİN İNCELENMESİ

2.1. YAZILIŞ SEBEBİ.....	61
2.2. ŞEKİL VE MUHTEVASI	61
2.3. METODU.....	68
2.4. ÜSLÛBU	71
2.5. İSTİŞHÂDİ	72
2.5.1. Kur'an-ı Kerim ile İstişhâd	73
2.5.2. Arap Şiiri ile İstişhâd.....	75
2.5.3. Hadis ile İstişhâd	77
2.6. KULLANDIĞI ÖRNEKLER.....	79
2.7. BAŞVURDUĞU KAYNAKLAR	85
2.8. NÂZIMA YÖNELTTİĞİ ELEŞTİRİLER	87
2.9. TALÎL	88
2.10. TERCİH ETTİĞİ GÖRÜŞLER	91

2.10.1. Basra ile Kûfe Nahiv Ekolleri Arasındaki İhtilaflar ve Çiçek'in Tercihleri	91
2.10.2. Nahiv Âlimleri Arasındaki İhtilaflar ve Çiçek'in Tercihleri	98
SONUÇ.....	108
KAYNAKÇA	110
EKLER.....	117

KISALTMALAR

b.	İbn
bk.	Bakınız
bty.	Basım tarihi yok
byy.	Basım yeri yok
böl.	Bölüm
c.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DÜ	Dicle Üniversitesi
Ens.	Enstitü
Hız.	Hazreti
nşr.	Neşreden
ö.	Ölümü
s.	Sayfa
s.a.v	Sallallahu aleyhi ve sellem
sy.	Sayı
TDEAD	Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik edip yayınlayan
Üniv.	Üniversite
vb.	Ve benzeri
vs.	Vesaire
Yay.	Yayını, yayınları
ZÇ.	Zeynelabidin Çiçek ile röportaj

GİRİŞ

ARAP DİLİ GRAMERİNE GENEL BİR BAKIŞ VE EL-BERZENCÎ

1. NAHİV İLMİ HAKKINDA GENEL BİLGİ

1.1. Doğuşu ve Gelişimi

Arapça Sami diller ailesindendir. Sami diller doğu ve batı olmak üzere iki büyük kola ayrılır. Doğu kolunda Babil ve Asur dillerinin bağlı olduğu Akkadca yer alır. Batı kolunda ise Fenike, Nabatî ve İbranî dillerini içine alan Ken'ânî diller ve Aramî dilinin yer aldığı kuzeybatı grubu ile eski ve yeni lehçeleriyle Habeşçe, güney ve kuzeybatı Arapçasının teşkil ettiği güneybatı Samî diller grubu yer alır.¹

Cahiliye döneminden bugüne kadar ulaşan edebi mahsuller, Arap dilinin cahiliye döneminden beri işlenmiş ve gelişmiş bir dil olduğu fikrini bizlere vermektedir.² Ancak bu dönemde yazı geleneğinden çok semâ' (işitme) geleneğinin yaygın oluşu, Arapların çoğunun bedevî bir hayat yaşamaları ve diğer milletlerden uzak olmaları gibi nedenlerden dolayı herhangi bir gramer çalışmasına ihtiyaç duyulmamıştır.³

¹ Kenan Demirayak, **Arap Edebiyatı Tarihi-1**, Fenomen Yay., Erzurum 2012, s. 31.

² Kenan Demirayak, Selami Bakırcı, **Arap Dili Tarihi**, Fenomen Yay., Erzurum 2001, s. 2; Şevkî Dayf, **el-Medarisu'n-Nahviyye**, Dâru'l-Me'ârif, Kahire 1968, s. 11-12.

³ Sa'îd el-Afgânî, **Min Târîhi'n-Nahv**, Dâru'l-Fikr, bty, s. 7; Nihat Tarı, **Teftâzânî ve Sâdinî Adlı Şerhi**, (DÜ. Sosyal Bilimler Ens. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2015, s. 1

“Nahiv” sözlükte “yönelmek, izini takip etmek” gibi anlamlara gelir.⁴ Terim olarak ise “i’râb ve binâ yönünden kelimenin sonunun bilinmesine yarayan kurallar ilmi” demektir.⁵

“Nahiv” hakkında farklı rivayetler olsa bile hicri birinci asrın ikinci yarısında Ebu’l-Esved ed-Duelî (ö. 69/688-689) tarafından konulduğu kabul edilmektedir.⁶ Onu nahiv ilmine ilk yönlendiren ve teşvik edenin Hz. Ali (ö. 40/660-661) olduğuna dair rivayetler vardır. Bu rivayetlerde Hz. Ali’nin Ebu’l-Esved’e Arapların acemlerle karışması sonucu dillerindeki bozukluktan şikâyet ettiği ve bunu gidermek için de not şeklinde kısa bir metin bıraktığı geçmektedir. Hz. Ali, Ebu’l-Esved’e bu notu verir ve ona şöyle der: أَنُحْ هَذَا النَّحْوُ “Bu şekilde devam et.” ed-Duelî de, gramerle ilgili bilgileri öğrencileriyle paylaşır ve böylece Arap gramerinin bu kısmına nahiv adının verilmesinde önemli rol oynamış olur.⁷

Nahvin esaslarının bizzat Hz. Ali tarafından konulduğuna dair rivayetler de vardır. Buna göre o, “Kelamın tamamı isim, fiil ve harftir; isim musemmadan haber veren, fiil kendisiyle haber verilen, harf ise bir mana ifade eden şeydir.” cümlesini yazarak ed-Duelî’ye verir ve buna ilavelerde bulunmasını söyler. ed-Duelî de “bâb” adı altında yazdığı her konuyu Hz. Ali’ye arz eder.⁸ Bir başka rivayette ise Hz. Ali’nin ona, fâilin merfu‘, mef’ulun mansûb ve muzafun ileyhin de mecrûr olduğunu söylediği belirtilir.⁹ Ancak Hz. Ali’nin siyasi çalkantılarla yoğun biçimde meşgul olması sebebiyle sadece yol, yöntem göstermekle yetinmesi ve bizzat telif işine girişmemiş olması daha makuldür.¹⁰

⁴ Heyet, **el-Mu’cemu’l-Vasît**, Mektebetu’s-Şurûku’d-Devliyye, Mısır 2004, s. 908; İsmail Durmuş, “Nahiv”, **DİA**, TDV Yay., İstanbul 2010, c. 32, s. 300.

⁵ Ebu’l-Kasım ez-Zeccâcî, **el-İzâh fî İleli’n-Nahv**, nşr. Mâzin el-Mubârek, Beyrut 1986, s. 89; Muhammed el-Meylânî, **Şerhu’l-Muğnî**, İstanbul bty., s. 3.

⁶ 14 Ebû Sa’îd es-Sîrâfî, **Ahbâru’n-Nahviyyîne’l-Basriyyîn**, nşr. F. Krenkow, Beyrut 1936, s. 13; İbnu’n-Nedîm, **el-Fihrist**, (nşr. Rızâ Teceddüd), byy., bty., s. 61.

⁷ Muhammed b. Ebî Sa’îd el-Enbârî, **Nuzhetu’l-Elibbâ fî Tabakâti’l-Udebâ**, (nşr. M. Ebu’l-Fadl İbrahim), Kahire 1998, s. 18; Abduh er-Râcihi, **Durûsun fî Kutûbi’n-Nahv**, byy., Beyrut 1975, s. 9.

⁸ Muhammed et-Tantâvî, **Neş’etu’n-Nahv ve Târîhu Eşheri’n-Nuhât**, byy., Kahire 1991, s. 16-17.

⁹ İbnu’l-Enbârî, **Nuzhetu’l-Elibbâ fî Tabakâti’l-Udebâ**, s. 4-5; Ignace Goldziher, **Klasik Arap Literatürü**, Azmi Yüksel-Rahmi Er (çev.), Vadi Yay., Ankara 1993, s. 72-73.

¹⁰ Durmuş, “Nahiv”, **DİA**, c. 32, s. 302.

Bazı rivayetlerde, nahiv ilminin kurucusu olarak Nasr b. Âsım el-Leysî (ö. 90/708) ve ‘Abdurrahmân b. Hurmuz’un (ö. 117/735) adları geçse de bunların nahiv ilmini ed-Duelî’den öğrendikleri kaynaklarda kaydedilmiştir.¹¹

1.2. Ortaya Çıkışını Etkileyen Faktörler

Nahiv ilminin ortaya çıkışını etkileyen faktörleri dinî, edebî ve sosyal olmak üzere üç başlık altında ele alabiliriz. Bazı Müslümanlar tarafından Kur’an-ı Kerim’in hatalı okunması sebebiyle zamanın âlimleri ve yöneticilerinin bu konuya el atmaları ve bu hataların önüne geçmek için bazı tedbirler almalarına neden olmuştur. Öte yandan hem çölde yaşayan bedevilerin konuşmalarında hem de şiirde, hutbede ve vaazlarda kullanılan dilde i‘raba dikkat etmeleri ve panayırlarda düzenlenen şiir yarışmalarında şiirlerin edebî açıdan değerlendirilmesi gibi olgular nahiv çalışmalarının ortaya çıkmasında etkili olmuştur.¹² Ayrıca şehirlerde Araplarla birlikte Arap olmayan unsurlar da yaşadığı için Arapça konuşmada lahn olmuştur. Nahiv ilminin doğuşuna sebep olarak gösterilen lahn ile ilgili birçok rivayet vardır.¹³ Bununla birlikte İslam’ın ilk yıllarında Arap dilinin yanlış kullanılması, yalnız günlük konuşmalarla sınırlı kalmamış hatta Kur’an’ın bazı ayetlerinin yanlış okunmasına kadar varmıştır.¹⁴

1.3. Nahiv Ekolleri

Nahiv üzerine ilk çalışmaları yapan âlimler, önceleri Basra’da bu çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Ardından ikinci bir faaliyet merkezi Kûfe olmuştur. Bunun neticesinde, buralarda başlangıçta bireysel çabalar olarak ortaya çıkan nahiv çalışmaları, zamanla ekolleşme dönemine girmiştir. Basra ve Kûfe ekollerinin ardından ortaya çıkan Bağdat, Endülüs ve Mısır ekolleri nahiv ile ilgili çalışmaların tamamlanmasında önemli rol oynamışlardır.

¹¹ es-Sîrâfî, *Ahbâru’n-Nahviyyîne’l-Basriyyîn*, s. 14; Demirayak-Bakırcı, *Arap Dili Tarihi*, s. 21.

¹² Mehmet Edip Çağmar, *İbn Rüşd’ün Nahiv Anlayışı*, Diyarbakır 2012, s. 20; Muhammed Hayr el-Hulvânî, *el-Mufasssal fî Târîhi’n-Nahvi’l-‘Arabî*, Beyrut 1979, s. 19; Çağmar, *Halefu’l-Ahmer ve Mukaddime fi’n-Nahv Adlı Eseri*, Ankara 2006, s. 16.

¹³ Çağmar, *İbn Rüşd’ün Nahiv Anlayışı*, s. 20-21.

¹⁴, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, byy., Kahire, 1967, c. 1, s. 24.

1.3.1. Basra Nahiv Ekolü

Bu ekol, ilk dil çalışmasını yapan ve aynı zamanda nahvin kurucusu olduğu kabul edilir. İlk Arap dilcileri Basra'da yetişmişlerdir. Ayrıca dil çalışmalarının burada başlamış olması Basra'nın, yabancı kültür ve düşünce, Yunan felsefesi ve Aristo mantığıyla olan ilişkisinin ileri düzeyde olmasında etkili olmuştur.¹⁵

Basra ekolünün çalışmaları kıyas ve sema'a dayanır. Bu ekol kural ve hükümlerle ilgili tahlilleri ileriye taşımıştır. Cahiliye dönemindeki 'Ukâz panayırını andıran Mirbed Panayırının Basra'da bulunması, Arap dilini fasih konuşan bedevilerin çöle yakın bir şehir olan Basra'da toplanmaları gibi sebeplerden dolayı Basralı dil bilimcileri, titizlikle seçtikleri bedevî Arapların fasih lehçelerini esas alıp, dile ait genel kuralları koymuşlar. Ayrıca bu kurallara uymayan şekilleri şâz kabul ederek, onlar için ayrıca kural koymayı gerek görmemişlerdir.¹⁶

Basra nahiv ekolünün kurucusu, nahiv ilminin temelini de koymuş olan Ebu'l-Esved ed-Duelî'dir.¹⁷ Bu ekolün ilk hocası olarak, pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Bunlardan en meşhurları 'Anbese b. Ma'dan (ö. 100/718) ve Yahyâ b. Ma'mer'dir (ö. 129/746). Daha hicri I. asırdan itibaren Basra'da nahiv çalışmaları başlamıştır. ed-Duelî'den sonra bu ekolün çalışmalarını Ebû İshâk el-Hadramî (ö. 127/745), 'İsâ b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766) ve Yûnus b. Habîb (ö. 182/798) yürütmüştür.¹⁸ Daha sonra Arap dil gramerinin iki büyük âlimi olan el-Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ve Sîbeveyhi (ö. 180/796) gelir. Bunlardan sonra el-Ahfeşu'l-Evsat (ö. 215/830), Ebû'Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ (ö. 209/824-825), el-Asmaî (ö. 216/831), Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 249/863), el-Muberrid (ö. 286/900) gibi büyük âlimler bu ekolün mensupları arasında yer alır.¹⁹

1.3.2. Kûfe Nahiv Ekolü

Bu ekolün başlangıç tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bilindiği kadarıyla önceleri Basra Nahiv Ekolünden faydalanarak yetişen ve hicri II. yüzyıl sonlarında ayrı bir grup oluşturan Kûfe Nahiv Ekolü, rekabet duygusu etkisiyle gayretli bir

¹⁵ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s. 20.

¹⁶ Hulusi Kılıç, "*Basriyyûn*" *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2006, c. 5, s. 118.

¹⁷ Durmuş, "*Nahiv*" *DİA*, c. 32, s. 304.

¹⁸ Çağmar, *İbn Rüşd'ün Nahiv Anlayışı*, s. 22-23; er-Râcihi, *Durûs fî Kutûbi'n-Nahv*, s. 10.

¹⁹ Kılıç, "*Basriyyun*", *DİA*, c. 5, s. 118.

çalışma içine girmiştir.²⁰ Ancak burada asıl ekolleşme Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/804) ve Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822) ile olmuştur. Bu iki büyük âlim, nahiv ilminin esas ve usullerini koymuş ve Kûfe ekolünün Basra ekolünden bağımsız bir ekol olmasında büyük rol oynamışlardır.²¹ Daha sonra Ebu'l-Hasan 'Alî b. el-Mubârek el-Ahmer (ö. 194/809), Ebû Ca'fer Muhammed b. Sa'dan ed-Darîr (ö. 231/845), Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshâk es-Sikkît (ö. 244/858), Ebû Ca'fer Muhammed b. 'Abdillâh b. Kâdim (ö. 251/865), Ebu'l-'Abbas Sa'leb (ö. 291/903) gibi büyük âlimler tarafından Kûfe Nahiv Ekolü'nün çalışmaları yürütülmüştür.²²

Basra Nahiv Ekolü ile Kûfe Nahiv Ekolü birbirlerinden farklı metot izlemişlerdir. Her iki ekolün çalışmaları kıyas ve sema'a dayanmakla beraber, Basra Nahiv Ekolü, sema' konusunda fesahatlerine güvenilen çöl Araplarından rivayetler yapıp bu konuda titizlik gösterirken, Kûfe Nahiv Ekolü bu konuda gevşek davranmıştır. Sema'daki bu genişlik kıyasın uygulanmasına da yansımıştır.²³

Bu iki ekolün bazı ıstılahları da birbirinden farklı kullandıklarını görmekteyiz. Örneğin Basralılar ismi fail terimini kullanırken, Kûfeliler bunun yerine fi'lu'd-dâim terimini kullanmışlardır. Kûfeliler, zamir yerine kinaye ve meknî, şe'n zamiri yerine ismi mechûl, fasıl zamiri yerine ismi 'imâd ve temyiz yerine tefsir terimini kullanmışlardır.²⁴ İki ekol arasındaki ihtilafı ele alan en meşhur ve kapsamlı eser, hiç şüphesiz Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân el-Enbârî (ö. 577/1181-2)'nin yazmış olduğu *el-İnsâf fî Mesâilî'l-Hilâf Beyne'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l Kûfiyyîn* adlı eserdir. el-Enbârî eserinde bu iki ekol arasında ihtilafı olan 121 meseleyi ele alıp incelemiştir.²⁵

1.3.3. Bağdat Nahiv Ekolü

Hicri II. asırdan itibaren Bağdat'ın devletin merkezi olup âlimlerin oraya yerleşmeleri ile ilmin merkezi konumuna yükselmiştir. Ardından bu ilim merkezinde

²⁰ Hulusi Kılıç, "*Kûfiyyun*", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2006, c. 26, s. 345.

²¹ Çağmar, *İbn Rüşd'ün Nahiv Anlayışı*, s. 24; Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s. 154.

²² el-Afgânî, *Min Târîhi'n-Nahv*, s. 41; Demirayak-Bakırcı, *Arap Dili Tarihi*, s. 47-49.

²³ Abdulkarim Muhammed el-Es'adî, *el-Vasît fî Târîhi'n-Nahvi'l-'Arabi*, Daru's-Şevaf, Riyad 1992, s. 36; Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s. 163-164.

²⁴ el-Es'adî, *el-Vasît fî Târîhi'n-Nahvi'l-'Arabi*, s. 36; Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s. 166-167.

²⁵ Hulusi Kılıç, "*el-İnsaf*", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2010, c. 22, s. 320.

nahiv alanında yeni bir ekol oluşmaya başladı. Bu yeni ekole Bağdat Nahiv Ekolü denmiştir.

Bu ekol Basra ve Kûfe ekollerine ait görüşlerden seçim yapma metodunu benimsemiştir.²⁶ Bağdat Nahiv Ekolüne bağlı dilciler arasında iki farklı yönelim vardır. Bu, Basra Nahiv Ekolüne eğilim gösteren dilcilerin oluşturduğu grup ve Kûfe Nahiv Ekolüne ait görüşlere eğilim gösteren dilcilerin oluşturduğu grup şeklinde iki kısımdır. Bazı dil bilimcileri ise her iki nahiv ekolünü uzlaştırıp birleştirici bir metot izlemişlerdir.²⁷

Bağdat Nahiv Ekolü, başlangıçta Basra ve Kûfe ekollerinin yöntemini benimseyen bir ekol iken zamanla gelişti ve dördüncü asrın başlarından itibaren uzlaştırıcı bir yaklaşım içine girip, bu iki ekolün görüşlerini birleştirerek her iki ekolden farklı üçüncü bir ekolü meydana getirdi.²⁸ Bu ekolün meşhur âlimleri İbn Keysân (ö. 299/912), Ebû Mûsa el-Hâmid (ö. 305/917), Ebû Bekir Muhammed b. Kâsım el- Enbârî (ö.328/940), İbnu's-Serrâc (ö.316/929), ez- Zeccâcî (ö. 337/949), Ebû 'Ali el- Fârisî (ö. 377/987) ve İbn Cinnî (ö. 392/1001)'dir²⁹

1.3.4. Endülüs Nahiv Ekolü

Endülüs Ekolü hicri III. asrın sonlarına doğru Bağdat Nahiv Ekolü'nden sonra kurulmuştur. Bu ekolde, Bağdat Ekolünde olduğu gibi Basra ve Kûfe ekollerinden birine bağlılık yoktur. Genelde kendilerine özgü bağımsız görüşler ortaya atmışlardır.³⁰

Endülüslü ilk dil bilimci, Doğuya gidip el-Kisâi ve el-Ferrâ'ya öğrenci olan ardından Endülüs'e dönüp burada vefatına kadar ders veren Cûdî b. Osman el-Mevrûrî'dir (ö. 198/813). el-Mevrûrî Kûfelilerin kitaplarını Endülüs'e götüren ilk kişidir.³¹ Böylece Endülüs'te ilk nahiv çalışmaları başlamıştır. el-Mevrûrî dışında, Muhammed b. Mûsâ b. Hâşim (ö. 307/919), Muhmmmed b. el-Hasan ez-Zubeydî (ö.

²⁶ Çağmar, *İbn Rüşd'ün Nahiv Anlayışı*, s. 24.

²⁷ Çağmar, *İbn Rüşd'ün Nahiv Anlayışı*, s. 24; Hadice el-Hadisî, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Daru'l-Emel, Ürdün 2001, s. 219.

²⁸ er-Râcihi, *Durûs fî Kutubi'n-Nahv*, s. 105; Çağmar, *İbn Rüşd'ün Nahiv Anlayışı*, s. 24.

²⁹ Ali Nâsif en-Necrâ, *Târîhu'n-Nahv*, Kahire bty., s. 39-41.

³⁰ 'Abduh Racihî, *Durûs fî Mezâhibi'n-Nahviyye*, Dâru'n-Nehdâti'l-'Arabiyye, Beyrut 1988 s. 116.

³¹ Çağmar, *İbn Rüşd'ün Nahiv Anlayışı*, s. 30; Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s. 289.

379/1006), el-‘A’lem eş-Şentemerî Yûsuf b. Süleymân (ö. 476/1083), İbnu’l-Bâziş (ö. 528/1133), Suheyli (ö.573), Ahmed b. ‘Abdirrahmân b. Muhammed b. Madâ (ö. 592/1195) ve Cemâluddin Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. ‘Abdillâh b. Mâlik (ö. 672/1274) Endülüs ekolüne mensup önemli dil bilimcileri olarak kabul edilmektedirler.³²

1.3.5. Mısır Nahiv Ekolü

Bu ekole mensup âlimler Endülüs Ekolü’ne mensup âlimler gibi kendilerine özgü prensiplere sahip bağımsız bir ekol kuramamışlardır. Çalışmalarında genelde Bağdat Nahiv Ekolünün metodu olan tercih metodunu benimsemişlerdir. Dolayısıyla Basra ve Kûfe ekollerini takip etmişlerdir. Önceki dil bilimcilere bazen katılmış bazen de muhalefet etmiş ve bu görüşler içerisinde tercihlerde bulunmuşlardır.

İlk Mısırlı nahivci Vellâd b. Muhammed et-Temîmî (ö. 263/876)’dir. et-Temîmî’den sonra Ahmed b. Ca’fer ed-Dîneverî (ö. 289/902) ve Muhammed b. Vellâd (ö. 298/910) Mısır’da hicrî III. asır nahivcilerinin başında gelir.³³ Bunların dışında Ebû Ca’fer en-Nahhâs (ö. 338/950), İbn Hişâm (ö. 761/1360), İbn ‘Akîl (ö. 769/1367), İbnu’s-Sâiğ (ö. 776/1374), Celâluddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505) ve el-Eşmûnî (ö.929/1522) de Mısır’ın yetiştirdiği ünlü dil bilimcileri arasında yer alır.³⁴

2. NAHİV İLMİNDE TELİF GELENEĞİ

Araştırma konumuz olan *el-Mesâilu’l-Maksûde* adlı şerh nahiv ilminde yazılmış bir eser olması hasebiyle bu bölümünde nahiv ilminde telif geleneğini ve bu ilimdeki metin, şerh ve haşiye olgusunu ve bunları ortaya çıkaran sebepler ele alınacaktır. Araştırmamızda metin, şerh ve haşiye kelimelerinin tanımı yapıp daha sonra nahiv alanında yazılmış metin şerh ve haşiye türü eserlerin ne zaman ortaya çıktığı, bunlardan metnin türlerini, en meşhur manzum metinleri ve yazarları incelenip, ardından en meşhur mensur eserler ve yazarları ele alınacaktır.

³² Demirayak-Bakırcı, *Arap Dili Tarihi*, s. 110; Çağmar, *İbn Rüşd’ün Nahiv Anlayışı*, s. 30-31.

³³ Çağmar, *İbn Rüşd’ün Nahiv Anlayışı*, s. 26; Dayf, *el-Medârisu’n-Nahviyye*, s. 328.

³⁴ Mehmet Cevat Ergin, *el-Ukberî ve el-Lubâb fî ‘İleli’l-Binâi ve’l-İ’râb’ı* (Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2002.

Bu bilgiler verildikten sonra konunun en önemli öğelerinden biri olan nahiv alanında yazma geleneğini doğuran sebepler, ardından şerh etme ve şerh ile beraber haşiyelerin ortaya çıkmasındaki etkenler irdelenecektir.

Eski nahiv kitaplarının yazılış gayesi, yazarın ulaştığı nahvi bilgileri kayıt altına almasından ibaretti. Daha sonra nahivciler konuları etraflıca inceleyip bir konu hakkında o konu ile uzaktan yakından ilgisi bulunan bütün konuları incelemeyi arzuladılar, ta ki nahiv ilmi alanında hacimli kitaplar ortaya çıktı. Öyle ki biri çıkıp da tespit edilen meselelere ilavede bulunmak istese ilave edebilecek bir konuyu zor bulabiliyordu. Bu meyanda yapabileceği tek şey ya öncekilerin yazmış olduğu bir eseri şerh etmek, anlaşılması zor olan bölümlerini izah etmek, nahivciler arasında sonradan ortaya çıkan ihtilaflara değinmek veya değinmiş oldukları illet, şahid ve tevillere yer vermek oluyordu.³⁵

Bunun neticesinde telifatlar arttı nahiv konuları dallanıp budaklandı, ihtilaflı konular arttı, aklî illet ve teviller de çeşitlendi. Bütün bu olup bitenler konuların ihtisar edilip daha iyi anlaşılmasını sağlamaya yönelik çalışmalar yürüten üçüncü bir fırkanın ortaya çıkmasına neden oldu. Bunlar, hicri VII. yüzyılda yaygınlaşan manzum metinler yazmaya başladı. Nahiv alanında yazılan manzumların yaygın olması bu manzum eserlere yazılan şerh sayısının da çoğalmasına vesile oldu. Ardından duruma göre bu şerhler üzerine yazılan haşiye ve takrirler ortaya çıktı.³⁶

2.1. Metin

Metinlerin şerh ve haşiyelerden evvel ortaya çıktığı aşikâr bir durumdur. Çünkü bütün bunlar metin üzerine yapılan çalışmalardır. Metin başlangıcı için bir tarih koyacak olursak metnin iki kısma ayrıldığı hususuna dikkati çekmemiz gerekir: Manzum metin, Mensur metin. Her iki metin grubunun ortak noktası kısa olması, detaylardan hâli olması, mezhebi ihtilaflara nadiren değinmesi ve zaruri durumlar dışında örneklere yer vermemesidir.

³⁵ Abdullah b. 'Uveykil es-Selmî, “el-Mutûn ve's-Şurûh ve 'l-Havâşî ve't-Takrîrat fi't-Te'lîfi'n-Nahvî”, el- Ahmediyye IV, Dubey 1999, s. 245-273.

³⁶ es-Selmî, “fi't-Te'lîfi'n-Nahvî”, s. 245-273.

2.1.1. Nazm/Manzûm Metin

Sözlükte “dizmek, ipe inci dizmek” anlamındaki nazm kelimesi genellikle şiir ve şiir telifi için kullanılırsa da his ve hayal boyutu olmayıp yalnız vezin ve kafiye unsurlarını taşıyan didaktik şiir türüne denir. Bu sebeple İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274) “*Elfiyye*” şairi değil “*Elfiyye*” nâzımı diye nitelendirilir.³⁷

Araplarda manzum metin hicri 2. yüzyılda ortaya çıktı.³⁸ Fakat manzum metin geleneğinin ilk bulan Araplar değildir. Bu geleneğin kökenleri Yunanlılara dayanır. Bunun örneğini Homerusun İlyade ve Odesa isimli tarihi destanında görmekteyiz.³⁹ Manzum metin Araplarda ilk kez bilgi ve kültür düzeyleri yükselip eğitime yöneldiklerinde sahip oldukları bilgi birikimini koruyacak ve sonraki nesillere aktaracak özel bir tasnif türüne ihtiyaç duymaları ile başladı. Bunu sağlamak için ilk başta şiiri kullandılar çünkü şiir hem ezberi kolay hem de Arapların çok iyi olduğu bir alandı.⁴⁰

Araştırmacılardan biri der ki: Hicri II. yüzyılda ortaya çıkan şiir türlerinden birisi de eğitim maksatlı şiir türleridir. Bu tür şiirlerde şair herhangi bir ilim dalı ile ilgili konuları ezberi kolay olsun diye nazmeder. Böyle bir nazm türünün ortaya çıkması hicri II. yüzyılda bilgi ve kültür düzeyinin yükselmesi, eğitim ve öğretime olan ilginin artmasına paraleldir. Daha öncesinden eğitim maksatlı şiir türünün ortaya çıkmaması da aynı gerekçedendir.⁴¹ Diğer bir araştırmacı da Emevî urcûzesinin Arap dilinde ortaya çıkan ilk şiirlerin eğitsel şiirler olduğunun, ‘el-‘Accâc (ö. 90/708) ve oğlu Ru’be (ö. 145/762)’nin urcûzelerinin de eğitsel şiir grubuna dâhil olduğunu söyler. Nitekim bu şiirler garip lafızlar ve nadir kalıplar kullanımdaki lafızlarla ilgili ravilere kolaylık sağlaması maksadıyla doğrudan dil eğitimine yönelik yazılmış şiirlerdir.⁴² Daha sonra zamanla ilmi manzumeler birbiri ardına ortaya çıktı ta ki bu tür eserlerin hem konu hem de çeşit açısından zirve yaptığı Memluklular devrine kadar. Bu devirde nahiv ilmi dâhil, bütün ilim alanlarına dair manzumeler yazıldı.

³⁷ Durmuş, “*Şiir*”, *DİA*, c. 11, s. 530.

³⁸ es-Selmî, “*fi’t-Te’lîfi’n- Nahvî*”, s. 245-273.

³⁹ Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, Rahmi Er-Azmi Yüksel (çev.), s. 206-210.

⁴⁰ Muhammed Mustafa Hedâre, *İtticâhâtu’s-Şi’ri’l-Arabî fi’l-Karni’s-Sâni’l-Hicriyyi*, Daru’l Me’arif, Kahire 1963, s. 354.

⁴¹ Hedâre, *İtticâhâtu’s-Şi’ri’l-Arabî fi’l-Karni’s-Sâni’l-Hicriyyi*, s. 354.

⁴² Şevki Dayf, *et-Tetavvuru ve’t-Tecdîd fi’s-Şi’ri’l-Emevî*, Daru’l Me’arif, Kahire bty., s. 280-282; es-Selmî, “*fi’t-Te’lîfi’n-Nahvî*”, s. 245-273.

Nâzımlar öğrenciye ihtiyaç duyduğu anda gerekli bilgilerin hatırlanması kolay olsun diye manzum eserlere yöneldiler.⁴³

Nahiv ilminde ilk manzum eser hicri 170 senesinde vefat eden Halil bin Ahmed el-Ferahîdî (ö. 170/786)'ye ait olduğu söylenir. Hicri 180. senesinde vefat eden Halefu'l-Ahmer (ö. 180/796) şöyle demiş: Nesak harfleri beş tanedir. Bunlara atıf harfleri de denilir. Bu harfleri Halil b. Ahmed nahiv ilminde yazdığı kasidesinde şöyle zikreder:

فَانْسِقْ وَصِلْ بِالْوَاوِ قَوْلُكَ كُؤُهُ وَبِلَا وَثُمَّ وَأَوْ فَلَيْسَتْ تَصْعَبُ
الْفَاءُ نَاسِقَةٌ كَذَلِكَ عِنْدَنَا وَسَبِيلُهَا رَحْبُ الْمَذَاهِبِ مَشْعَبُ⁴⁴

Halefu'l-Ahmer'in itibarı ve güvenilirliği bir yana bu kasidenin Halil b. Ahmed'e aidiyeti şüpheli olsa bile bu kasidenin nahiv ilminin ilk dönemi olan hicri II. asırda yaşayan Halef tarafından nakledilmesi bunun erken dönemde bu alanda yazılmış ilk manzum olduğu bir gerçektir ve nahivde yazılan ilk eser olması için de yeterlidir.⁴⁵

Hicri 370. senesinde vefat eden Ahmed b. Mansur el-Yeşkurî nahiv alanında 2910 beyitlik bir urcûze kaleme aldı. Bu eserinde رُمَاةٌ (rumat), كُؤَاةٌ (küdat), غُؤَاةٌ (ğuzat) ve benzeri kelimelerin vezinlerinde meydana gelen ihtilafları ele aldı ve bunların فُعْلَةٌ (fu'aletun), فُعْلَةٌ (fe'eletun) yoksa فُعْلٌ (fu'‘alun) vezninde mi olduklarını aktarır ve baş bölümlerinde şu beyitlere yer verir:

وَالْوَزْنُ فِي الْغُرَاةِ وَالرُّمَاةِ فِي الْأَصْلِ عِنْدَ جُمْلَةِ الرُّؤَاةِ
فُعْلَةٌ لَيْسَ لَهَا نَظِيرٌ فِي سَالِمٍ مِنْ شَأْنِهِ الظُّهُورُ
وَأَخْرُؤْنَ فِيهِ قَالُوا فُعْلَةٌ كَمَا تَقُولُ فِي الصَّحِيحِ جُمْلَةٌ⁴⁶

⁴³ es-Selmî, “fi't-Te'lîfi'n-Nahvî”, s. 245-273.

⁴⁴ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi İlmi'n-Nahvi*, (thk. İzzuddin et-Tenûhî), Dımaşk 1961, s. 85-86.

⁴⁵ el-Ahmer, *Mukaddime fi İlmi'n-Nahvi*, s. 86; es-Selmî, “fi't-Te'lîfi'n-Nahvî”, s. 245-273.

⁴⁶ Celaluddin es-Suyutî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'n-Nahv*, (thk. Taha Said), Kahire 1975, c. 1, s. 121.

Daha sonra el-Harîrî (ö. 516/1122) 375 beyitlik *Mulhatu'l-Î'râb* ve *Sunhetu'l-Âdâb* adlı metni yazdı, birkaç beyti şöyledir:

أَقُولُ مِنْ بَعْدِ افْتِتَاحِ الْقَوْلِ بِحَمْدِ ذِي الطَّوْلِ شَدِيدِ الْحَوْلِ

يَا سَائِلِي عَنِ الْكَلَامِ الْمُنْتَظَمِ حَدّاً وَنَوْعاً وَإِلَى كَمْ يَنْقَسِمِ

اسْمَعْ هَدَيْتِ الرُّشْدَ مَا أَقُولُ وَأَفْهَمُهُ فَهَمٌ مَنْ لَهُ مَعْقُولُ

حَدُّ الْكَلَامِ مَا أَفَادَ الْمُسْتَمِعَ نَحْوُ: سَعَى زَيْدٌ وَعَمَرُو مُتَّبِعٌ⁴⁷

Bu eser günümüzde genel olarak müderrisler tarafından her ne kadar İbn Mâlik (ö. 672/1274)'in *Elfiye*'si kadar rağbet görmese de el-Harîrî (kendisi), İbn Mâlik, es-Suyûtî, er-Remlî gibi birçok âlim bu metin üzerine şerh yazmışlardır. el-Harîrî'den sonra Hüseyin b. Ahmed el-Bağdadî (ö. 600/1203-4) de bir nazm yazmıştır.⁴⁸

Daha sonra nahiv ilminde nazm olarak yazılan eserler çoğaldı ve hicri VII. asırda en üst seviyesine ulaştı. O dönemde en çok göze çarpanlar; İbn Mu'tî (ö. 628/1231), İbnu'l-Hâcib (ö. 646/1249) ve İbn Mâlik (ö. 672/1274) gibi âlimlerdir. Daha sonra Necmüddin el-Hazravî (ö. 663/1265), Şihâbuddin Ebî Şâme el-Mısırî (ö. 665/1267), Ebû Hayyân el-Endulusî (ö. 745/1344), İbnu'l-Verdî (ö. 749/1348), Şihabuddin b. 'Arbeşâh ed-Dımaşkî (ö. 854/1450) ve Celaluddin es-Suyûtî (ö. 911/1505)) gibi birçok dilci bu alanda manzum olarak eser vermiştir.⁴⁹

2.1.2. Nesir/Mensûr Metin

Nesir sözlükte; “saçmak, dağıtmak, sözü çoğaltmak” anlamında mastar ve “nazm dışında düzenlenmiş söz” anlamında isimdir. Nesrin zıttı nazmdır. Nazmda kelimeler, inci taneleri gibi belirli bir ölçü ve kural göre ipe dizilmiş bir gerdanlık

⁴⁷ Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l- Kutubi ve'l- Funûn*, Mektebetu'l-Mutenebbî, Beyrut bty., c. 2, s. 1817.

⁴⁸ Celaluddin es-Suyutî, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakati'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, (thk. Muhammed Ebi'l-Fadl İbrahim) Matbaatu İsa el-Babî el-Halebî, Mısır 1964, c. 1, s. 531.

⁴⁹ es-Selmî, “fi't-Te'lîfi'n-Nahvî”, s. 245-273

gibiyken nesirde kelimeler ise, böyle bir dizim kuralına tabi olmadan dağınık haldeki incileri temsil eder.⁵⁰

Nahiv ilminde metinler manzum olduğu gibi mensûr olarak da yazılmıştır. Bu ilimde ilk yazılan nesir metne baktığımızda bunun da manzum metin gibi hicri II. asırda yazıldığını görüyoruz. Bu alandaki ilk eseri *Mukaddimetu'n-Nahv* ismiyle Halef b. Hayyân el-Ahmer el-Basrî (ö. 180/796) yazmıştır.⁵¹ Bundan anlaşılıyor ki nahiv ilminde ilk manzum ve mensur metinler aynı dönemde yazılmıştır. Çünkü ilk manzum metni yazan el-Halîl b. Ahmed ile ilk mensur metni yazan Halef b. Hayyân arasında sadece on sene vardır.

Halef el-Ahmer'in bu eseri aşağıdaki sözlerle başlamaktadır.

ولمّا رأيت التّحويين وأصحاب العربيّة أجمعين قد استعملوا التّطويل وكثرة العلل، وأغفلوا ما يحتاج إليه المتعلّم المتبلّغ في النحو من المختصر والطرق العربيّة والمأخذ الذي يخفّ على المبتدئ حفظه ويعمل في عقله ويحيط به فهمه، فأمعنت النظر والفكر في كتابٍ أوّلّفه وأجمع فيه الأصول والأدوات والعوامل على أصول المبتدئين، ليستغني به المتعلّم عن التّطويل، فعملت هذه الأوراق، ولم أدع فيها أصلاً ولا أداة ولا حجّة ولا دلالة إلاّ أمليتها فمن قرأها وحفظها وناظر عليها علم أصول النحو كله ممّا يصلح لسانه في كتابٍ يكتبه أو شعرٍ ينشده أو خطبةٍ أو رسالةٍ إن أَلْفَهَا، وبالله التّوفيق وهو حسبنا ونعم الوكيل.

“Ben bütün nahiv âlimlerinin ve Arap diliyle uğraşanların konuları çok uzattıklarını, anlatımlarında birçok illeti zikrettiklerini ve öğrenen, nahiv ilminde maksadına ulaşmayı hedefleyen (veya nahiv ilmindeki açlığını gideren) kimselerin nahiv ilminde ihtiyaç duydukları muhtasar eserlerden, Arap dilinin üsluplarından ve Arapça'ya yeni başlayanların kolay ezberleyeceği, aklın yöneleceği, değerlendireceği ve kavrayışın onu kuşatacağı tarzdan gafil olduklarını görünce, kendisine Arap dilinin usûllarıyla edatlarını toplayacağım ve öğrenciyi konunun uzatılmasından kurtarmak maksadıyla bu ilme yeni başlayan kişilerin durumuna uygun amillere yer vereceğim bir kitap telif etmek için bütün düşüncem ve fikrimi

⁵⁰ İsmail Durmuş, “Nesir”, **DİA**, TDV Yay., İstanbul 2010, c. 33, s. 6-7.

⁵¹ Çağmar, **Halefu'l-Ahmer ve Mukaddime fi'n-Nahv Adlı Eseri**, s. 56.

kullandım ve bu varakları yazdım. Onlarda yazmadığım bir asıl, bir edat, bir delil veya bir delalet bırakmadım. Her kim yazdıklarını okur, ezberler ve ondakileri tartışır, (bu kitap) yazacağı bir kitapta ya da söyleyeceği bir şiirde veya irat edeceği bir hutbede yahut ta telif edeceği bir risalede onu hatadan korur ve bütün nahiv ilminin usullerini öğrenir. Başarı Allah'tandır. O bize yeterlidir ve o ne güzel vekildir.”⁵²

Ondan sonra “Mukaddime” adıyla Ebû Ömer Salih b. İshâk el-Cermî (ö. 225/840) eser yazdı.⁵³ Ardından Ebû Ali Ahmed b. Cafer ed-Dîneverî (ö. 289/902) “Mühezzeb” adında nesir bir metin yazdı. Daha sonra “et-Tufâhe” adıyla Ebû Cafer en-Nuhâs (ö. 338/949), “Mukaddime” adıyla Ebu'l-Hasan Ahmed b. Faris (ö. 395/1005), Ebu'l-Hasan Tahir b. Ahmed (ö. 469/1077), Ebu'l-Hasan Ali b. Fudal el-Mecâşî'î (ö. 479/1086) ve “Kânun” adıyla Ebû Musa İsa b. Abdulazîz el-Cezûlî (ö. 607/1210) eserler kaleme aldılar.⁵⁴

Sonuç olarak, yazarın kısa ve öz olarak yazdığı ve içinde ihtilaflar ve illetler bulunmayan eski dönemde yazılan manzum ve mensur bütün eserlere metin diyebiliriz.

2.2. Şerh

Şerh lügatte; “eti kesmek, bir şeyi genişletip açmak, sözün örtülü kısımlarını açıklayıp anlaşılır hale getirmek” demektir.⁵⁵ Istilahta ise; sonuncu manadan hareketle sözlü veya yazılı olarak bir konuda yapılan açıklamalara denir, böylelikle ilimlerde genel olarak şerh, geçmişten gelen bir telif türü biçimde ortaya çıkmıştır.⁵⁶

Şerhler bir ilim dalında ünlü olmuş genellikle kısa metinler üzerine yazılan, bunlardaki kapalı ve zor ifadelerin açıklandığı, yarım bırakılan hususların tamamlandığı, yanlışlıklara işaret edildiği ve misallerin çoğaltıldığı eserlerdir. Lakin Sîbeveyhi (ö. 180/796)'nin *el-Kitâb* 'ı ve İbnu's-Serrâc (ö. 316/928)'ın *el-Usûl* 'ü gibi

⁵² Çağmar, *Halefu'l-Ahmer ve Mukaddime fi'n-Nahv Adlı Eseri*, s. 55.

⁵³ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l- Kutûbi ve'l- Funûn*, c. 2, s. 1630.

⁵⁴ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l- Kutûbi ve'l- Funûn*, c. 2, s. 1914.

⁵⁵ Muhammed b. Mukrem b. Manzûr el-İfrîkî, *Lisânu'l-'Arab*, Daru İhyâi Turâsi'l-'Arabî, Beyrut bty, c. 4, s. 2228; Heyet, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, s. 477.

⁵⁶ Sedat Şensoy, “Şerh” *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2010, c. 38, s. 555.

kitaplar geniş hacimli olmalarına rağmen, önemleri, zor veya anlaşılmayan kısımlarının bulunmasından dolayı haklarında şerhler kaleme alınmıştır.⁵⁷

Şerh yazarları genellikle metin müelliflerinden farklı kişiler olmakla beraber bazen metin ve şerhin yazarı aynı şahıs olmaktadır. Örneğin İbn Hişâm (ö. 761/1360), *Şuzûru'z-Zeheb* ve *Katru'n-Nedâ* adlı eserlerine şerh yazmıştır. Ayrıca şerh üzerine şerhlerin de yazıldığı görülmüştür. Ancak ileride de açıklayacağımız gibi genelde şerhlerle ilgili yapılan açıklama, eleştiri ve ilave tarzı notlardan oluşan kitaplar haşiye diye adlandırılmıştır.

Şerhler genellikle bir eserin tamamını açıklamak maksadıyla kaleme alınır. Ancak ez-Zamehşerî (ö. 538/1144)'nin *el-Keşşâf*'ı gibi bazı eserlerin yalnız önemli görülen mukaddimelerinin şerh edildiği de görülmüştür.⁵⁸ Kâtip Çelebi (ö.1067/1657), eser yazmanın amaçlarını yedi madde halinde özetlerken muğlak kalmış hususları açıklama ve eserdeki hataları düzeltme türlerine de yer verir.⁵⁹

Katip Çelebi'ye göre her bir yazar eserini şerhe ihtiyaç kalmadan anlaşılması için kaleme aldığı halde daha çok üç sebeple şerh yazılır. Birincisi; eserin yazarı anlama, yetenek ve birikiminin seviyesi çerçevesinde incelediği mevzuyu kendince kifayetli bir hacimde yazsa da her okuyucu aynı düzeyde olmadığından eserin şerhine ihtiyaç duyulur. İkincisi; başka bir bilgi alanına girmesinden dolayı bazı belli başlı bilgilerin zikredilmemesi, bazılarının düzenlenmesinin ihmal edilmesi veya bazı hükümlerin gerekçelerinin zikredilmemesidir. Üçüncüsü; eserde yoruma muhtaç veya değişmeceli terimlerin kullanılması ve bazı eserlerde görülen kusur ve eksikliklerin giderilmesi de şerh yazmayı zorunlu kılar.⁶⁰

Ayrıca şerhin kaleme alınmasında, genellikle ders kitabı olarak okutulan veciz metinlerin açıklanması suretiyle talim çalışmalarına yardım edilmesinin yanı sıra geniş ilmi münazaraların yapılması gibi amiller de rol oynamıştır. Bu kategoriden şerhlerde esas alınan metnin bir sorunlar veya önermeler listesi şeklinde kabul edildiği görülür. Bu şerhlerde metin yazarının ne demek istediği bildirilmekte

⁵⁷ Şensoy, “Şerh” *DİA*, c. 38, s. 555.

⁵⁸ İsmail Durmuş, “*Mukaddime*” *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2006, c. 31, s. 116; Şensoy, “Şerh” *DİA*, c. 38, s. 556.

⁵⁹ Şensoy, “Şerh” *DİA*, c. 38, s. 556.

⁶⁰ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l- Kutub ve'l- Funûn*, c. 1, s. 35-37.

daha sonra konuyla ilgili görüşler tartışılmakta, nihayetinde şerh yazarının düşüncelerine ve eleştirilerine yer verilmektedir.⁶¹ Bundan dolayı şerhin hitap ettiği okur grubuna bağlı olarak öğretime yönelik şerhlerin dolaysız ilmi katkı, tartışmaya yönelik ve rahat bir yöntemle yazıldığı görülür.

Yukarıda belirttiğimiz gibi şerh, İslami ilimlerde önemli bir yere sahiptir. Ancak hem eski hem de yeni dönemlerde bazı eleştirilerden de nasibini almıştır. Şerhlerde, maksat ve muhtevadan çok kelimelere değer verildiği, konuların lüzumsuz uzatmalarla daha da zor anlaşılır duruma getirildiği, şerhlerde icra edilen metodun karışık, üslûbun zor olduğu ve çoğunlukla ilme katkı sağlamadığı gibi iddialar ortaya atılmıştır. Buna karşılık şerhlerdeki karışıklık ve zorluğun genellikle konulardaki derinleşmeden ötürü meydana geldiği söylenmiştir.⁶²

Şerh ve haşiye grubuna giren eserler zannedildiği gibi sadece okurken başvuru metninin sorunlarını çözmez; bu, onların benimsedikleri denklemlerin en alt düzeylerden sadece bir tanesidir. Özellikle şerhlerin yüklendikleri asıl görev, metnin sorunlarını gidermek üzerinden konusu olan metni, dili ve okumak isteyen öğrenciyi yukarılara çıkarması, bunun için ona yol göstermesi hatta onu buna zorlamasıdır diyebiliriz.⁶³

Şekil açısından şerhler üç kısma ayrılır.

1. Metnin başında قَال “kale” قَوْلُهُ “kavluhû”, şerhin başında ise أَقُول “ekûlu” ifadelerinin yer aldığı şerhlerdir. Bu şerhlerde metin bazen noksansız, bazen de şerh içinde geçtiği için kısmen verilir.⁶⁴

2. قَوْلُهُ “kavluhû” ifadesiyle metnin yalnızca şerhe konu olan kısmının verildiği çalışmalardır. Bu tür şerhlerde bazen metin eksiksiz hamişte, sayfa başında veya satır aralarında verilir.⁶⁵

⁶¹ Harun Anay, “Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?”, Dergah Aylık Edebiyat Sanat Kültür Dergisi, sy. 76/VII Haziran, İstanbul 1996, s. 13.

⁶² Şensoy, “şerh”, DİA, c. 38, 556-558.

⁶³ İsmail Kara, **İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz** (Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not) Dergah Yay., İstanbul 2011, s. 27.

⁶⁴ Şensoy, “şerh”, DİA, c. 38, s. 556-558; Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn ‘an Esâmi’l- Kutubi’l-Funûn**, c. 1, s. 37.

3. Metin ve şerhin yekdiğerine katıldığı şerhlerdir. Müteahhir dönemdeki şerhlerin çoğu bu şekildedir. Bu türden eserlerin yazma nüshalarında metne م (metin) veya ص (muss) harfleriyle, şerhe de ش (şerh) harfiyle işaret edilebilir. Bazen de metnin üzerine çizgi koyma şekliyle şerhten ayırt edilir. Ancak bunların yanlışa ve karıştırmaya çok müsait olduğu belirtilir.⁶⁶

Bu tür kitaplarda metinle şerhin yekdiğerinden ayrılması için sonraki dönemlerde metnin ayraç içine yazılması, metin ve şerhlerin farklı tipteki harflerle dizilmesi gibi yöntemlere başvurulmuştur. Bazen de metinler sayfanın üst kısmına, şerhler ise sayfanın alt kısmına yazılır.

Şerh kültürünün İslam öncesinden itibaren muhtelif milletlerde mevcut olduğu bilinmektedir. İslam dünyasındaki şerh ve haşiye kültürünün ilk dönemlere kadar gittiği, daha sonra bilhassa Memlukler ve ardından Osmanlılar zamanında yaygınlaştığı görülmektedir. Hz. Peygamber'in Kur'an'daki bazı konuları yorumlaması, az bilinen sözcüklerin medlullarını ve Kur'an hükümlerini açıklaması İslam kültüründe şerhin bidayeti kabul edilebilir.⁶⁷ Dil bilimi, belagat, tarih vb. nice dalda ortaya konulan şerh edebiyatı, İslam kültüründe kazandığı özelliklerini Kur'an'ı ve onun i'cazını daha iyi algılamaya yönelik incelemelere borçludur.⁶⁸

İslam edebiyatında zengin bir miras oluşturan şerh türü eserler Arap dili ve belagatı alanında büyük miktarlara varmıştır. Günümüze kadar gelen en eski Arap grameri çalışması Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb* adlı eseridir. Eserdeki şiir istişhâdları üzerine çok sayıda şerh kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Mazinî, Ebû Ömer el-Cermî, Ebû Hâtim es-Sicistânî, Ebû İshâk ez-Zeccâc, Ahfeş el-Asgar, İbnu's-Serrâc, Ebû Ca'fer en-Nehhâs, Ebû Saîd es-Sîrâfî, Rummânî, Yusuf b. Hasan es-Sîrâfî, Hatîb el- İskâfî, Ebu'l-'Ala el-Maarrî, İbnu'l-Bâziş, Zemahşerî ve Ebu'l-Bekâ el -Ukberî'nin şerhleri sayılabilir.⁶⁹

⁶⁵ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l- Kutubi'l-Funûn*, c. 1, s. 37; Şensoy, “Şerh” *DİA*, c. 38, s. 556-558.

⁶⁶ Şensoy, “Şerh” *DİA*, c. 38, s. 556-558; Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l- Kutubi'l-Funûn*, c. 1, s. 37.

⁶⁷ Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmi'u 'ş-Şurûh ve'l-Havâşî*, Ebu-Zabi 2004, c. 1, s. 7-11.

⁶⁸ Tunca Kortantamer, “Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi”, *TDEAD*, sy. 8, 1994, s. 3.

⁶⁹ Şensoy, “Şerh”, *DİA*, c. 38, s. 556-558.

Öte yandan yukarıda metin bölümünde zikrettiğimiz İbn Mâlik (ö. 672/1274)'in nahiv ilminde manzum eseri *el-Elfiyye* üzerine de çok sayıda şerh kaleme alınmıştır. Bunlardan yaygın olanları İbn Mâlik (ö. 672/1274)'in oğlu İbnu'n-Nâzım (ö. 686/1287)'in *ed-Dürretu'l- Mûdiyye*, Ebû Hayyan el-Endulûsî (ö. 745/1344)'nin *Menhecu's-Sâlik fi'l-Kelfim 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, İbn Hişâm (ö. 761/1360)'ın *Evdehu'l-Mesâlik*, Bahauddin İbn 'Akil (ö. 769/1367)'in *Şerhu Elfiyyeti İbn Mâlik*, Nureddin el-Eşmûnî (ö. 900/1495)'nin *Menhecu's-Sâlik*, Suyûtî (ö. 911/1505)'nin *el-Behcetü'l-Mardiyye* ve Ahmed b. Zeynî Dahlan (ö. 1304/1886)'ın *el-Ezharu 'z-Zeyniyye'sidir*.⁷⁰

İbnu'l-Hâcib (ö. 646/1249)'in nahiv ilmine dair muhtasar eseri *el-Kâfiye* üzerine de çoğu Arapça, bir kısmı Türkçe ve Farsça olmak üzere 150'ye kadar şerh kaleme alınmıştır. Bunların en yaygın olanları bizzat müellifin *Şerhu'l-Kâfiye*, Radî el-Esterabâdî (ö. 688/1289)'nin *Şerhu'l-Kâfiye*, Abdurrahman-ı Camî (ö. 898/1492)'nin *el-Fevâidu'd-Diyâiyye*, Bedruddin İbn Cemâa (ö. 733/1333)'nin *etTuhfe 'ale'l-Kâfiye* ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 471/1078-79)'nin *Şerhu'l-Kâfiye'sidir*.⁷¹

2.3. Haşiye

Haşiye lügatte; “doldurmak; gereğinden çok söz söylemek veya yazmak söz ve yazıdaki fazlalıklar, bir şeyin kenarı, bir eserin ve yazının bulunduğu sayfanın kenarlarındaki boşluk” demektir. Çoğulu haşiyat ve havâşî'dir.⁷² İstilahta ise; “sayfa boşluklarına eklenen açıklayıcı ve tamamlayıcı malumatı içeren not” manasında olup hamiş kelimesiyle eş anlamlıdır.⁷³

Genellikle kısa yazılmış yaygın bir metnin şerhi üzerine yapılmış olan haşiyeler, hem şerhte hem de metindeki bazı kelime ve terkiplerle ya da metinde geçen ayet, hadis, özel ad ve şiir gibi hususlarla alakalı olarak yapılan kısa açıklamalar mahiyetindedir. Ancak bu açıklamalar genellikle metinden uzun olur. Şerh ise yukarıda da değindiğimiz gibi, metnin tamamına dair daha geniş

⁷⁰ Şensoy, “Şerh” **DİA**, c. 38, s. 556-558; Kortantamer, “Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi”, s. 3; es-Selmî, “fi't-Te'lifi'n-Nahvî”, s. 245-273.

⁷¹ es-Selmî, “fi't-Te'lifi'n-Nahvî”, s. 245-273; Şensoy, “Şerh” **DİA**, c. 38, s. 556-558

⁷² Seyyid Muhammed Murtedâ el-Huseynî, **Tâcu'l-'Arûs**, “hşv”, “hşy” md.leri, Muessesetu'l-Kuveyt li't-Takaddumi'l-İlmî, Kuveyt 2001, c. 37, s. 430-436.

⁷³ Tefvik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye” **DİA**, TDV Yay., İstanbul 1997, c. 16, s. 419-420.

açıklamaları ihtiva eden kitaplar için kullanılır. Fakat özellikle hicri VIII yüzyıldan sonra şerh mahiyetindeki müstakil kitaplara haşiye de denilmiş ve sözcük bu manada teknik bir ifade haline gelmiştir.⁷⁴ Bunlara haşiye adı verilmesinin nedeni, şerh edilen eserin yüksek değeri karşısında ona yapılan ilavelerin sadece boşlukları doldurma biçiminde önemsiz ekler olduğu biçimdeki düşüncedir.⁷⁵

Haşiye türü kitaplar metinden çok şerhteki bazı zor ve muğlak ifadeleri açıklama, tamamlayıcı malumat verme ve bazen eleştirme amacı taşıyan çalışmalardır. Bu tür ilavelerin daha çok ders kitabı olarak okutulan eserler üzerinde yapıldığına bakarak bunların hoca veya öğrencilere ait ders notlarının düzenlenmesi neticesinde meydana geldiği söylenebilir.⁷⁶

Arap gramerinde haşiye türü çalışmaların çoğunlukla ders kitabı olarak okutulan muhtasar eserler üzerinde yoğunlaştığı görürüz. Başta İbnu'l-Hâcib'in *el-Kaḫiye*'si ile İbn Malik'in *el-Elḫiyye*'si olmak üzere İbn Hişâm'ın *Katru'n-Nedâ* ve *Şuzûru'z-Zehab*'i, el-Curcânî ve Birgivî'nin 'Avâmilleri, İbn Acurrûm'un *el-Acurrûmiyye*'si gibi nahiv kitaplarının şerhleri üzerine yazılmış yüzlerce haşiye bulunmaktadır.

Öte yandan bunlar arasında çok önemli haşiyeler üzerine yeni haşiyelerin de yazıldığı görülmüştür. Örneğin İbnu'l-Hâcib'in *el-Kâḫiye*'sinin Abdurrahman el-Câmî (ö. 898/1492) tarafından yazılmış şerhi olan *el-Fevâidu'd-Diyâiyye* üzerine Abdulgafûr el-Lârî (ö. 912/1506) haşiye yazmış. Abdulgafûr el-Lârî'nin üzerine de Abdulhakim es-Siyalkûtî (ö. 1067/1656) ve İbrahim el-Me'mûnî (ö. 1079/1668) gibi dilciler haşiye yazmışlardır.

Nahiv ilminde Haşiyenin ne zaman başladığına dair bir tarih vermek gerekiyorsa, bu ilim dalında haşiyenin hicri VIII. Yüzyılda başladığını söyleyebiliriz. Bu dalda ilk eseri, İbn Hişâm'ın *Muğni'l-Leḫib*'i üzerine haşiye yazan İbn es-Sâiğ ile meşhur olan Muhammed b. Abdurrahman (ö. 776/1374)'dır.⁷⁷ Ondan sonra gelen âlimler şerhler üzerine haşiyeler yazmaya başlamışlar. Bunlardan Muhammed b.

⁷⁴ Topuzoğlu, "Hâḫiye" **DİA**, c. 16, s. 419-420.

⁷⁵ es-Selmî, "ḫi't-Te'ḫi'fî'n-Nahvî", s. 245-273; Topuzoğlu, "Hâḫiye" **DİA**, c. 16, s. 419-420.

⁷⁶ Anay, "Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?", *Dergâh*, sy. 76/VII, s. 13.

⁷⁷ es-Selmî, "ḫi't-Te'ḫi'fî'n-Nahvî", s. 245-273.

Ebubekir b. Abdulazîz (ö. 819/1416)'in birçok haşiyesi vardır. Örneğin; *Şerhu't-Tevdîh*, *Muğn'il-Lebîb*, *Elfiyeti İbn Mâlik* ve Çârperdî'nin *Şâfiye* metni için yazdığı şerh üzerine haşiyeler yazmıştır. Ardından Eşmûnî ismiyle şöhret bulan Ahmed b. Takyeddin (ö. 872/1468) *el-Musannef mine'l-Kelâm 'ala Muğnî İbn Hişâm* adıyla *Muğni* üzerine haşiye yazmıştır.⁷⁸

Bunlardan sonra Celaluddin es-Suyûtî (ö. 911/1505) *es-Seyfu's-Sakîl fî Havâşî İbn 'Akîl ve Haşiyetun 'ala Şerhi's-Şuzûr li İbni Hişâm*, Şihabuddin Ahmed b. Kâsım el-'İbadî (ö. 994/1586) *Hâşiyetun 'ala Şerhi İbni'n-Nâzım li Elfiyeti Validihî*, eş-Şinvanî İsmail b. Şihabuddin eş-Şâfi'î (ö. 1019/1610) *Haşiyetun 'ala Şerhi Katri'n-Nedâ*, *Haşiyetun 'ala Şuzûru'z-Zeheb* ve *Haşiyetun 'ala Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Ezherî* gibi haşiyeler kaleme almışlar.⁷⁹

3. EL-BERZENCÎ VE EL-'AVÂMÎLU'L-MANZÛME ADLI ESERİ

Bu çalışmamızın ikinci bölümünde ele alacağımız *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı şerh, el-Berzencî en-Nûdehî'nin *eş-Şâmil li'l-'Avâmil* (*el-'Avâmilu'l-Manzûme*) adlı eseri üzerine yazılmıştır. Burada el-Berzencî ve adını zikrettiğimiz eseri hakkında kısa da olsa bilgi vermek yerinde olacaktır;

3.1. el-Berzencî en-Nûdehî

el-Berzencî en-Nûdehî, eserleri ile özellikle Kuzey Irak bölgesi âlimleri arasında meşhur olmasına rağmen kaynaklarda hayatına dair çok az bilgi bulunmaktadır. *el-Mevsû'atu'l-Kubrâ*, *Meşâhîru'l-Kurd* ve *l-Kurdistân* ve *el-A'lam* gibi eserlere baktığımızda el-Berzencî en-Nûdehî hakkında aşağıdaki bilgilerin verildiği görülmektedir;

Şeyh Maruf b. Şeyh Mustafa b. Şeyh Ahmed en-Nûdehî eş-Şehrezûrî el-Berzencî el-Hasenî, Kürt dâhilerinden biridir. Şair, sofi ve Süleymaniye bölgesinin önemli şahsiyetlerindendir. 1166/1753 senesinde Süleymaniye'ye bağlı Şehr-i bazar

⁷⁸ es-Selmî, “fi't-Te'lifi'n-Nahvî”, s. 245-273.

⁷⁹ es-Selmî, “fi't-Te'lifi'n-Nahvî”, s. 245-273.

ilçesinin Nûdî köyünde dünyaya gelmiş. 1274/1858 senesinde Süleymaniye de vefat etmiştir.⁸⁰

el-Berzencî'nin on üçüncü dedesi olan Seyyid İsa el-Berzencî b. Seyyid Baba el-Hemezânî Şehr-i Bazar'a gelip ilk yerleşen kişidir. Berzencî, ilk eğitimini Karaçolan'ın Ğızaiyye medresesinde almıştır. Orada meşhur âlim Molla Abdullah el-Beytûşî (ö. 1211/1796) ile tanışmıştır. el-Beytûşî'nin edebiyat ve şiir ile ilgili eserlerini okumuş ve ondan etkilenip şiire yönelmiştir.⁸¹ İlmi araştırma ve telifle uğraşmıştır. Öyle ki yazdığı eser sayısı elli dörde ulaşmış. Özellikle Akâid, Mantık, Feraiz ve Usul ilmine dair bazısı manzum bazısı da nesir olmak üzere birçok eser kaleme almıştır.⁸²

Eserlerinden bazıları şunlardır:

1- *Tenkîhu'l-İbârât fî Tevdîhi'l-İsti'ârât*. Nazm halinde yazılmış açık ve güzel bir eserdir. 2- *Şerhu Manzûmeti Tenkîhu'l-İbârât* (h. 1355'te Bağdat'ta basıldı). 3- *el-Ferâid fî'l-Akâid* el-Berzencî bu eseri kaleme aldığı esnada henüz on dokuz yaşlarındaymış. Allame Seyyid Ahmed Fâiz el-Berzencî, h. 1311 yılında bu manzumeyi şerh etmiştir. Şerhin adını da *Ebhe'l-Kalâid fî Nazmi'l-Ferâid* koydu. 4- *eş-Şâmil li'l-Avâmil* el-Berzencî, el-Cürçani'nin 'Avamil'ini nazmettiği bu eserini 1189 yılında Colan kalesinde kaleme almıştır.⁸³ Çalışmamızın ikinci bölümü, Çiçek'in bu eser üzerine yazdığı *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı şerhin özellikleri hakkında olacaktır.

5- *el-Cevheru'n-Nadîd fî Kavâidi't-Tecvîd*, 262 beyitlik bir manzumedir. 6- *Ensâbu's-Sâdâti'l-Berzenciyye*. 7- *Tahmîsu Kasîdeti Bânet Su'âdu*, (Ka'b b. Züheyr'in). 8- *Tahmîsu Kasîdeti Yâ Men Yera*, (İmam Şafîi'nin olan bu eser 1961 senesinde basıldı.) 9- *Şifau's-Sekam fî Tahmîsi Lâmiyeti'l-Acem* (Tuğrai'nin). 10-

⁸⁰ Muhammed es-Suveyrîkî el-Kurdî, *el-Mevsu'atu'l-Kubrâ Li Meşâhîri'l-Kurdi 'Abre't-Tarih*, ed-Daru'l-Arabiyye li'l-Mevsû'at, Beyrut 2008, c. 4, s. 356.

⁸¹ Hayruddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kamûsu Terâcim li Eşhûri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Musta'rabin ve'l-Mustaşrikîn*, Daru'l-İlim li'l-Melayîn, Beyrut 1995, c. 7 s. 728.

⁸² es-Suveyrîkî, *el-Mevsû'atu'l-Kubrâ Li Meşâhîri'l-Kurdi 'Abre't-Tarih*, c. 4, s. 357; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 7, s. 728.

⁸³ es-Suveyrîkî el-Kurdî, *el-Mevsû'atu'l-Kubrâ Li Meşâhîri'l-Kurdi 'Abre't-Tarih*, c. 4, s. 357; ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kamûsu Terâcim li Eşhûri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Musta'rabin ve'l-Mustaşrikîn*, c. 7, s. 728.

Tersîfu'l-Mebânî, fî Nazmî Tasrîfî'z-Zencanî (bu eseri 1199 senesinde Colan kalesinde yazdı). 11- *el-Ahmediyye fî Tercemeti'l-'Arabîyyeti bi'l-Kurdiyye*. Bu eser Arapça Kürtçe bir sözlüktür. el-Berzencî bu eseri hicri 1210 senesinde henüz üç yaşında olan oğlu Kâk Ahmed'in kullanımı yaygın Arapça kelimeleri ezberlemesi için yazmıştır. Ona, bu kadar küçük yaşta olan bir çocuk nasıl Arapça öğrenebilir diye soranlara; İsterim ki oğlum her şeyden önce Kur'ân dili olan Arapçayı öğrensın şeklinde cevap vermiştir. Bu eser 1936, 1949 ve 1953 yıllarında yayınlanmıştır.)⁸⁴

Yukarıda saydıklarımızın dışında el-Berzencî'nin basılmamış veya kayıp olmuş eserlerinden de bahsedilmektedir. Kayıp eserlerinden bazıları şunlardır: 1- *el-Ferîde fî'l-'Akîde*. 2- *Zâdu'l-Me'âd fî Mesâili'l-'İtikâd*. 3- *Fethu'l-Mevâkıf fî 'İlmi'l-Mantık*. 4- *Nazmu'r-Risâleti'l-'Adudiyye fî'l-Vaz'*. 5- *Vesîletu'l-Vusûl ilâ 'İlmi'l-Usûl*. 6- *Tenvîru'l-'Ukûl fî Ehâdisi'r-Rasûl*. 7- *es-Sirâcu'l-Vehhâc fî Medhi Sâhibi'l-Mi'râc*. 8- *Tenvîru'l-Kulûb fî Medhi Habîbi 'Allâmi'l-Ğuyûb*. 9- *Keşfu'l-Besâ bi Ezkârî's-Sabâhi ve'l-Mesâ*.⁸⁵

el-Berzencî en-Nûdehî 1254/1838 yılında Süleymaniye'de Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. Şeyh Maruf Kürdî türbesine defnedilmiştir.

3.2. el-'Avâmilu'l-Manzûme

el-Berzencî, el-Curcânî (ö. 471/1078-79)'nin *el-'Avamil* adlı eserini nazma dönüştürerek ilim ehlinin istifadesine sunmuştur. Onun bu eseri *eş-Şâmil li'l-'Avâmil* ve *el-'Avâmilu'l-Manzûme* adlarıyla meşhur olmuştur. Bu eser nahiv ilminde nazm olarak yazılmış faydalı bir kitaptır. Eserin nazm halinde yazılması, kolay ve anlaşılır bir şekilde nahiv kurallarını veriyor olması gibi bir takım özellikleri sayesinde nahiv kurallarını daha çabuk kavranır ve çok daha kolay ezberlenebilir hale getirmiştir.

Eser 238 beyit olup altı müstef'ilünden meydana gelen recez biçiminde yazılmıştır. Eserin ilk ve son birkaç beyti şu şekildedir:

İlk beş beyit:

⁸⁴ es-Suveyrikî el-Kurdî, *el-Mevsû'atu'l-Kubrâ Li Meşâhîri'l-Kurdî 'Abre't-Târîh*, c. 4, s. 357; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 7, s. 728.

⁸⁵ es-Suveyrikî el-Kurdî, *el-Mevsû'atu'l-Kubrâ Li Meşâhîri'l-Kurdi 'Abre't-Tarih*, c. 4, s. 357.

يُثَوِّلُ الرَّاجِي عَفْوَ وَاسِعِ النَّدَى مُحَمَّدُ بْنُ مُصْطَفَى بْنِ أَحْمَدَ

أَحْمَدُ مَنْ يُثِيبُ كُلَّ عَامِلٍ لَوَجْهِهِ فِي عَاجِلٍ وَآجِلٍ

وَنَصَبُ ذَرَاتِ الْوُجُودِ يَشْهَدُ بِأَنَّهُ الْمُقْتَدِرُ الْمُتَقَرِّدُ

يَرْفَعُ مَنْ يُطِيعُهُ وَيَخْفِضُ مَنْ كَانَ عَنْ دَارِ الْبَقَاءِ يُعْرِضُ

يُسْكِنُ جَازِماً خُطُوطَ الْأَنْفُسِ تَقَرُّباً لَهُ حِضَارَ الْقُدُسِ

Son dört beyit:

وَالْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى أَنْ كَمَّلَا نَظْماً بَدِيعاً رَائِقاً مُسْتَسَلَا

أَلِفَ بِالْتِمَاسِ عَبْدَ اللَّهِ لَا زَالَ دَافِضِلَةً وَجَاهَ

أَرْحَنُهُ إِذْ فَرَعْتَ أُنَامِلِي بَانتَ قَوَافِي شَامِلِ الْعَوَامِلِ

أَحْتُمُهُ بِالصَّلَوَاتِ الدَّائِمَةِ عَلَى نَبِيِّنَا لِحُسْنِ الْحَاتِمَةِ

3.2.1. Muhtevası

Nahiv ilmine dair yazılan *el-'Avâmilu'l-Manzûme*, nahiv ilmindeki amilleri örneklerle beraber veciz bir şekilde açıklamıştır. *el-'Avâmilu'l-Manzûme*, bir mukaddime ve on beş konudan oluşmaktadır. İlk on üç konuda semâ'i amilleri zikretmiş on dördüncü konuda kıyasi, on beşinci konuda ise manevi amilleri ele almıştır.

Mukaddimedede; besmeleden⁸⁶ sonra manzum bir şekilde hamdele⁸⁷ ve salvele⁸⁸ getirmiş ve burada aynı zaman berâ'etulistihlâl sanatını da yerine getirmiştir.⁸⁹

Birinci konuda, cer harflerini zikreder. el-Berzencî bunların on yedi tane olduğunu aktarmış. Her birinin kaç manaya geldiğini kısa bir şekilde ifade ettikten sonra her bir mana için birer örnekle konuyu açıklamıştır.

İkinci konuda, el-hurûfu'l-muşebbehetu bi'l-fiil'in altı tane olduğunu aktarmış ve her birisine birer misal getirmiştir.

Üçüncü konuda, ما ve لا harflerini zikretmiş, bunlara birer örnek verdikten sonra bunlar gibi iki harfin daha olduğunu ve bunların da لا ve ا olduğunu belirtmiştir.

Dördüncü konuda, ismi nasb eden yedi harfi ele almış ve her birisine ayrı ayrı örnekler vermiştir. Bunlar: (الواو . إلا . يا . الهَمْزة . أيا . أي . هيا) harfleridir.

Beşinci konuda, dört harften bahseder, bu harflerden sonra muzari' fiilin gelmesi gerektiğini ve muzari' fiilin bunlar sayesinde mansûb olduğunu aktarmıştır.

Altıncı konuda, muzari' fiili cezm eden harfleri ele almış ve bunların beş tane olduğunu ifade ettikten sonra örnekleriyle beraber onları tek tek ele almıştır.

Yedinci konuda, iki muzari' fiilini cezm eden edatlardan bahsetmiştir. Bunlardan ilkinde fiilu's-şart, ikincisine cezau's-şart denir. Dokuz tane olan bu edatları örnekleriyle beraber ele almıştır.

Sekizinci konuda, nekre isimlerin başında gelen ve onları nasb eden dört ismi ele almış ve her birisine örnek getirmiştir.

⁸⁶ Besmele: Müelliflerin kitaplarının başında; Bismillahirrahmanirrahim demeleridir.

⁸⁷ Hamdele: Kitapların mukaddimelerinde getirilen hamde denir. Bu da genellikle; Elhamdulillahirabbilalemin şeklinde olur.

⁸⁸ Salvele: Kitapların girişlerinde peygamber efendimize getirilen salavata denir.

⁸⁹ Bera'etulistihlâl: Mukaddimelerde eserin içeriğine yapılan işaretlerdir. Başka bir deyişle, işlenecek konulara mukaddimelerde beğli bazı ifadelerle işaret etmektir.

Dokuzuncu konuda, dokuz tane diye zikredilen isim fiilleri ele almış, ardından bunları nasb eden ve raf' eden şeklinde iki kısma ayırıp örnekleriyle beraber açıklamıştır.

Onuncu konuda, on üç tane olan كان ve benzerlerini ele alıp örnekleriyle zikretmiştir. Bunlara aynı zamanda nakıs fiiller de denir.

On birinci konuda, mukârebe fiillerini ele alıp onları dört tane olarak zikretmiştir. Bunların bir kısmı şuru' için de denilir.

On ikinci konuda, dört tane olarak zikrettiği medih ve zem fiillerini misalleriyle ele almıştır. Bu fiiller ya başında لا takısı bulunan ism-i cinsten önce gelip onu merfu' yaparlar veya لا takısının olduğu isme izafe edilen ismi merfu' yaparlar ya da لا takısı olan ismin izafe olduğu ismi merfu' yaparlar.

On üçüncü konuda, yedi tane olan şek ve yakın fiillerini ele almıştır. Bunlara aynı zamanda ef'âlu'l-kulûb da denilir. Çünkü bunların manaları ancak kalp ile bilinebilir.

On dördüncü konuda, kıyâsî amilleri ele alıp bunları yedi tane olarak zikreder; mutlak fiil, mastar, ismi fail, ismi mef'ul, sıfatu'l-muşebbehe, bir isme izafe edilen isim ve izafe edilmeye gerek olmayan isim.

On beşinci konuda, manevi amilleri ele almış ve bunların iki tane olduğunu aktarır; mübteda haberin amili ve muzari' fiilin amili.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEYNELABİDİN ÇİÇEK'İN HAYATI VE İLMİ YÖNÜ

1.1. HAYATI

Zeynelabidin Çiçek (Âmidî), 03 Kasım 1946 yılında Diyarbakır'ın Dökmetaş (Qerekilîs) köyünde dünyaya gelmiştir. Dökmetaş köyü, Diyarbakır'a 15 km uzaklıkta Elazığ yolu üzerinde yer alır. Bu köy şu anda yaklaşık 60 hanedir. Halkı çiftçilikle uğraşıyor. Kürtçe ismi olan Qerekilîs'i eskiden köyde bulunan bir kiliseden alıyor. Bu kilisede miladi XII. asra kadar giden bir kütüphanenin varlığından bahsedilmektedir.⁹⁰

1.1.1. Ailesi

Zeynelabidin Hoca, dindar bir aileden gelmektedir. Babasının adı Molla Ramazan, annesinin adı Asiye'dir. Çiçek aslen Batman'ın Beşiri ilçesi Nasır Ağa aşiretindendir. Dedesi Zekeriyya bir olaydan dolayı Beşiri'den taşınıp Diyarbakır'ın Çınar ilçesinin Yuvacık köyüne yerleşmiş. Babası Molla Ramazan bu köyde medrese eğitimine başlamıştır. İlmî tahsilini bu köyde bitirdikten sonra burada fahri imamlığa başlamıştır. Dedesi Zekeriyya, Yuvacık'ta vefat ettikten sonra Zeynelabidin'in babası, buradan Diyarbakır'a 15 km mesafede bulunan, Dicle Nehri kenarında yer alan Ayneti köyüne taşınmıştır. Babası Molla Ramazan daha sonra buradan Dökmetaş köyüne taşınmıştır. Molla Ramazan, Dökmetaş köyünde 15 yıl fahri imamlık yaptıktan sonra, Diyarbakır'a 10 km uzaklıkta olan ve Elazığ yolu üzerinde

⁹⁰ Zeynelabidin Çiçek, **Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü**, Diyarbakır Söz, Diyarbakır 2007, s. 3.

yer alan Üçkuyular (Sêbîra) köyüne taşınmıştır. Bu köy şu anda Diyarbakır'ın bir mahallesi olmuştur.

Babası Molla Ramazan iki evlilik yapmıştır. İlk evliliği Zeynelabidin Çiçek'in annesi Asiye hanımla olmuştur. Ondan Zeynelabidin'le beraber Abdussamed, Cemil ve Said adında dört erkek, Hanım ve Latife adında iki kız çocuğu dünyaya gelmiştir. İkinci evliliği ise Havva hanımla olmuştur. Ondan ise İbrahim adında bir erkek, Nazife adında bir kız çocuğu dünyaya gelmiştir.⁹¹ Zeynelabidin Hoca bizimle sohbet ederken kardeşleri ile ilgili şunları dile getirdi:

*“Ben Molla Abdalbaki Bellî'nin medresesindeyken kardeşim İbrahim de benimle beraber okuyordu. Silvan'ın Sulak köyünde bir yıl okuduktan sonra oradan ayrıldık. Kardeşim İbrahim medrese eğitimini bitirdikten sonra Bursa'ya o zamanki adıyla İslam Enstitüsü şimdiki adıyla İlahiyat Fakültesini okumaya gitti. Daha sonra Malatya'da İmam Hatip Lisesi öğretmenliği oldu. Ondan küçük kardeşim Cemil, o da medrese eğitimini bitirdikten sonra Bursa'ya İslam Enstitüsü'nü okumaya gitti ve daha sonra İmam Hatip öğretmenliği yaptı. Diğer kardeşim Sait Elektrik Meslek Lisesini bitirdi daha sonra TEDAŞ'tan emekli oldu. Abdussamed ise hiç okumadı”*⁹²

1.1.2. Çocukluğu

Babası Molla Ramazan Üçkuyular köyüne taşındığında Zeynelabidin Hoca henüz beş yaşlarındadır. 1951'de Demokrat Parti tek başına iktidar olduğunda Diyarbakır çevresindeki köylerde okullar açılmış, bu esnada Zeynelabidin de okuma çağına gelmiştir. Babası, onu Üçkuyular İlkokuluna kaydetmiş. 1956 yılında okuldan mezun olmuştur. Çiçek, sınıfın en çalışkan öğrencisi olur. Okul esnasında köyü hakkında Türkçe bir dörtlük yazarak sınıf öğretmenini şaşırtır. Bu dörtlüğünde şöyle der:

⁹¹ Zeynelabidin Çiçek Hoca ile yaptığımız röportaj, 05.03.2015. (ZÇ.).

⁹² ZÇ.

Köyümüzün adı harabelik

Damlar üstü delik deşik

Doğu tarafı tepelik

*Ne güzel bir köyümüz var.*⁹³

Zeynelabidin Çiçek, henüz ilkokulda iken köylülere teravih namazında imamlık yapması için, babası onu Üçkuyular köyüne bağlı Gırbelk⁹⁴ mezrasına gönderir. Gündüz okula, gece teravih kıldırmak için Gırbelk mezrasına gider. Çiçek, tahsilini bitirdikten sonra da burada imamlık yaparak toplamda 11 sene bu mezrada fahri imamlık yapmıştır.⁹⁵

1.1.3. Eğitimi

Zeynelabidin Hoca, ilkokulu Üçkuyular İlkokulunda, medreseye gittiği için ortaokul ve imam hatip lisesini de açıktan okumuştur. Sonra imamlık sınavına girmiştir. Sınav komisyon başkanı Müftü Mehmet Özlem, Çiçek'e “*sen yüksekokula kaydını yaptırmalısın*” diye tavsiyede bulunur. Onun bu tavsiyesi üzerine Çiçek, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi'ne kayıt olur ve iki yıllık fakülteden mezun olmuştur.

1.1.4. Evliliği ve Çocukları

Zeynelabidin Çiçek Hoca, 1965 yılında Bingöl'ün Genç ilçesine bağlı Çaytepe (Valer) kasabasından Hacı Mustafa'nın kızı Zühre ile evlenir. Hocanın üçü erkek beşi kız olmak üzere sekiz çocuğu vardır. O da babası Molla Ramazan gibi her üç oğlunun da imam olmasını ister ve bunun için onları İmam Hatip lisesine gönderir fakat imam olamazlar. Erkek çocuklarının ismi İnayet, Hidayet ve Nizameddin'dir. Kızlarının ismi Sebahat, Medine, Esra, Adalet ve Vildan'dır.⁹⁶

⁹³ Zeynelabidin Çiçek Hoca ile Röportaj, haz. Muzaffer Çelik, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, www.e-sarkiyat.com, sy. 8, Kasım 2012, s. 186-193.

⁹⁴ Gırbelk Köyü, Ambar Çayı yakınlarında yer alır şu anda 50 hane civarındadır.

⁹⁵ ZÇ.

⁹⁶ ZÇ.

1.1.5. Yaptığı Görevler

Zeynelabidin Hoca 1965 yılında medreseden mezun olduktan sonra ilk olarak Diyarbakır'ın Cankıtran köyünde fahri olarak imamlığa başlar. Burada yaklaşık 15 öğrencisi olur ve on sene burada ders verir. Cankıtran köyünde 13 sene fahri imamlık yaptıktan sonra Diyarbakır'ın merkez Bağlar ilçesinde Hacı Abdurrezzak Camiinde 7 sene daha fahri olarak imamlık yapar ve toplamda 20 sene fahri imamlık yapmış olur. O zamanlar Hacı Abdurrezzak Camiinde bulunan medresede hem Arapça hem de Risale-i Nur okuturmuş. Çiçek, 1989 yılında resmi imamlığa geçer. İlk olarak Diyarbakır'a bağlı Dokuzçeltik (Şeyhkent) köyüne atanır ve burada iki sene görev yapar. Ardından Diyarbakır merkez Hacı Cemil Camii'nde iki sene İmam-Hatiplik görevini yapar. Son olarak Diyarbakır merkez Kuba Camii'nde görevliyken 2011 yılında yaş haddinden emekliye ayrılır. Hoca emekli olduktan sonra iki sene Dicle Üniversitesi Fakülte Camii'nde 25 civarında öğrenciye Arapça ders verir ve bunların içinde ilahiyat fakültesi öğrencileri de olur. Çiçek 2016 yılında Ergani yolu üzerinde bulunan bir medresede 30'a yakın öğrenciye ders vermeye devam etmektedir.

1.1.6. Anıları

Zeynelabidin Hocayla söyleşimizi devam ettirirken bizlere birkaç anısını anlattı. Biz de bu anılarından bazısını burada ele almayı uygun gördük;

Hattatlığı

Hoca'nın özellikle hattatlığı ile ilgili birçok anısı var ve şöyle der:

“Hattat Hamit Âmidî Diyarbakırlı meşhur bir hattattı. Birçok hattat onun yanında hat sanatını öğrendi. Birkaç sene önce Âmidî'nin öğrencilerinden biri hat kursunu açmak için Adıyaman'dan Diyarbakır'a geldi. Âmidî'nin öğrencisi hat kursu açacak diye duyduğumda bu yaşıma rağmen -ki o zamanlar altmış yaşını geçmiştim- o kursa katılmam gerektiğini düşündüm ve 20 öğrenciyle beraber hocadan hat eğitimini aldık. Doğrusu benim için bu eğitim çok ama çok faydalı oldu.”⁹⁷

⁹⁷ ZÇ.

Okunaklı Hatlar Dokunaklı Hutbeler

Molla Abdulhadi Arâşkî,⁹⁸ çoğaltmak için tasavvufî eserlerini Zeynelabidin Çiçek hocaya getirir. Cuma günleri Çiçek'in imamlığını yaptığı camiye gider ve orada Cuma namazını kılar. Namaz bittikten sonra Çiçek'in yanına gelir ve ona şöyle der: *“Molla Zeynelabidin senin hattın meşk yapılacak sanatsal değil, ama hatların okunaklı, hutbelerin dokunaklıdır.”*⁹⁹

Ravdu'n-Na'im'in İstinsahı

Zeynelabidin Çiçek, bütün hayatını eser yazmaya ve istinsah etmeye adanmıştır. Henüz tahsilinin başındayken kitapları istinsah etmiştir. Çevresinde kâtip ve hattat olarak biliniyordu. Çiçek, Şeyh Abdurrahman Aktepe'nin *Ravdu'n-Na'im* adlı kitabının istinsah serencamı hakkında şunları söyler:

“Değerli bir eserin el yazmasının bir ailenin yanında olduğunu duyduğumda, aileye öncelikle eseri yeniden yazmayı teklif ederdim. Aile, ya yeniden yazmak için eseri bana gönderir veyahut ben ailenin yanına giderdim. Öncelikle aileyi eserin orijinalliğini hiç bozmadan olduğu gibi yeniden yazacağıma ve orijinalini tekrar iade edeceğime inandırırdım. Bu konuda Ravdu'n-Na'im'in istinsah serencamını anlatmak istiyorum; Şeyh Abdurrahman Aktepe'nin torunlarından Şeyh Askeri'nin oğlu Şeyh Abdurrahman bana dedi: “Molla Zeynelabidin madem sen hat işleriyle uğraşıyorsun ben dedem Şeyh Abdurrahman Aktepe'nin bizzat kendi elleriyle yazdığı Ravdu'n-Na'im kitabını sana vereyim de o güzel hattınla yeniden yaz.” Doğrusu bu teklife çok sevindim. Çünkü piyasada ve imamların yanında bulunan bütün nüshalarda birbirlerinden alıntı yaptıkları için birçok hata vardı. Örneğin Ahmed Hilmi Koği¹⁰⁰ Ravdu'n-Na'im kitabını istinsah etmiş ve matbaaya

⁹⁸ Daha fazla bilgi için bk. Nurettin Turgay, “Abdulhadi el-Araşkî ve Tefsiru Sureti Lokman Adli Eseri” *Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı*, (408-414), Ravza Yayıncılık, İstanbul 2012.

⁹⁹ ZÇ.

¹⁰⁰ Ahmed Hilmi Koği, 1942 yılında Diyarbakır'ın Bismil ilçesine bağlı Koği köyünde dünyaya gelir. Bölgede tanınmış birçok âlimden ders aldıktan sonra bütün ömrünü ders vererek gerek kendisinin kaleme alıp telif ettiği eserleri, gerekse diğer âlimlerin değerli kitaplarını istinsah ederek bu uğurda hizmetle geçirip 1996 yılında Rabb'in rahmetine kavuştu.

vermişti ama onda birçok yanlışlık vardı. Şeyh Askeri'nin oğlu Şeyh Abdurrahman asıl nüshayı bana verince Şeyh Abdurrahman Aktepe'nin torunlarından Şeyh Şafi, Şeyh Abdurrahman'ın evine gider ve ona: "Bana Şeyh Abdurrahman dedenin Ravdu'n-Na'im kitabını getir" der. Şeyh Abdurrahman: "Kitap bende değil istinsah etmesi için onu Zeynelabidin adında bir hocaya verdim" der. Bunun üzerine Şeyh Şafi kızar ve "Bu hocaların bizleri perişan ettiğini, hangi eserimizi götürdülerse bir daha geri getirmediklerini bilmiyor musun? Dedenin kitabını hiç tanımadığın bir hocaya nasıl verirsin. Bu hocalar dedenin yüzlerce kitabını götürüp bir daha getirmediler" demesi üzerine, Şeyh Abdurrahman şöyle cevap verir: Bu, senin tanıdığın hocalardan değildir. Kitabı o güzel hattıyla istinsah edecek ve sonra bize aslını geri iade edecektir."¹⁰¹

Zeynelabidin Hoca konuşmasına şöyle devam etti:

"Ravdu'n-Na'im kitabını güzel bir şekilde yeniden yazıp, sonuna da içindeki garip kelimeler için bir sözlük yaptıktan sonra hem kitabın aslını Şeyh Abdurrahman'a iade ettim hem de istinsah ettiğim nüshayı ona gösterdim. Şeyh Şafi yazdığım nüshayı görünce çok hoşuna gider ve Şeyh Abdurrahman'a şöyle der: "Sen bu güzel kitabı Molla Zeynelabidin'den al ben ona on lira vereceğim." On lira o zaman kitabın değerinin çok üzerindeydi. Ben bunu duyunca Şeyh Abdurrahman'a: "Şeyhim ben bu çalışmayı maddi bir kazanç elde etmek için yapmadım sadece yazıp matbaaya vermek için bu hizmeti yaptım" dedim. Sonra Diyarbakır'da kütüphaneci Mehmet Özdemir vardı Ravdu'n-Na'im kitabını matbaaya vermesi için ona verdim. Daha sonra ona sorduğumda o da matbaaya vermesi için Ürdünlü birisine verdiğini söyledi ve böylece kitap kaybolup gitti. Bundan dolayı kitabı tekrar yazdım ve bu kitaba bir şerh de yazıp, Seyda Kitabevi'ne verdim onlar da kitabı İstanbul'da matbaaya verdiler."¹⁰²

¹⁰¹ ZÇ.

¹⁰² ZÇ.; Abdullah Ekici, **Zeynelabidîne Amidî, Jiyan, Berhem û Xebatên Wî Yê Destnivîsî**, (Artuklu Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Mardin 2014, s. 28.

Vesvese

Zeynelabidin Çiçek, Hocası Molla Yasin Yüsrî (Toprak)¹⁰³ ile olan anısını bizlere şöyle anlatıyor:

“Allah rahmet eylesin hocam Molla Yasin, hem çok âlim hem de çok müttakî bir zattı. Ben Hocam Molla Davut'la birlikte Molla Yasin'in yanında üç ay okudum. Hocam Molla Davut, Molla Sait Yıkılmaz (Taxikî) ile birlikte Cem'ul-Cevâmi' kitabını okuduktan sonra Molla Yasin'den icazet aldılar. Molla Yasin babamın taziyesine gelince onu karşılamaya gittim. Beraber evin avlusuna girdik orada çocuklar suyla oynuyorlardı. Hocam su sıçramalarından çok rahatsız oluyordu. Ben de çocuklara yapmayın Hocam çok vesveselidir dedim. İçeri girip oturduktan sonra hocam eğilip gizlice kulağıma: “Sen niye Hocam çok vesveselidir dedin. Hocam çok muttakîdir deseysin ya” dedi.”¹⁰⁴

Teftâzânî Mi Oldun?

Molla Yasin Yüsrî, İslami ilimlerde ve Kürt edebiyatında nam yapmış bir âlimdir.¹⁰⁵ Çiçek'in de dediği gibi Molla Yasin “vakar sahibiydi.” Çok büyük bir âlimdi belki de bundan olsa gerek kendisine çok güveniyordu. Âlimler meclisinde her zaman söz ona aitti. Çiçek, Hocası Molla Yasin'i çok seviyor ve çok beğeniyordu. Ancak bazen Üstad Bediüzzaman'dan bahsederken ismiyle Molla Said diye anmasından rahatsız oluyordu. Çiçek, şöyle diyor:

“Her zaman, Molla Said şöyleydi Molla Said Şunları söyledi derdi. Doğrusu bu söylemi hiç hoşuma gitmiyordu. Ancak saygısızlık yapmamak için hep

¹⁰³ Hakkında daha fazla bilgi için bk. Ahmet Erkol, “Molla Yasin Yüsrî (Toprak) ve Keşfu'n-Nikab an Ehvali EsrarYevmi'l-Hisab İsimli Eseri”, **Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı**, (469-486), Ravza Yayıncılık, İstanbul 2012.

¹⁰⁴ ZÇ.

¹⁰⁵ Molla Yasin'in hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Seyda Molla Yasin Yüsrî Amedî, **Ravdu'l-Hayat**, hzl. Muhammed Toprak, Nûbihar Yayınevi, İstanbul 2011; Mehmet Edip Çağmar, Veysel Gürhan, Ercan Gümüş (Ed.) **Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı**, Ravza Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 423.

içime atardım ve kendi kendime şöyle derdim. Valla hocam sen Üstad'ın talebesi bile olamazsın.”¹⁰⁶

Zeynelabidin Çiçek Hoca ile yaptığımız söyleşilerden de anlıyoruz ki Molla Yasin'in Çiçek'in üzerinde çok tesiri vardı. Her seferinde ondan bahsediyordu. Bir seferinde yine söz dönüp dolaşıp tekrar Molla Yasin'e geldi ve Çiçek, bizlere aşağıdaki anekdotu anlattı:

“Bir gün manzum bir eserini yazmam için Molla Yasin beni çağırdı. Kitabı bana yeniden yazdırıp matbaaya vermek istiyordu. Yanına gittim ve yazacağım eseri alıp okumaya başladım beni dinleyince “Sen ne güzel okudun, bu kitabı ben değil sanki sen yazmışsın” dedi. Ben de hocam dedim ben birçok eser yazıp matbaaya vermişim. Ne gibi dedi. Ben de örneğin Batî'nin Mevlid'ini, Nubahâr'ı ve Ravdu'n-Na'îm'i yeniden yazıp onlara birer şerh de yazdım. Ğâyetu'l-İhtisâr'ı da Kürtçeye tercüme ettim dedim. Bunun üzerine “Yahu sen İmam Teftâzânî mi oldun? Sen nasıl Ğâyetu'l-İhtisâr'ı tercüme edebilirsin.” Hemen yerinden kalkıp kitaplıkta Ğâyetu'l-İhtisâr kitabını aramaya başladı. Niyeti kitabı bulup önüme koyup beni denemektir tercüme yapabilir miyim diye. Allah bilir heyecandan belki de o anda tercüme edemeyecektim. Ama nihayetinde kitabı bulamadı.”¹⁰⁷

1.2. İLMİ YÖNÜ

1.2.1. Medrese Eğitimi ve Hocaları

Zeynelabidin Çiçek Hoca'nın babası Molla Ramazan, çocuklarının okumasını çok istemiştir. Özellikle de medresede. Çünkü medrese geleneğine çok değer veriyordu. Kendisi için en değerli eğitim medrese eğitimidir. İmamlığı kutlu bir görev olarak görüyordu. Bundan dolayı kendisinin geçtiği bu ilim yolculuğundan çocuklarının da geçmesini ve imam olup İslam dinini yaymalarını istiyordu.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Ekici, **Jiyan, Berhem û Xebatên Wi Yê Destnivîsî**, s. 29.

¹⁰⁷ ZÇ.

¹⁰⁸ ZÇ.

Hoca, daha en başından babasının onu medreseye göndermesine karşı çıkıp resmi okula, özellikle İmam Hatip okuluna gitmek istediğini söylerdi. Ama her seferinde babası bu isteğini kabul etmeyip ona medreseye gitmesini istediğini söylerdi. Çiçek, babasının bu isteğine karşı çıksa da babası biraz tavsiyeyle biraz da zorla medreseye gitmesini istediğini söyler ve en sonunda şöyle der: *"Sen kesinlikle okumalı ve benim gibi imamlık yapmalısın."* Çiçek, babasını bu kararından vazgeçirmeye çok uğraşır ama başaramaz.¹⁰⁹ Çiçek o günleri bizlere şöyle aktarır:

*"Gönülsüz olarak medreseye feqiliğe gittikten sonra evimi ve köyümü (Üçkuyular) çok özledim. Cigerxwîn'in bir şiiri vardı memleket hasretinden yazmıştı ve şöyle derdi: "Nerede Kürdistan, nerede benekli burç..." Ben de ondan esinlenerek kardeşime bir mektup yazıp içinde şöyle demiştim "Nerede Üçkuyular, nerede benekli burç." Aslında o zamanlar köyümüze pek de benekli denilemezdi. Çünkü hep taşlık ve çamurdu. Hatta o zamanlar rahmetli babam mektubumu görünce şöyle demişti: "Sen Üçkuyular'ı benekli burç yaptın ya." Eğer rahmetli babam bugün hayatta olsaydı ona "Şehrin içine girmesiyle ve etrafında yapıların oluşmasıyla Üçkuyular şimdi benekli burç olmuş diyecektim."*¹¹⁰

Zeynelabidin Çiçek'in ilk hocası babasıdır. Medreseye gitmeden önce babasının yanında *Kur'an-ı Kerim*, Batî'nin *Kürtçe mevlidi*,¹¹¹ *Nubahâr*,¹¹² *Nehcu'l-Enâm*¹¹³ *Emsile* ve *bina* kitaplarını okuduktan sonra ilk olarak Karacadağ civarında bulunan Alabaş (İğliya) köyünde Molla Davut'un yanında öğrenciliğe başlar. Çiçek hocası Molla Davut'u şöyle anlatır:

"Hocam Mardin'in Çınarönü (Cilînê) köyünden Molla Muhammed Dengnekır'ın kardeşidir. Molla Yasin Toprak'tan icazet almıştı. Ben hocamın yanında eğitime devam ederken, Molla Yasin Silvan'ın Tokluca (Çırık) köyünde kalıyordu. Hocam Molla Davut ile birlikte üç ay Tokluca köyüne

¹⁰⁹ ZÇ.

¹¹⁰ Ekici, **Jiyan, Berhem û Xebatên Wi Yên Destnivîsî**, s. 27-28.

¹¹¹ Doğuda, medreselerde *Kur'an-ı kerim* okunduktan sonra *Batî'nin Mevlidi* okutulurdu.

¹¹² Ahmed'i Hani'nin aruz kafiyeli olarak yazdığı Arapça Kürtçe sözlük.

¹¹³ Molla Halil es-Siirdî'nin Kürtçe kafiyeli olarak yazdığı İslam akaidi kitabıdır.

gittik. Hocam ve Molla Sait Yıkılmaz (Taxikî)¹¹⁴ Cem ‘u’l-Cevâmi‘ kitabını okuduktan sonra Molla Yasin'den icazet aldılar.”¹¹⁵

Zeynelabidin Hoca, daha sonra eğitimine şu köylerde ve şu hocaların yanında devam eder:

1- Diyarbakır’a bağlı Keçidere (Çixsor) köyünde Molla Muhammed Şerif’in yanında *İzzî*¹¹⁶ ve el-Curcânî’in ‘*Avâmil*’ini¹¹⁷ okur.

2- Diyarbakır’ın Yenişehir ilçesine bağlı Hantepe (Tılham) köyünde Molla Musa’nın yanında *Sa’dullâh Sağır*¹¹⁸ kitabını okur.

Çiçek, hocası Molla Musa’nın şu anısını anlatır:

“Hocam çok iyi bir âlimdi. Bazen bizlere kendi hayat hikâyesini anlatırdı. Bir defasında hocam şöyle anlatmıştı: “Ben feqî olduğum dönemde o dönem Cumhuriyetten önceydi iki atlı yoldan geçti. Onlara siz kimsiniz diye sordum. Onlar biz mollayız diye cevap verdiler. Ben de eğer siz molla iseniz o zaman ben size bir soru sorayım dedim. Soruyu sorduğum gibi biri hemen cevap verdi. Feqî dedi sen çok muzip yaramaz birine benziyorsun şimdi ben sana bir soru sorayım dedi sordu ama cevap veremedim. Sonra ben yanındaki süvariye sordum kim bu diye, bu meşhur Üstad Bediuzzaman Said Nursi’dir dedi.”¹¹⁹

3- Zeynelabidin Çiçek, Diyarbakır’a bağlı Erimli (Simakî) köyünde Molla Said ‘Arnâsî’nin yanına iki defa gider. İlk gittiğinde *Şerhu’l-Muğnî*¹²⁰ ve *İzzî*’in şerhi olan *Sa’duddîn*¹²¹ kitaplarını ondan ders alır. İkinci defa gittiğinde *Sadullâh Gewra*,

¹¹⁴ Hakkında daha fazla bilgi için bk. Mehmet Cevat Ergin, “Son Yüzyılda Silvan’ın Yetiştirdiği Âlimler” **Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı**, (415-432), Ravza Yayıncılık, İstanbul 2012; Çelik, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi -www.e-sarkiyat.com, sy. IV, Kasım 2010.

¹¹⁵ Zeynelabidin Çiçek Hoca ile Röportaj, haz. Muzaffer Çelik, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, www.e-sarkiyat.com, sy. VIII, Kasım 2012, s. 186-193.

¹¹⁶ *İzzî*, Sarf ilminde yazılmış Arapça kitaptır.

¹¹⁷ ‘*Avâmil*, nahiv ilminde yazılmış Arapça kitaptır.

¹¹⁸ *Sadullah Sağır*, ‘*Avâmil* üzerine yazılmış Arapça şerhtir.

¹¹⁹ Çelik, “Zeynelabidin Çiçek Hoca ile Röportaj”, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, s. 186-193.

¹²⁰ *Şerhu’l-Muğnî*, nahiv ilminde yazılmış Arapça kitaptır.

¹²¹ *Sa’duddîn, İzzî*’nin şerhi olup Arapça yazılmış sarf kitabıdır.

Molla Câmi ve *İsâgocî*'nin Şerhi olan *Muğni't-Tullâb*'ı¹²² okur. Hocası Molla Said, Mardinlidir. Aynı zamanda Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu'nda uzman olan ve birçok eseri olan Mithat Acat'ın babasıdır.

4- Mardin'e bağlı Çınarönü (Cilînê) köyünde Molla Muhammed Dengnekir'in yanında iki seneye yakın kalır ve orada *Hallu'l-Me'âkid*¹²³ kitabını okur.

5- Diyarbakır Bismil ilçesinin Korukçu (Bellê) köyünde Molla İbrahim Bellî'nin¹²⁴ yanında 1,5 yıla yakın okuduktan sonra Molla İbrahim'in oğlu ve mücazı (ondan icazet alan) olan Molla Abdulbaki Bellî (Aslan)¹²⁵ oradan Silvan'ın Sulak (Avanek) köyüne gidince, Çiçek'de onunla Sulak'a gider ve orada da bir yıl kalır. Çiçek bu hocalarının yanında, *Fenârî*'nin şerhi *Kavl 'Ahmed*,¹²⁶ *İsâm İsti'âre*, *İsâm Ved'*, *Münâzara*, *Şerhu'ş-Şemsiye* ve *Şerhu'l-'Akâid*'i tahsil eder.

6- Diyarbakır'a bağlı Kuşlukbağı (Metranê) köyünde Molla Selahattin Kaplan'ın¹²⁷ yanında *Abdulğafur*, *Cem'u'l-Cevâmi'*, *İşâretu'l-Î'câz* ve *Kızıl-Î'câz* kitaplarını okur. Zeynelabidin Hoca'nın öğrenci arkadaşı olan Molla Hamit Esin¹²⁸ o günleri bizlere şöyle anlatıyor: “*Biz Molla Selahattin'in yanında okurken Çiçek, sıra kitapları dışında birçok kitap okuyordu ve aynı zamanda hocamızın yanında aruz ilminden de ders alıyordu.*”

Zeynelabidin Çiçek, hocası Salahattin Kaplan'ı şöyle anlatır:

“*Hocam Bismilliydi ve çok âlimdi. Risale-i Nur ve Üstad Bediüzzaman hakkında ondan çok şey öğrendim. En son okumamı onun yanında bitirdim. Ben icazet almadan hocam müftülük sınavını kazandı ve Anadolu'nun birçok*

¹²² *Muğni't-Tulab*, mantık ilminde yazılmış Arapça kitaptır.

¹²³ *Hellu'l-Me'âkid*, nahiv ilminde yazılmış Arapça bir kitap olup ağır bir uslub ile yazılmış.

¹²⁴ Hakkında daha fazla bilgi için bk. Mehmet Cevat Ergin, “Son Yüzyılda Silvan'ın Yetiştirdiği Âlimler” **Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı**, (415-432), Ravza Yayıncılık, İstanbul 2012.

¹²⁵ Hakkında daha fazla bilgi için bk. Mehmet Cevat Ergin, “Son Yüzyılda Silvan'ın Yetiştirdiği Âlimler” **Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı**, (415-432), Ravza Yayıncılık, İstanbul 2012.

¹²⁶ *Kavli Ahmed*, Arapça yazılmış mantık kitabıdır.

¹²⁷ Hakkında daha fazla bilgi için bk. Mehmet Cevat Ergin, “Son Yüzyılda Silvan'ın Yetiştirdiği Âlimler” **Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı**, (415-432), Ravza Yayıncılık, İstanbul 2012.

¹²⁸ Molla Hamit Esin, Silvanlı olup Seyda Molla Cemil Kürbeytî'nin oğludur. Silvan'ın birçok köyünde fahri ve resmi imamlık yaptıktan sonra 2010 yılında emekliye ayrılarak Diyarbakır'a yerleşti. (2016)

yerinde müftülük görevini icra etti. En son Hatay'ın Kırıkhan ilçesinde emekli oldu ve Diyarbakır'a yerleşti. Daha sonra 1990'larda teberrüken hocamdan icazet aldım. Allah gani gani rahmet eylesin hocam Diyarbakır'da vefat etti. Hocamın altı oğlu vardı onlardan biri yüzbaşiydi ve yüzbaşı olan 28 Şubat darbesinde dindar olduğu için görevden atıldı. ”¹²⁹

Çiçek, sıra kitaplarını bitirdikten sonra *Muğnî'l-Muhtâc, Tefsîru'l-Celâleyn, Riyâzu's-Sâlihîn, Metnu'l-Îcâz* (ferâiz) vb. birçok sıra kitabı olmayan kitapları da ders aldı.

1.2.2. Öğrencileri

Zeynelabidin Çiçek, medrese eğitimini bitirdikten sonra gerek fahri gerekse resmi olsun Diyarbakır'ın birçok bölgesinde İmam-Hatiplik görevini ifa eder. Görev yaptığı hemen her yerde küçük de olsa medrese açar ve buralarda ders verirdi. Çiçek, açtığı bu medreselerde birçok öğrenci yetiştirdi. Öğrencileri kendisinden aldıkları ilim bayrağını değişik bölgelerde dalgalandırmaya devam ediyorlar. Ancak biz burada Çiçek'in yanında öğrencilik yaptığı kesin bilinen tanınmış iki öğrencisini kısaca tanıtmakla yetineceğiz.

1.2.2.1. Prof. Dr. Mehmet Edip Çağmar

1966'da Diyarbakır'ın Silvan ilçesinde dünyaya gelen Çağmar, ilk ve orta öğretimini burada tamamlar. İlkokuldan itibaren çeşitli hocalardan Arapça Sarf-Nahiv, Hadis, Fıkıh, Tefsir dersleri alır. Bunların başında Molla Zeynelabidin Çiçek Hoca gelir.¹³⁰

¹²⁹ ZÇ.

¹³⁰ 1993 yılında Harran Üniv. İlahiyat Fakültesi'nden mezun olan Çağmar, bir yıl sonra D.Ü. İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı'nda Araştırma Görevlisi olarak atanır. 1995 senesinde “Arap Dilinde Harfler” adlı çalışmasıyla yüksek lisans diplomasını alır. Bir yıl sonra Harran Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde doktora öğrenimine başlayan Çağmar, 2003 yılında “Arap Belagatinde Te'kid” konulu çalışmasıyla doktorasını tamamlayarak, 2006'da yardımcı doçent kadrosuna atanır. Aynı yıl Arap Dili ve Belagatı Anabilim dalında doçentlik unvanını alır ve 2008 yılında Doçentlik kadrosuna atanır. 2012 yılında profesörlük unvanını alan Çağmar, halen (2018) D.Ü. İlahiyat Fakültesinde öğretim üyesi olarak akademik çalışmalarını sürdürmektedir.

1.2.2.2. Yard. Doç. Dr. Hüseyin Arslan

1963'te Diyarbakır'ın Yenişehir ilçesine bağlı Cimikân/Çakmak köyünde dünyaya gelen Arslan, ilk ve orta öğrenimi Elazığ ve Diyarbakır'da tamamladı. İlkokuldan itibaren çeşitli hocalardan Arapça Sarf-Nahiv, Hadis, Fıkıh, Tefsir dersleri alır. Bunların başında amcası Molla İbrahim Arslan ve Molla Zeynelabidin gelir.¹³¹

1.2.3. Eserleri

Bir bireyi gerçek manada tanıtan ve onun hakkında bilgi veren kuşkusuz onun yazdığı eserlerdir. Çiçek'in de üstün zekâsını, ince kavrayışını ve birçok alanda sahip olduğu ilmi derinliğini açık bir şekilde ortaya koyan hiç şüphesiz yazdığı eserleri olmuştur. Çiçek, özellikle nahiv, kelam ve fıkıh gibi birçok alanda şerh ve haşiye şeklinde çok sayıda eseri ya bizzat kendisi yazarak ya da istinsah ederek veya tercüme etmek suretiyle kaleme almıştır. Eserlerinin bir çoğunun basılmamış olması esef vericidir.

1.2.3.1. Yazdığı Eserler

1.2.3.1.1. el-Fetâve'l-Âmidiyye

Bu, Zeynelabidin Çiçek'in yazdığı en kapsamlı eseridir. İlmi kişiliği ve fikri düşüncesine dair en geniş malumatı bizlere verdiği için bu kitaptan biraz bahsetmekte fayda olacağını düşünüyoruz.

Yaptığımız röportajda kendisinin de söylediğine göre, *el-Fetâva'l-Hindiyye* ve *el-Fetâva'l-Mısriyye* gibi fetva eserlerini görünce *el-Fetâve'l-Âmidiyye* adında bir eser yazmaya karar vermiştir. Eser iki ciltten oluşuyor. Birinci cilt, fihristiyle beraber 478 sayfadır. İkinci cildi ise toplamda 464 sayfadır. Eser soru ve cevap metoduyla yazılmış ve içinde 1784 soru ve cevap barındırıyor.

¹³¹ Arslan, 1981-1985 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde lisans öğrenimini tamamlar. 1985-1987 yılları arasında İslam Konferansı Teşkilatı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi'nde araştırmacı olarak çalışır. 1986-1998 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomi ve Endüstri İlişkileri Anabilim dalında yüksek lisans ve doktora yaptı. 1987-1994 yılları arasında Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı'nda uzman yardımcısı olarak çalıştı. 2011 yılından beri İstanbul Ticaret Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak akademik çalışmalarını sürdürmektedir.

Eserin yazımı, 2011 yılında Diyarbakır'da tamamlanmış ve 2012 yılında Seyda Kitapevi tarafından birinci baskısı yapılmıştır. Eser, alış veriş ve ibadetlerle ilgili soru ve cevaplardan oluşuyor. Dini meselelerle ilgili yazarın bakış açısı modern bir bakış açısıdır. Çiçek, bu eserin yazımıyla ilgili şunları söylüyor.

“Diyarbakır müftülüğünde çalıştığım zamanda çeşit çeşit ve çok zor fıkhi sorular geliyordu. Müslümanların soru ve sorunlarının çok olduğunu gördüm. Anladım ki Müslümanların ihtiyacını karşılayacak geniş çaplı bir kitaba ihtiyaç var. O zaman ben de birçok fıkhi mesele arasında selef, halef ve çağdaş fetvaları toplamak istedim. Allah'ın yardımıyla çalışmaya koyuldum.”¹³²

Bu eser modern fetvalarıyla bizlere Çiçek'in çağdaşlığını gösterdiği gibi büyük âlimlerin fetvalarını ihtiva ettiğinden bu alanda araştırma yapanlar için değerli bir kaynak olduğunu da göstermektedir.

1.2.3.1.2. en-Nef‘u'l-Emîn bi Şerhi Rawdi'n-Na‘îm

Zeynelabidin Çiçek, Şeyh Abdurrahman Aktepî (1853-1910) tarafından nazm olarak yazılmış olan ve Hz. Peygamberin miraç hadisesini ele alan *Rawdu'n-Na‘îm* adlı eseri üç defa istinsah etmiş ve sonuncusuna buna *en-Nef‘u'l-Emîn bi Şerhi Rawdi'n-Na‘îm* adında Arapça bir şerh yazmıştır. Eser besmele ile başlayıp birinci bölümü besmele hakkındadır. Eserin yayımlanmış nüshası bilgisayar yazısıyla 2010 yılında Seyda Kitapevi tarafından basılmış olup toplamda 549 sayfadır.

Çiçek, eserin girişinde şunları dile getirir:

“Bu manzumenin şerhinin yazımı, kulların en fakiri, kıyamet gününde kerim olan Rabbinin rahmetine muhtaç Molla Ramazan'ın oğlu Zeynelabidin Amidî'nin eliyle Salı günü 1986 m, Şevval ayın sonu 1406'da tamamlandı. Cenabı Allah bu güzel hizmetini kendi rızası ile dergâhı izzetinde kabul eylesin.”¹³³

¹³² Zeynelabidin Çiçek (Amidî), *el-Fetâve'l-Âmidîyye*, Seyda Kitapevi, Diyarbakır 2012, c. I, s. 6.

¹³³ Zeynelabidin Çiçek, *en-Nef‘u'l-Emin bi Şerhi Rawdi'n-Na‘îm*, Seyda Kitapevi, Diyarbakır 2010, s. 3.

Rawdu'n-Na'im kitabı üzerine Çiçek dışında şunlar da çalışma yapmışlardır:

Ahmed Hilmi Koğı, 1961 yılında kitabı istinsah etmiş ve bazı düzeltmeler yapmıştır. İstanbul'da *Kitabû Ravdu'n-Na'im* adıyla matbaaya verilmiş olup toplamda 240 sayfadır.¹³⁴ Yazarımız (Çiçek), bu istinsahı pek beğenmemiş ve içinde birçok yanlışın olduğunu ifade ediyor. Tahsin İbrahim Doski tarafından da *Vehinoka Ravdu'n-Na'im* adıyla başka bir çalışma yapılmış. Bu çalışma Dihok'ta Spîrîze Yayınevi tarafından 2011 yılında basılmıştır.¹³⁵

1.2.3.1.3. Mecmeu'l-Enhâr fî Şerhi Kitâbi Nûbihâr

Kitabın tam ismi: *Çiçekâ Destê Zarukân Şerhâ Nubihâra Biçukân we Yelîhâ Mecme'ul-Enhâr fî Şerhi Kitabi Nûbihâr*'dir.¹³⁶ İsminden de anlaşılacağı gibi kitap hem Kürtçe hem de Arapça yazılmış. Zeynelabidin Hoca, bu eseri ilk önce Arapça yazar daha sonra ona Kürtçe şerh de ilave eder. Arapça şerh, 69 sayfadan müteşekkil ve sonunda Kürtçe yazılmış küçük bir sözlük bulunuyor, eser 1990 yılında tamamlanmıştır. Kürtçe şerh ise Haziran 1996 tarihinde yazılmış ve bunun da sonuna Kürtçe bir sözlük yazılmıştır. Bu iki eser bir arada, "*Çiçekâ Dest Zarukân Şerhâ Nubihâra Biçukân we Yelîhâ Mecme'ul-Enhâr fî Şerhi Kitabi Nûbihâr*" ismiyle 2011 yılında Diyarbakır'da Seyda Kitapevi tarafından yayınlanmıştır.

Bilindiği üzere Nûbihâr'ın yazarı Şeyh Ahmedî Hanî (1650-1707)'dir. Çiçek bu çalışmasının başında Ahmedî Hanî için bir mukaddime de yazmıştır.

Nûbihâr, eskiden beri doğudaki medreselerde okutulmuştur. Hanî'nin amacı yeni okumaya başlayan Kürt çocuklarının kendi ana dilleriyle Arapça tabir, terim ve kelimeleri öğrenmeleridir.¹³⁷ Bu kitap, iki dilde yazılmış ve mevcut bilgilere göre ilk Kürtçe sözlük özelliğini taşıyor. Eser, 13 başlık ve 1000 Arapça ve karşılığı Kürtçe kelimedenden oluşuyor. Bu eser birçok defa istinsah edilmiş ve birçok kez basılmıştır.

¹³⁴ Mehmet Emin Pamuk, *Rawdi'n-Ne'ima Şex Ebdurrehmanê Aqtepî*, (Artuklu üniv. Sosyal Bilimler Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Mardin 2013, s. 11.

¹³⁵ Pamuk, *Rawdi'n-Ne'ima Şex Ebdurrehmanê Aqtepî*, s. 13; Ekici, *Jiyan, Berhem û Xebatên Wi Yên Destnivîsî*, s. 43.

¹³⁶ Zeynelabidin Çiçek, *Çiçekâ Dest Zarukan Şerhâ Nubihara Biçukan we Yelîhâ Mecme'ul-Enhâr fî Şerhi Kitabi Nûbihâr*, Seyda Kitapevi, Diyarbakır 2011, s. 1.

¹³⁷ Kadri Yıldırım, *Ahmedê Xanî, Nûbehara Biçûkan*, Avesta Yayınevi, İstanbul 2008, s. 9-10.

1.2.3.1.4. Şerhâni li'l-Menzûmeteyn

Birinci ciltte kitabın ismi Arapça şöyle yazılmış: *Şerhâni li'l- Menzûmeteyn, el-Evvelu Şerhu Menzûmeti'l- Mevlidi'n-Nebevî es-Sâni Şerhu Menzûmeti Nehci'l- Enâm.*

İsminden de anlaşılacağı üzere eser, iki manzumenin şerhinden oluşuyor. Birincisi *Molla Batî'nin Mevlid*'inin şerhi, ikincisi ise Molla Halil es-Siirdî'nin *Nehcu'l-Enâm*'ının şerhidir. Eser İstanbul'da basılmış ancak basım tarihi yazılmamıştır. Çiçek, bu eserlere sekiz sayfalık Arapça bir de önsöz yazmıştır.

Bu iki eser şöyledir:

1.2.3.1.4.1. Behcetü'l-Enâm bi Şerhi Mevlidi Sâhibi'l-Makâm fî Yevmi'l-Kıyâm

Çiçek, 1391/1971 yılında Molla Batî'nin¹³⁸ *Mevlid*'ine Arapça bir şerh yazmış ve sonuna hem Arapça hem de Kürtçe bir sözlük ekleyerek 1971 yılında tamamlamıştır. 135 sayfadan oluşan bu şerh 17 bölümdür. Üst kısma mevlid beyitleri alt kısma ise Arapça şerhi yazılmıştır. Mevlidin vezni: Fa'îlatün, fa'îlatün, fa'îlun'dur. Zeynelabidin Çiçek'in bu çalışması Seyda Kitapevi tarafından basılmıştır. Bu baskı 349 sayfadan oluşuyor.

1.2.3.1.4.2. Ğâyetü'l-Merâm bi Şerhi Nehci'l-Enâm

Nehcu'l-Enâm, Molla Halil es-Siirdî¹³⁹ tarafından yazılmış Kürtçe manzûm bir eserdir.¹⁴⁰ Eser, 18 başlık ve 269 beyitten meydana gelir. Çiçek, 1985 yılında bu eseri hem istinsah etmiş hem de ona Arapça bir şerh yazmıştır. Eser 102 sayfadan oluşuyor. Zeynelabidin Hoca dışında bu eser üzerine birçok kişi çalışma yapmıştır.

¹³⁸ Molla Batî'nin mevlidi, Kürt edebiyat tarihinde alanında yazılmış ilk eserlerdendir. Yazarın adı: Molla Hüseyinî Bate'dir. Doğumu ve vefatı hakkında çelişkili görüşler olsa da (1417-1491 miladi) yılları arasında yaşadığı görüşü ağır basıyor. Daha önce Hakkâri, şu anda ise Şırnak iline bağlı Beytüşşebap ilçesi Bate köyünde dünyaya geldi. Kabri Bate köyünde aile mezarlığında bulunmaktadır. (Bu bilgiler "Mumsema İslam Arşivi" adlı internet sitesinden alınmıştır. 12.04.2018)

¹³⁹ Molla Halil es-Siirdî Bitlis'in Hizan İlçesinde dünyaya geldi. Değişik medreselerde okuyup icazet aldıktan sonra Hizan'da Meydan Medresesinde yaklaşık on yıl müderrislik yaptıktan sonra babasının arzusuyla Siirt'e yerleşir ve Fahriye Medresesinde otuz yıl ders verdikten sonra 1843 yılında Siirt'te vefat etti. ("Molla Halil es-Siirdî" DİA. c. 30, s. 251)

¹⁴⁰ Ömer Pakiç, "Molla Halil es-Siirdî" DİA, TDV Yay., İstanbul 2010, c. 30, s. 251.

Zeynelabidin Hoca, eserin girişinde şunları dile getirir:

“Nehcu’l-Enâm’ın bu şerhi, ilmin hizmetkârı, Molla Ramazan’ın oğlu Zeynelabidin Âmidî’nin eliyle yazılmıştır. Allah, ikisini ve bütün Müslümanları affetsin. Eser Rebiu’l-Evvel’in sonunda Cumartesi günü 1405’te tamamlandı. Bize bu nimetleri veren Rabbime sonsuz şükürler olsun. Salat ve selam en güzel önder Hz. Muhammed’e ve onun ashabına olsun. Kıyamet günü onun şefaati gölgesi altında gölgelenmek en büyük dileğimizdir. Âmin. Dualarımızın sonu her zaman elhamdulillahirabbilalemin’dir.”

1.2.3.1.5. Dîwân

Eser güzel bir hat sanatıyla yazılmıştır. Tek bir nüshası bulunmaktadır o da Çiçek’in kütüphanesinde yer alıyor. Eserde Kürtçe, Arapça ve Türkçe şiirler yer alır. Eserin sonunda da Yunus Emre’den Kürtçeye tercüme edilmiş münacatlar mevcuttur.

Çiçek’in şiirlerine bakıldığında Allah ve Peygamber sevgisi ön plana çıkmaktadır. Bediüzzaman Said Nursi’ye de sevgisini dile getirdiği şiirler vardır. Eser 2009 yılında yazılmış olup 64 sayfadan oluşmaktadır.

1.2.3.1.6. Diyarbakır’ın Fethi, Tarihi ve Kültürü

Eserin başında yazarın kısa bir hayat öyküsü ve Diyarbakır’ın fethini müjdeleyen hadis yer alır. Eser, 36 bölüm ve 314 sayfadan oluşuyor. 2007 yılında Diyarbakır Söz Yayınevi tarafından Diyarbakır’da basılmıştır.

Eserin bazı bölümleri şunlardır: “Diyarbakır Tarihine Genel Bir Bakış, Diyarbakır’ın Fethi, Diyarbakır Burçlarındaki Kitabeler, Diyarbakır Camileri, Diyarbakır Medreseleri, Diyarbakır Kiliseleri, Peygamberler Şehri Diyarbakır, Diyarbakır’ın Âlim ve Bilginleri, Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesinde Diyarbakır...”

1.2.3.1.7. Hanefî ve Şafîî Mezhepleri Arasındaki İhtilafî Fıkhi Meseleler

Bu esere bakıldığında içinde beş küçük risale barındırdığı göze çarpıyor. Bunlardan ikisi tercümedir üçü ise Çiçek’in kendi eseridir. Bunlar aşağıda sıralanmıştır;

1- Zemahşerî'nin *Ruûsu'l-Mesâil* adlı Arapça eseridir. Çiçek bu eseri Türkçeye çevirip tashihini yapmıştır.

2- Dini Nikâh: Bu, Çiçek'in kendi risalesidir. Eser, 2003'te tamamlanmış ve 19 sayfadan oluşuyor.

3- Şafii ve Hanefî Mezhepleri Arasındaki İhtilaflı Meseleler Risalesi: Bu eser Molla Cafer el-Bâlekî'ye¹⁴¹ aittir. Çiçek, bu eseri Türkçeye tercüme etmiş, eser 43 sayfadan oluşuyor.

4- Cuma Namazı ve İade-i Zuhr: Bu eser Çiçek'e aittir ve 15 sayfadan oluşuyor.

5- Fıkhi Fetvalar: Eser, çeşit çeşit fetvalardan oluşuyor. Çiçek, bu eseri 2007 yılında Diyarbakır'da yazdı, eser 29 sayfadan oluşuyor.

Zeynelabidin Çiçek bu kitaba küçük bir de sözlük yaptı. Sözlükle beraber 163 sayfadan oluşan eser, 2012 yılında Seyda Kitapevi tarafından İstanbul'da basılmıştır.

1.2.3.1.8. Ferhenga Âmidî (Sözlük)

Eser, Türkçe, Kürtçe ve Arapça bir sözlüktür. Bu eser Zeynelabidin Çiçek ve Molla Cemil tarafından yazılmıştır. İki ciltten oluşuyor, birinci cildi 491, ikinci cildi 420 sayfadan oluşuyor ve halen basılmamıştır.

1.2.3.1.9. el-Mesâilu'l-Maksûde fî Şerhi 'Avâmili'l-Manzûme

Çalışmamızın ana konusu olacak olan bu eser, 51 sayfadan oluşmaktadır. Çiçek, nazm halinde yazılmış olan *el-'Avâmili'l-Manzûme* adlı esere bir şerh yazmış ve bunu 1966 yılında tamamlamıştır.

¹⁴¹ 1886 yılında Bitlis'in Norşin ilçesine bağlı Yemişveren (Bâlekân) köyünde doğan Molla Cafer, Kur'an-ı Kerim ve ilk sıra kitaplarını bu köyde Molla Abdullah Bâlekî adlı hocada okur. Geri kalan eğitiminin neredeyse tümünü Molla Muhammed Kolos ve Hazret diye şöhret bulmuş Şeyh Diyaüddin Efendi'nin oğlu Molla Fethullah'ın yanında tamamlamıştır. İlmi ve ameli icazetini ise Şeyh Alaüddin Oğîni'den almıştır. Eğitimi tamamlandıktan sonra on yıl Bitlis'in Mutki ilçesine bağlı Geyikpınar (Kolanis) köyünde olmak üzere vefat ettiği tarihe kadar Bâlekân'da ders vermiştir. Molla Cafer 1967 yılında 81 yaşındayken elim bir trafik kazası sonucu vefat etmiştir.

1.2.3.1.10. ez-Zurûfu'l-Menzûmetu me'a Şerhihâ

Çiçek, zarflarla ilgili olan bu eseri manzum bir şekilde Arapça ele almış ve beraberinde ona bir şerh de yazmıştır. 39 sayfadan oluşan eserin yazımını 2004 yılında tamamlamıştır.

1.2.3.1.11. Diyâu'l-Leme'ât fî İ'âdeti'l-Cumû'ât

Eser, cuma namazından sonra öğle namazının iadesi ile ilgilidir. Dokuz sayfadan oluşan eser 2010 yılında yazılmıştır.

1.2.3.1.12. Mecmu'âtu's-Salâvât

Eser, isminden de anlaşılacağı üzere Peygambere getirilen salavatlar üzerine yazılmıştır Eser, kırk sayfadan oluşuyor ve basılmamıştır. Çiçek, bu çalışmasını 1999 yılında tamamlamıştır.

1.2.3.1.13. Gotinên Pêşîyan (Atasözleri)

Çiçek, bu eserinde Kürtçe atasözlerini derlemiştir.

1.2.3.1.14. Asri Lûgat Sözlüğü

Arapça Türkçe ve Türkçe Arapça bir sözlüktür. Arapça bölümü 87, Türkçe bölümü ise 65 sayfadan oluşuyor. Eser halen basılmamıştır.

1.2.3.2. Tercüme Ettiği Eserler

1.2.3.2.1. İrşâdu'l-'Amilîn fî Tercemeti'r-Riyâzi's-Sâlihîn

Zeynelabidin hoca, bu eserin tercümesini Molla Ahmet Afşin ile birlikte yapmıştır. Eser iki yılda tamamlanmış ve iki ciltten oluşuyor. Birinci cildi 504, ikinci cildi 540 sayfadır. Eser 2000 yılında tamamlanmış ve birkaç defa basılmıştır. Son olarak 2005 yılında kompüter harfleriyle Dini Yayınlar tarafından Diyarbakır'da basılmıştır.

1.2.3.2.2. Rîsaleya Biratiyê

Eser, Bediüzzeman Said Nursî'nin *Uhuvvet Risalesi*'nin çevirisidir. Türkçeden Kürtçeye çevrilmiş ve Mayıs 1992'de Nûbihar Yayınevi tarafından İstanbul'da basılmıştır.

1.2.3.2.3. Onuncu Hücceci İmaniye ve Çocuklar Taziyenamesi

Her iki eserin yazarı Bediüzzaman Said Nursî'dir. Çiçek, bu eserleri Türkçeden Kürtçeye çevirmiştir. 32 sayfadan oluşan bu çalışma 1994 yılında tamamlamıştır. Ancak basılmamıştır.

1.2.3.2.4. Peyva li Ser Tewbê

Bu eserin yazarı Şeyh Muhammed Hafid'dir. Müftü Molla Ahmet Meylanî, eseri Arapçadan Türkçeye çevirmiş, Zeynelabidin hoca ise bu eseri 2002 yılında Türkçeden Kürtçeye çevirmiştir.

1.2.3.2.5. Tercemetu'l-Hadîsi'l-Arba'în

İmam Nevevî'nin Arapça olan bu eserini Çiçek, Molla Ahmet Afşin ile birlikte Kürtçeye tercüme etmişlerdir. Eser 32 sayfadan oluşuyor.

1.2.3.2.6. Tercemetu's-Şu'âi'l-Hâmis

Çiçek, Bediüzzaman Said Nursî'nin Beşinci Şualar eserini Arapçaya tercüme etmiş, içindeki ayet ve hadislerin tahkikini yapmıştır. Eser, 1990 yılında yazılmış ve 62 sayfadan oluşuyor.

1.2.3.2.7. Zehretu't-Tâlibîn fî Tercumeti Muhtasari'r-Riyâzi's-Sâlihîn

Şeyh Yûsuf en-Nebhânî tarafından ihtisar edilen İmam Nevevî'nin *Riyâzu's-Sâlihîn* eserini Zeynelabidin Hoca Kürtçeye tercüme etmiştir. 544 sayfadan oluşan eser, 2009 yılında tamamlanmış ve 2010 yılında Lübnan'da Nûru's-Sabâh Yayınevi tarafından basılmıştır.

1.2.3.2.8. Behcetü'l-Muttakîn fî Tercemet'i Kısasi'n-Nebiyîn

Zeynelabidin Hoca, Ebu'l Hasan Ali el-Hasan en-Nedwî'nin *Kıyasu'n-Nebiyîn* adlı eserini Kürtçeye tercüme etmeye başlamış ve 2009 yılında tamamlamıştır. 432 sayfadan oluşan eser, 2012 yılında Lübnan'da Nûrus-Sabâh Yayınevi tarafından basılmıştır.

1.2.3.2.9. Hediyyetu's-Siğâr fî Tercemeti Ğâyeti'l-İhtisâr

Eser, Kâdî Ebu's-Şuca' (ö. 593/1197)'ın Ğâyetü'l-İhtisâr adlı eserinin Kürtçeye tercümesidir. Toplamda 160 sayfadan oluşan eser, 1979 yılında tamamlanmıştır. Eser, ilkin 2012 yılında Mahfuz Özdemir tarafında İstanbul'da

basılmıştır. Daha sonra 2014 yılında Diyarbakır'da Seyda Kitapevi tarafından bilgisayar harfleriyle basılmıştır.

1.2.3.2.10. Naum Faik ve Süryanî Rönesansı

Eser, *Jîyân û Berhemên Naum Faiq* adıyla Fuat Çikkî tarafından 1937'de Suriye'de yayınlandı. 2004 yılında Belge Yayınları tarafından *Naum Faik ve Süryani Rönesansı* adıyla tekrar yayınlandı. Eserin Arapça bölümleri Çiçek tarafından Türkçeye tercüme edildi.

Zeynelabidin Hoca'nın, yukarıda saydıklarımızın dışında tercüme ettiği, ancak ulaşamadığımız veya sayamadığımız başka eserleri de vardır.

1.2.3.3. İstinsah Ettiği Eserler

Zeynelabidin Çiçek hattatlığı ile nam salmış bir âlimdir. O zamanlar matbaa fazla gelişmediği için birçok kişi el yazma eserleri hocaya getirir ve istinsah etmesini isterlerdi. Bazen de kendisi hoşuna giden kitapları alır ve istinsah ederdi. İstinsah ettiği kitapların tamamını tespit etmek imkânsızdır, ancak kesin olarak istinsah ettiği bilinen eserleri burada ele almak faydalı olacaktır.

1.2.3.3.1. Dîwâna Muhammed Kerbelâyî

Divan, Şeyh Muhammed Kerbelâyî (ö. 1358/1939) tarafından 1915 senesinde kaleme alınmış ve 115 sayfadan oluşuyor. Çiçek, bu divanı 1980 yılında istinsah etmiştir.

1.2.3.3.2. Tefsîra Şirin

İsminden de anlaşılacağı üzere bu bir tefsir kitabıdır. Tefsirin yazarı Molla Muhammed Şirin (1928-2009)'dir. Eser, Arapça harflerle yazılmış ve iki cilttir. Birinci cildi 524, ikinci cildi 580 sayfadan oluşuyor. Yazar 1980 yılında yazmaya başlar 1988 yılında tamamlar.¹⁴² Çiçek, bu tefsiri istinsah eder ve 1994 yılında tamamlar.

¹⁴² Hakkında daha fazla bilgi için bk. Haşim Özdaş, **Kur'an'ın Kürtçe Çevirilerinde Karşılaşılan Problemler 'Meala Fîrûz Şerha Qur'ana Pîroz' Örneği**, (DÜ. Sosyal Bilimler Ens. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2015, s. 28-29.

1.2.3.3.3. Dîwâna Şeyx ‘Abdurrehmanê Aqtepî

Çiçek, bu eseri 1980 yılında istinsah etmiş ve eser 103 sayfadan oluşuyor.

1.2.3.3.4. Reyhânetu’l-Efkâr

Eser, Molla ‘Îmaduddin Reşpojân Hirkîsî’ye aittir. Eser, Arapça olup 125 sayfadan oluşuyor. Çiçek, bu eseri 2005 yılında istinsah etmiştir.

1.2.3.3.5. Kasîdetu’n li’ş-Şeyh Musâ el-Mardinî

Eser Şeyh Seyda Cezerî’nin halifesi olan Şeyh Musa el-Mardinî’ye aittir ve 23 sayfadan oluşan eser Kürtçe yazılmıştır. Zeynelabidin Hoca bu eseri 2002 yılında istinsah etmiştir.

1.2.3.3.6. ed-Durru’s-Semîn, Manzûmetu’n fi’l-‘Akîde

Molla Yasin Yûsrî (Toprak)¹⁴³ tarafından Kürtçe olarak yazılan manzume, kelam konularını ele alıyor ve sadece 6 sayfadan oluşuyor. Çiçek, bu eseri 2002 yılında istinsah etmiş.

1.2.3.3.7. Dîwâna Şeyh ‘Abdulkâdir Resulânî

Eser, Şeyh ‘Abdulkâdir Resulânî tarafından kaleme alınmış ve 67 sayfadan oluşuyor. Çiçek, Kürtçe yazılan bu eseri 2005 yılında istinsah etmiştir.

1.2.3.3.8. Dîwâna Ahmedi Hânî

Eser, Şeyh Ahmedi Hânî tarafından Kürtçe olarak kaleme alınmış ve 54 sayfadan oluşuyor. Yazarımız dışında birçok kişi bu eseri istinsah etmiştir. Zeynelabidin Hoca ise 2002 yılında istinsah etmiştir.

1.2.3.3.9. Dîwâna Siyâhpoş

Eser, Muhammed Cevad Siyâhpoş (1762-1831) tarafından “Seyfu’l-Mılûk” adıyla Kürtçe olarak ele alınmış ve 200 sayfadan oluşuyor. Çiçek, 2005 yılında bu

¹⁴³ Hakkında daha fazla bilgi için bk. Ahmet Erkol, “Molla Yasin Yûsrî (Toprak) ve Keşfu’n-Nikab an Ehvali EsrarYevmi’l-Hisab İsimli Eseri”, **Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı**, (469-486), Ravza Yayıncılık, İstanbul 2012.

eseri istinsah etmiştir. Ancak Çiçek'in dışında da birçok kişi bu eser üzerine çalışmalar yapmıştır.¹⁴⁴

1.2.3.3.10. Dîwâna Şeyh Hasib

Eser, Şeyh Hasib Aktepî tarafından Kürtçe olarak ele alınmış ve 188 sayfadan oluşmaktadır. Çiçek, 2007 yılında eseri istinsah etmiştir.

1.2.3.3.11. Kasîdetu eş-Şeyh Mewlâna Muhammed Hadî el-Licewî

Eser, Şeyh Muhammed Hadî el-Licewî tarafından Kürtçe, Arapça, Farsça ve Türkçe olarak ele alınmış ve 139 sayfadan oluşuyor. Çiçek, 1987 yılında bu eseri istinsah etmiştir.

1.2.3.3.12. Selâsu Menzûmâtın

Çiçek, bu üç ayrı manzumeyi istinsah ederek tek bir ciltte toplamıştır. Üç manzume şunlardır:

1.2.3.3.12.1. Keşkol

Eser, Şeyh Muhammed Askerî (1898-1952) tarafından Kürtçe olarak kaleme alınmış ve 104 sayfadan oluşuyor. Çiçek, 1991 senesinde eseri istinsah etmiştir.

1.2.3.3.12.2. Manzûmetu'l-'Akâid

Eser, Molla Halid Zengokî Badîkî (1880-1950) tarafından Kürtçe olarak kaleme alınmış ve 38 sayfadan teşekkül ediyor. Zeynelabin Hoca, 1992 yılında eseri istinsah etmiştir.

1.2.3.3.12.3. Murşidu't-Tâlibîn

Bu eser de bir önceki eser gibi Molla Halid Zengokî Badîkî'ye aittir. Eser, Arapça ve Kürtçe olarak yazılmış ve 33 sayfadan ibarettir. Çiçek, bu eseri 1992 senesinde istinsah etmiştir.

1.2.3.3.13. Dîwâna Molla 'Ali İlmî

Eser, Molla Ali İlmî Zîla (Yaz) tarafından Arapça ve Kürtçe olarak yazılmış ve 102 sayfadan oluşuyor.¹⁴⁵ Çiçek, bu eseri 2000 yılında istinsah etmiştir.

¹⁴⁴ Hakkında daha fazla bilgi için bk. Abdurrahman Adak, "Silvan ve Çevresinde Yetişmiş Şairlere Genel Bir Bakış", *Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı*, (500-522), Ravza Yayıncılık, İstanbul 2012; Ekici, *Jiyan, berhem û Xebatên wi yê Destnivîsî*, s. 74.

1.2.3.3.14. Dîwâna Molla ‘Ali Kûdî

Eser, Molla Ali Kûdî tarafından Kürtçe ve Türkçe olarak ele alınmış ve 50 sayfadan oluşuyor. Zeynelabidin Hoca, 2008 yılında bu eseri istinsah ederken hem tashihini hem de tahkikini yaparak istinsah etmiştir.

1.2.3.3.15. el-Manzûmeteyn: Mirsâdu’l-Atfâl we ‘İkdi Durfâm

Bu iki eser şu şekildedir:

1.2.3.3.15.1. Mirsâdu’l-Atfâl

Eser, Şeyh Muhammed Kerbelâyî (1885-1939) tarafından kaleme alınmış ve 48 sayfadan oluşuyor. Çiçek, bu eseri 1980 yılında istinsah etmiştir.

1.2.3.3.15.2. ‘İkdu Durfâm

Eser, şeyh Muhammed Askerî (1898-1952) tarafından Kürtçe olarak yazılmış ve 180 sayfadan oluşuyor. Zeynelabidin Hoca, 1980 yılında eseri istinsah etmiştir.

1.2.3.3.16. Menzûmeya Sîseban

Eser, Şeyh Halid Zebârî (1826-1863) tarafından Kürtçe olarak kaleme alınmıştır. Eser, 31 sayfadan oluşuyor. Çiçek, 1991 yılında eseri istinsah etmiştir.

1.2.3.3.17. el-Menzûmetu’l-Mi‘râciyye

Eser, Seyda-yê Mele Muhammed Nuri tarafından Kürtçe olarak ele alınmıştır. 2441 beyitten oluşan eser 11 bölüme ayrılmıştır. Çiçek’in 1990 senesinde istinsah ettiği eser 137 sayfadan oluşuyor.

1.2.3.3.18. Selâsu Menzûmâtin

Adından da anlaşılacağı üzere üç eser bir araya toplanmış ve tek cilt içinde 2004 senesinde Diyarbakır Söz tarafından basılmıştır.

Bu üç eser şunlardır:

¹⁴⁵ Hakkında daha fazla bilgi için bk. Mehmet Cevat Ergin, “Son Yüzyılda Silvan’ın Yetiştirdiği Âlimler” **Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı**, (415-432), Ravza Yayıncılık, İstanbul 2012.

1.2.3.3.18.1. Menzûmetu Durri'l-Yetîm

Eser, Seyda-yê Mele Muhammed Nuri (1895-1977) tarafından İmam Hüseyin'in şehadetine bir mersiye olarak yazılmıştır. Kürtçe olarak yazılan eser, 44 sayfadan oluşuyor. Zeynelabidin Hoca, 2004 yılında bu eseri istinsah etmiştir.

1.2.3.3.18.2. Nuzhetu'n-Nufûs fi'n-Nesâihi

Eser, Molla Muhammed Nuri tarafından Kürtçe olarak ele alınmış ve 48 sayfadan oluşur. Çiçek, 1990 yılında eseri istinsah etmiştir.

1.2.3.3.18.3. Ed-Dîwân lî Seyda el-Hacı 'Abdulfettâh el-Hazroyî

İsminden de anlaşılacağı üzere eser, Hacı Abdulfettah Hazroyî (1892-1975)'ye aittir.¹⁴⁶ Kürtçe olarak yazılan eser, 53 bölüm ve 119 sayfadan oluşuyor. Çiçek, 2004 yılında eseri istinsah etmiştir.

1.2.3.3.19. Mîzânu'l-Edeb

Eser, Şeyh Ahmed Hânî (1650-1707) tarafından Kürtçe olarak yazılmış ve 172 sayfa oluşuyor. Bu eser Mem û Zîn adı ile meşhur olmuştur. Zeynelabidin Hoca, 1990 yılında eserin sonuna 30 sayfalık bir sözlük ekleyerek istinsah etmiştir.

1.2.3.3.20. Kitâbu Leylâ we Mecnûn

Eser, Şeyh Muhammed Can (1857-1909) tarafından 1884 yılında kaleme alınmıştır. 132 sayfadan oluşan eser, Kürtçe olarak yazılmıştır. Çiçek, 1990 senesinde eseri istinsah etmiştir.

1.2.3.3.21. Selâsu Menzûmâtin

Eser, üç manzûmeden oluşuyor üçü de Molla Abdulhadi Comanî (Ö. 1425/2004)'ye aittir. Bu üç manzume aşağıda sıralanmıştır:

1.2.3.3.21.1. Kitâbu'l-Muhimmât fî Beyâni'l-Kufri we'l-Muhlikât

Kürtçe olarak yazılan eser, 18 sayfadan oluşuyor. Çiçek, 1996 yılında eseri istinsah etmiştir.

¹⁴⁶ Hakkında daha fazla bilgi için bk. Mehmet Yalar, "Hazro'lu Abdulfettah Yazıcı ve Şairliği", **Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı**, (459-468), Ravza Yayıncılık, İstanbul 2012.

1.2.3.3.21.2. ‘Akidâ İmâni

13 sayfadan oluşan eser, Kürtçe olarak yazılmıştır. Çiçek, bu eseri de 1996 yılında istinsah etmiştir.

1.2.3.3.21.3. Keşfu’l-Ferâiz

58 sayfadan oluşan eser, önceki iki eser gibi Kürtçe yazılmıştır. Zeynelabidin Hoca 1996 senesinde eseri istinsah etmiştir.

1.2.3.3.22. Erbe‘u Manzûmâtın

Bu dört eserlerin hepsi Molla Muhammed Hizânî tarafından yazılmış, Zeynelabidin hoca, bunları tek cilt içerisinde toplamıştır. Bu eserler aşağıda sıralanmıştır:

1.2.3.3.22.1. ‘Akidâ İmâni

Kürtçe olarak yazılan eser, 27 sayfadan oluşuyor. Çiçek, eseri istinsah etmiş ancak istinsah tarihi yoktur.

1.2.3.3.22.2. ‘Akidâ İmâni

Zazaca olarak yazılan eser, 30 sayfadan oluşuyor. Hoca, eseri istinsah etmiş ancak bunda da istinsah tarihi yoktur.

1.2.3.3.22.3. Mecnûn we Leylâ

54 sayfadan oluşan eser Kürtçe olarak yazılmıştır. Çiçek, tarihini yazmadan eseri istinsah etmiştir.

1.2.3.3.22.4. Be‘du’l-Kesâid li Molla Muhammed

Zeynelabidin Hoca’nın istinsah ettiği eser, 24 sayfadan oluşuyor ve Kürtçe olarak yazılmıştır.

1.2.3.3.23. Kitâbu’d-Durrî’l-‘Alâ fî ‘İlmi’t-Tecwîd

Eser, Molla Muhammed Hadi Licewî tarafından Kürtçe olarak kaleme alınmış ve 19 sayfadan oluşuyor. Çiçek, 1995 yılında eseri istinsah etmiştir.

1.2.3.3.24. Tûbe'z-Zamân

Eser, Molla Muhammed Haldewî tarafından kaleme alınmıştır. 114 sayfadan oluşan eser, Kürtçe nazm şeklinde yazılmıştır. Zeynelabidin Hoca, 1993 yılında eseri istinsah etmiştir.

1.2.3.3.25. Dîwâna Dermâni Derdâ

Eser, Muhammed Zahid Zeherî tarafından Kürtçe olarak kaleme alınmış ve 28 sayfadan oluşuyor. Çiçek, 1999 yılında eseri istinsah etmiştir.

1.2.3.3.26. Dîwâni 'İrfân Hayreti Hayrân

Eser, Seyyid Muhammed Kadri Hazin el-Hâşimî el-Cezerî (1898-1961) tarafından yazılmıştır. Kürtçe olarak kaleme alınan eser, 145 sayfadan müteşekkildir. Çiçek, 2002 yılında eseri istinsah etmiştir.

1.2.3.3.27. Manzûme we Gotini Jîru Kalan

Eser, Molla Niyazi Boşâtî tarafından Kürtçe olarak kaleme alınmış ve 40 sayfadan oluşuyor. Zeynelabidin Hoca, 1998 yılında eseri istinsah etmiştir.

1.2.3.3.28. Manzûmetun fî 'Akîdeti'l-İslamiyyeti we'l-Mew'izeti'l-Haseneti

Eser, Molla Muhammed Şah Metmûrî tarafından yazılmış ve 47 sayfan oluşuyor. Kürtçe olarak yazılan bu eseri Çiçek, 2002 yılında istinsah etmiştir.

1.2.3.3.29. Risâletu't-Tıbb

18. yy. ortalarıyla 19. yy. başlarında yaşayan Şeyh Muhammed Arvâsî tarafından kaleme alınan eser, 17 sayfadan oluşuyor ve Kürtçe yazılmıştır. Çiçek, 2000 yılında eseri istinsah etmiştir.

1.2.3.3.30. Se'du'l-İslâm bi Şerhi Nehci'l-Enâm

Eser, Molla Halil es-Siirdî tarafından Arapça manzûm bir şekilde yazılmıştır. Çiçek, 186 sayfadan oluşan bu eseri 1991 yılında istinsah etmiştir.

1.2.3.3.31. Kitâb a Yûsuf û Züleyha

Kürtçe yazılmış manzûm bir eser olup Ahmed-i Xanî'ye nispet edilmiştir. 160 sayfadan oluşuyor.

1.2.3.3.32. Enîsu'l-‘Aşıkîn

Muhammed eş-Şîrvânî el-Esqambevî tarafından yazılmış olup manzûm bir eserdir. Dili Kürtçedir. 114 sayfadan oluşmaktadır.

1.2.3.3.33. Mewlûda Şerîf Nazmen

Mele Muhammed Alî Fudaylî tarafından yazılmış Kürtçe bir mevlîddir. 33 sayfadan oluşmaktadır.

1.2.3.3.34. Sefînetu'l-Ekrâd

1.2.3.3.35. Manzûmetu'l-Habiyye fi'l-Munâzara ma Şerhiha

Bu eser Seyda-yê Molla Halil'e aittir. Ancak onun şerhi Molla Salih Ğursî tarafından yazılmıştır. 33 sayfa olup dili Arapçadır.

1.2.3.3.36. Fetvâ Şeyh Ali Rıza Pâlevî

Bu eser küçük bir risale Cuma namazının kazası ile ilgilidir.

1.2.3.3.37. Şerhu'l-Mafûwwât

Bu eser Üstad Bediüzzaman'ın kardeşlerinden Abdullah en-Nursî tarafından Arapça olarak yazılmış 330 sayfalık bir eserdir.

1.2.3.3.38. Hâşiye ale'l-İstiare

Bu kitap 120 sayfa dolayında olup Seyda-yê Molla Hüseyin Küçük tarafından Arapça olarak yazılmış bir eserdir.

1.2.3.3.39. Kitâbu Tafsîli'l-Curcânî

Bu eser el-Curcânî'nin 'Avamil'i üzerine yazılmış bir şerh olup 145 sayfadan oluşmaktadır.

1.2.3.3.40. Dîwana Şeyh Abdulkadirê Hezânî

Bu eser manzum olup 68 sayfadan oluşmakta ve dili Kürtçedir.

İKİNCİ BÖLÜM

EL-MESÂİLU'L-MAKSÛDE FÎ ŞERHİ 'AVÂMİLİ'L-MANZÛME ADLI ESERİN İNCELENMESİ

2.1. YAZILIŞ SEBEBİ

Klasik Arapça kitaplarına baktığımızda müellifler genelde ruû's-semâniyye denilen sekiz temel noktaya değinmişlerdir. Bunlardan birisi ise eserin yazılma gayesidir. Bundan dolayı eserlerin yazılış gayeleri genelde mukaddimelerde belirtilir. Telif edilen eserlerin çoğu zaman bir arkadaşın veyahut öğrencilerin talebi üzerine yazıldığını görürüz. Ancak bazen de bir talep üzerine değil de müellifin gerekli görmesinden dolayı eseri telif ettiği ifade edilir.¹⁴⁷ Çiçek de *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı şerhinin başında bu geleneğe uymuş ve bu eseri niçin yazdığını şöyle dile getirmiştir:

*“Bu eser, eş- Şeyh el-İmâm es-Seyyid Muhammed el-Berzencî'nin manzûm olan 'Avâmil'i üzerine yazılmış, manzûm kitabın beyitlerindeki zor ifadeleri kolaylaştıracak, girift manaları açığa çıkaracak fasih, belîğ ve veciz bir şerhtir.”*¹⁴⁸

2.2. ŞEKİL VE MUHTEVASI

Genel olarak nahiv kitaplarının şekil ve muhtevaları tahmin edilebilir, ancak muhtevanın işleniş sırası, muhteviyatı detaylandırma, kitapta ele alınan ve alınmayan konular gibi durumlar, esere göre farklılık arz edebilmektedir. Öte yandan bazı nahiv

¹⁴⁷ Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hamid et-Tehânevî, *Keşşâfu İstilahâtî'l-Funûn ve'l-Ulûm*, Kahraman Yay., İstanbul 1984, c. 1, s. 11.

¹⁴⁸ Zeynelabidin Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde fî Şerhi'l-'Avâmil'il-Manzûme*, byy., bty., s. 3.

kitaplarında hiç değinilmemiş olan bir konu başka bir nahiv kitabında en ince detayına kadar zikredilmiş olabilmektedir. Başlangıçta nahiv kitapları muhteva ve muhtevanın sunuluş sırası bakımından birbirine benzer. Son dönemde yazılan nahiv kitaplarında ise, muhtevanın sunuluş tarzı eski nahiv kitaplarına göre farklılık göstermektedir. Günümüzde yazılan nahiv kitapları arasında yer alan Çiçek'in *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı eseri de konuların kendine özgü sunuluş tarzı ve konuların detaylı açıklanıp açıklanmaması gibi özellikler bakımından farklılık arz etmektedir. Bu bölümde *el-Mesâilu'l-Maksûde*, söz konusu özellikler bakımından incelenmektedir.

2.2.1. Mukaddime

Zeynelabidin Çiçek Hoca bu bölümde İslam âlimlerinin geleneğine uygun bir şekilde “besmele”,¹⁴⁹ “hamdele”¹⁵⁰ ve “salvele”¹⁵¹ ile başlamış, hamd etme vazifesini fasih ve belîğ ifadelerle yerine getirmiş ardından kitabı yazma gerekçesini belirtmiştir.¹⁵²

Çiçek, nâzımın kitabının başında getirdiği besmeleyle ilgili Basra ve Kûfe nahiv ekolleri arasındaki ihtilafa değindikten sonra nâzımın mukaddimesinde zikrettiği *عَامِلٌ*, *يَرْفَعُ*, *يَخْفِضُ* ve *جَازِمًا* kelimelerinde berâ'et-ul-istihlâl¹⁵³ olduğunu ve bunun kitapta işleyeceği konulara mukaddimede işaret etme metodu olduğunu aktarır.¹⁵⁴

Yine bu bölümde Çiçek, nâzımın mukaddimesinde geçen *فَهَذِهِ أَرْجُوهُ* “bu bir ürcuzedir”’den maksadın bu kitabın aruz ilminden recez¹⁵⁵ biçiminde yazılmış ve bunun altı müstefîlünden meydana geldiğini, ayrıca *مُرْتَجَلَةً* kelimesinden maksat, hazırlıksız bir şekilde şiire başlamak olduğunu ifade eder.¹⁵⁶

¹⁴⁹ bk. s. 29.

¹⁵⁰ bk. s. 29.

¹⁵¹ bk. s. 29.

¹⁵² Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 3.

¹⁵³ bk. s. 29.

¹⁵⁴ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 4; bk. s. 29.

¹⁵⁵ bk. s. 16.

¹⁵⁶ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 5.

Son olarak Çiçek, nâzımın mukaddimesinde ‘amillerin lafzî ve manevî olarak iki kısma ayrıldığını ve bunların her birinin de iki kısmı olduğunu aktarır. Manevî ‘amilin mübtedâ, haber ve muzari‘ filde amel ettiğini belirtir. Lafzî ‘amili ise kıyâsî ve semâ‘î olarak ikiye ayırdıktan sonra kıyâsî olan amillerin yedi bölüm, semâ‘î olan amillerin ise on üç bölüm olduğunu belirtir ve semâ‘îlerden başlar.

2.2.2. Birinci Kısım

Bu bölümde cer harfleri ele alınmıştır.

Çiçek, nâzımın cer harflerini on yedi olarak zikrettiğini, bazılarının ise bunu yirmiye çıkardığını aktarır. Bu bölümde nâzım besmelenin başındaki ب harfinin isti‘ane için olduğunu söyler ancak Çiçek buna itiraz ederek bunun zayıf görüş olduğunu, tercih edilen görüşün ب’nin musahabe için olduğunu aktarır.¹⁵⁷ Yine bu bölümde من harfinin nerelerde zaid olarak gelebileceğiyle ilgili Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki ihtilafları aktarmaktadır.¹⁵⁸

2.2.3. İkinci Kısım

Burada ا ve benzerleri konu edilmiştir. Bunlara aynı zamanda fiile benzeyen harfler de denilir. Bunlar ismini nasb, haberini raf‘ eder ve bunlar altı tanedir. (ا. ا. ا. ا. ا. ا.)¹⁵⁹

2.2.4. Üçüncü Kısım

Bu kısımda ن ve benzeyen م ve ل harfleri ele alınmıştır. Bunlar ismini raf‘ haberini nasb eder.¹⁶⁰ Çiçek, م ve ل’nin bu şekilde amel etmelerinin Hicaz ehlinin görüşü olduğunu ve Benu Temimlerin onlara muhalefet ettiklerini aktarır.¹⁶¹

¹⁵⁷ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 6.

¹⁵⁸ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 9.

¹⁵⁹ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 16.

¹⁶⁰ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 19.

¹⁶¹ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 19.

2.2.5. Dördüncü Kısım

Semâ'î amillerin dördüncü bölümde cumhura muhalif olarak ismini nasb eden yedi harf ele alınmıştır. Cumhura göre burada nasb eden bizzat bu harfler değil, bunlar vasıtasıyla fiil veya şibhi fiildir. Bunlar: (الْوَاوُ . إِلاَّ . يَا . اَلْهَمْزَةُ . أَيَا . أَيُّ . هَيَا) harfleridir.¹⁶²

2.2.6. Beşinci Kısım

Burada muzari' fiilin başına gelip onu nasb eden harfler zikredilmiştir. Bunlar dört tanedir. (أَنْ . لَنْ . كَيْ . إِذَنْ).¹⁶³

Çiçek, bu bölümde لَنْ ile ilgili âlimlerin görüşlerini şöyle aktarır:

“Sîbeveyhi’ye göre لَنْ mürekkebi bir kelime değildir. el-Halil ve el-Ferrâ’a göre ise لَنْ mürekkebtir. el-Halil, aslının لُ olduğunu dile getirirken, el-Ferrâ ise aslının ل olduğunu söyler.”¹⁶⁴ Çiçek, Sîbeveyhi’nin görüşünü aktardıktan sonra sahih olan budur diyerek onun görüşünü desteklediğini gösterir.

2.2.7. Altıncı Kısım

Semâ'î amillerin altıncı kısmında muzari' fiilin başına gelip onu cezm eden harfler konu edilmiştir. Bunlar beş tane diye zikredilir. (لَمْ . لَمَّا . إِنْ . لَأَمْ . لَأَمْزِ . لَأَمْزِ).¹⁶⁵ Bu harfler muzari' fiilin başına geldiğinde duruma göre bazen harekeyi bazen nun harfini bazen de lamu'l-fiili hazfeder.¹⁶⁶

2.2.8. Yedinci Kısım

Bu bölümde iki muzari' fiili cezm eden isimler ele alınmıştır. Burada bu isimlerden dokuz tanesi zikredilmiştir. (مَنْ . أَيُّ . مَا . مَتَى . مَهْمَا . إِذْمَا . أَيْنَ . حَيْثُمَا . أَنَّى).¹⁶⁷ Çiçek, bu isimlere tek tek örnek getirdikten sonra bu örneklerde bunların mübteda olduğunu, bunlardan sonra gelen fiili’ş-şart ve cezau’ş-şartın bunların haberi olduğunu aktarır.¹⁶⁸

¹⁶² Çiçek, el-Mesâilu'l-Maksûde, s. 21.

¹⁶³ Çiçek, el-Mesâilu'l-Maksûde, s. 23.

¹⁶⁴ Çiçek, el-Mesâilu'l-Maksûde, s. 24.

¹⁶⁵ Çiçek, el-Mesâilu'l-Maksûde, s. 26.

¹⁶⁶ Çiçek, el-Mesâilu'l-Maksûde, s. 26.

¹⁶⁷ Çiçek, el-Mesâilu'l-Maksûde, s. 27.

¹⁶⁸ Çiçek, el-Mesâilu'l-Maksûde, s. 29.

2.2.9. Sekizinci Kısım

Burada nekre kelimelerin başında gelen ve onları nasb eden isimler zikredilmiştir. Bunlar dört tanedir. (كَمْ . كَذَا . كَأَيُّ . أَحَدَ عَشَرَ).¹⁶⁹

2.2.10. Dokuzuncu Kısım

Bu bölümde isim fiiller ele alınmıştır. Bunlar dokuz tane diye zikredilmiştir. Bunların altı tanesi kendisinden sonrakini nasb ederken üç tanesi de raf' eder. (بَلَّ . هَاءَ .) Çiçek, bu isimlere örnek verdikten sonra bunların her zaman için mübtada olduklarını, haberlerinin ise ya nasibatlarda olduğu gibi gizli bir fail veya rafiatlarda olduğu gibi zahir bir fail olduğunu açıklar.¹⁷¹

2.2.11. Onuncu Kısım

Bu bölümde كَانَ ve benzerleri ele alınmıştır. Bunlara aynı zamanda nakıs fiiller de denir. Bunlar on üç tanedir. (كَانَ . صَارَ . أَصْبَحَ . أَمْسَى . أَضْحَى . ظَلَّ . بَاتَ . مَا مَابَرَخَ . مَا ذَامَ . لَيْسَ - . مَا انْفَكَ (زَالَ) . مَا فَتَى .)¹⁷²

Zeynelabidin Hoca, bunlara nâkıs denmesiyle ilgili Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki ihtilafı şöyle aktarır: “Bunlara niçin nâkıs deniliyor çünkü bunlar merfu’ ile yetinmeyip mansûba da ihtiyaç duyarlar, bu Basralıların görüşüdür. Kûfelilerin görüşü ise bunların sadece mansûbta amel etmesidir.”¹⁷³

Çiçek, bu bölümün sonunda önemli bir konuya değineceğine işaret ederek “tenbih” der ve şöyle devam eder: “Bu fiillerin, masdariye olsun nafiye olsun başında ۛ olanlar hariç haberleri hem isimlerinden hem de kendilerinden önce gelebilir. Ancak Kûfeliler, İbn Mâlik (ö. 672/1274), İbnu’s-Serrâc (ö. 316/928), el-Muberrid (ö. 286/900) ve el-Curcânî (ö. 471/1078) bu konuda leysenin de haberinin

¹⁶⁹ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 31.

¹⁷⁰ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 33.

¹⁷¹ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 34.

¹⁷² Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 34.

¹⁷³ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 34.

*mukaddem olamayacağını söylerler. İbn Keysân (ö. 299/912) ise başında mai masdariye olan hariç diğerlerinin haberi önce gelebilir der.*¹⁷⁴

Yine bu bölümün sonunda bu fiillerin on üç olarak zikredilmesinin sebebi bunların meşhur ve çok kullanılmalarından ve birçoğunun genel olarak nakıs gelmelerinden dolayıdır. Yoksa bunların dışında da nakıs olarak gelebilen fiiller vardır. Burada sözü uzatmamak ve bıkkınlık vermemek için sadece bunlara değinildiği ifade etmektedir.¹⁷⁵

2.2.12. On birinci Kısım

Bu bölümde mukarebe fiilleri ele alınmıştır. Bu fiiller mübteda ile haberin başına gelerek mübtedayı merfu‘, haberi mansûb yaparlar. Bunlara aynı zamanda recâ ve şurû‘ fiilleri de denilir. Bunlar burada dört tane olarak zikredilir. (كَادَ . كَرِبَ . عَسَى (176) . أَوْشَكَ)

Çiçek bu bölümün sonunda طَفِقَ ıstılahını kullanarak أَخَذَ . جَعَلَ . طَفِقَ gibi fiillerin de bazen şurû‘ için gelebileceğini aktarır.¹⁷⁷

2.2.13. On ikinci Kısım

Bu kısımda medih ve zem fiilleri konu edilmiştir. Bu fiiller, ya el takısıyla gelen ismi-cins’in başında gelir ve onu merfu‘ ederler veya el takısının olduğu isme izafe edileni merfu‘ ederler ya da el takısı olan ismin izafe olduğu ismi merfu‘ ederler. Nâzım bunları dört tane olarak zikreder. “ سَاءَ-نِعْمَ-حَبْدًا - بُئِسَ ” Ancak, Çiçek bu konuda nâzıma itiraz ederek bunların dört olmadığını, فَعَلَ yani Sarf İlmi’nin beşinci babından medih ve zem için gelen bütün fiillerin buna eklenebileceğini ifade eder.¹⁷⁸

Öte yandan Zeynelabidin Hoca, نِعْم ve بُئِس’de dört türlü okuma olduğu aktarır. Bunlar; نِعْمَ بُئِسَ ve نِعْمَ بُئِسَ, نِعْمَ بُئِسَ, نِعْمَ بُئِسَ, نِعْمَ بُئِسَ dir.

¹⁷⁴ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 38.

¹⁷⁵ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 38.

¹⁷⁶ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 38.

¹⁷⁷ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 40.

¹⁷⁸ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 40.

2.2.14. On Üçüncü Kısım

Semâ'î amillerin son bölümü olan bu bölümde şek ve yakîn fiilleri ele alınmıştır. Bunlara aynı zamanda kalp ile değerlendirildikleri için “ef’alu’l-kulûb” da denilir. Çünkü bunların manaları soyuttur. Mübteda ve haberin başına gelerek her ikisini de mansûb eden bu fiillerin yedi fiil olduğu ifade edilir. (رَأَى - ظَنَّ - عَلِمَ - خَالَ -) (حَسِبَ - وَجَدَ - زَعَمَ) Bunlardan birincisi “رَأَى”, üçüncüsü “عَلِمَ” ve altıncısı “وَجَدَ” yakın içindir, dördüncüsü ve beşincisi şek içindir, sonuncusu ise bazen şek bazen yakîn içindir.¹⁷⁹

Bu fiillere has üç durum var ki bunlara ilğa, talik ve i‘mal denilir. İlğa; hem görünürde hem de gerçekte amel etmemeleridir yani mübteda ve haber olduğu gibi merfu‘ kalır. Örnek: (عَلِيٌّ عَالِمٌ ظَنَّتُ). Talik; görünürde amel etmeyip gerçekte amel etmelerine denilir. Örnek: (حَسِبْتُ مَا خَالِدٌ طَالِيًا). İ‘mal ise hem görünürde hem de gerçekte amel etmelerine denir. Örnek: (خَلْتُ عَلِيًّا وَفِيًّا).¹⁸⁰ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu bölüm aynı zamanda semai amillerin son bölümüdür.

2.2.15. On Dördüncü Kısım

Burada kıyasi amiller ele alınmıştır. Bunlar yedi tanedir;

- a) Mutlak Fiil: Bu fiil ister muteaddî (geçişli) olsun ister lâzimi (geçişsiz) olsun, ister bu fiilin faili zahir olsun ister zamir olsun fark etmez amel eder.
- b) Master: Sahih görüşe göre master, fiilin kendisinden türediği asıldır ve lâzimi veya müteaddî olma durumunda fiil gibi amel eder.
- c) İsim-i Fail: İsmi fail tanımlandıktan sonra master gibi amel etmesinin iki şarta bağlı olduğunu ifade etmektedir. Birincisi hal ve istikbal manasını taşıyacak, ikincisi mahkumu aleyhiye, nefye veya istifhama dayanacak.
- d) İsm-i Mef’ul: Bu da tamamen ism-i fail gibi amel eder.
- e) Sıfatu’l-Müşebbehe: Bu, hiçbir şart olmadan fiil gibi amel eder.

¹⁷⁹ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 43.

¹⁸⁰ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 45.

- f) Bir isme izafe edilen isim: Bu izafe ister lafzi olsun ister manevi fark etmez.
- g) İzafe edilmeye gerek olmayan isim: Bunun sebebi tesniye nunu, cemi‘ nunu veya tenvinin olmasıdır.¹⁸¹

2.2.16. On Beşinci Kısım

Bu kısımda manevi amiller ele alınmış ve aynı zamanda bu kitabın son bölümüdür. Bunlar iki tanedir; biri mübteda haberin amili diğeri ise müzari‘ fiilin amilidir.

- a) Zeynelabin Çiçek, mübteda ve haberin amili konusunda birçok görüş nakleder ve bunlardan Sîbeveyhi’nin görüşünü tercih eder ki o da mübteda ve haberin amili, onların lafzi amillerden mücerret olmasıdır.¹⁸²
- b) Çiçek, müzari‘ fiilin amili konusunda da birçok görüş ele alır ve tercih ettiği görüşün Kûfelilerin görüşü olduğu bunun da fiilin başında onu cezım veya nasb edecek bir edatın bulunmamasıdır.¹⁸³

Yukarıda kısa bir şekilde aktarmaya çalıştığımız *el-Mesâilu’l-Maksûde* adlı şerhin muhtevasının, diğer ‘avamil şerhlerine nazaran geniş olduğu görülmektedir. Nitekim ihtilaflı konular hakkındaki tartışmaların bir araya getirilmesi ve bunların çeşitli delillerle sunulması bu şerhin ne kadar zengin bir muhtevaya sahip olduğunu göstermektedir.

2.3. METODU

“Şerh” bölümünde şerhlerin yöntem ve şekil bakımından kısımlarını aktarmıştık. Çiçek, *el-Mesâilu’l-Maksûde* adlı şerhinde bu kısımlardan şekil açısından “harmanlama”, yöntem bakımından ise “kelime ve konu analizi” metodunu benimsemiştir. Müellifimiz bu eseri yazarken henüz yirmi bir yaşlarındaymış. Telif hayatının ilk basamaklarında yazdığı *el-Mesâilu’l-Maksûde* şerhinde bazı ihtilaflı ve detaylı meselelere işaret etmekle birlikte kısa ve öz bir tarzda yazmayı tercih etmiş

¹⁸¹ Çiçek, *el-Mesâilu’l-Maksûde*, s. 46-48.

¹⁸² Çiçek, *el-Mesâilu’l-Maksûde*, s. 49.

¹⁸³ Çiçek, *el-Mesâilu’l-Maksûde*, s. 50.

ve bu hususu kitabın mukaddimesinde *فَهَذَا شَرْحٌ وَجِيزٌ* “bu, kısa ve öz bir şerhtir” diyerek dile getirmiştir.

Zeynelabidin Çiçek Hoca, nazmı şerh ederken genellikle şöyle bir yöntem izlemiştir: Öncelikle el-Berzencî’nin ifadeleri arasında uyum olup olmadığına bakmış, daha sonra metinde kapalı kelimelerin manasını açıklamak için güvenilir sözlük kaynaklarından alıntılar yapmış, manayı destekleyen bir ayet veya bir Arap şiiri varsa onları da şâhid olarak getirmiştir. Çiçek, şerhinin büyük bir bölümünü metin içinde geçen kelimelerin gramer boyutunu, terim manasına ve ibarenin tahlili ile ilgili açıklamalara ayırmıştır. el-Berzencî’nin metinde eksik bıraktığı misalleri ihtiyaç dâhilinde aktarmış; böylece konunun öğrencinin zihninde rahat bir şekilde canlanmasını sağlamıştır.

Hoca, mümkün olduğu kadar el-Berzencî’nin ifadelerini çeşitli takdirlerle savunmuş; fakat eksik veya yanlış gördüğü ifadeleri de eleştirmekten çekinmemiştir. Çiçek, genelde eleştirilerini, *لَوْ قَالَ النَّاطِقُ* “nâzım şöyle deseydi” gibi sözlerle dile getirmiştir.¹⁸⁴ Bazen de gerek el-Berzencî’nin gerekse kitabında görüşlerinin aktardığı nahiv âlimlerin sözlerine *فِيهِ مَا فِيهِ* “bunda tartışma vardır” şeklinde itirazlar yöneltmiştir. Çiçek, ibarede sorunlu görünen yerleri önce çözüme kavuşturur sonra metinde geçen nahiv kurallarını analiz eder, yetersiz gördüğü yerlere ilave örnekler getirerek konunun anlaşılmasına yardımcı olmuştur. İhtilaflı konuları ise tartışmaya açmış ve tarafsız bir şekilde farklı görüşleri bir arada sunmaya çalışmıştır. Bütün görüşleri delilleriyle birlikte aktardıktan sonra değerlendirmeye tabi tutmuş ve aktardığı görüşlerden belli bir görüşü tercih etmiştir.

Çiçek, *el-‘Avâmilu’l-Manzûme*’nin belli bir konusunu izah ederken konuyla ilgili metinde olmayıp önemli gördüğü bazı ek bilgileri de vermiş ve çeşitli uyarılarda bulunmuştur. Bu tür bilgileri genellikle *إِعْلَمْ* “bil ki” veya *تَنْبِيْهٌ* “dikkat et” sözleriyle uyarı yaparak vermiştir.

Çiçek’in şerhinde uygulamış olduğu metotla ilgili aşağıdaki hususları ifade etmek mümkündür:

¹⁸⁴ Çiçek, *el-Mesâilu’l-Maksûde*, s. 48.

1- el-Berzencî'nin '*Avâmil*'i ile Çiçek'in şerhi birbirini tamamlamakta ve ikisi bir bütünlük arz etmektedir

2- Metinde geçen muğlak kelimeleri gramer ve lügat açısından incelenmiş ve açığa kavuşturulmuştur.¹⁸⁵

3- Metnin işaret etmekle yetindiği yahut eksik bıraktığı misaller açıklanmış ve ikmal edilmiştir.¹⁸⁶

4- el-Berzencî'nin, eksik ya da doğru bulunmadığı düşünülen görüşlerine eleştiriler yapılmış, tashih edilmiştir.¹⁸⁷

5- Eski eserlerde olduğu gibi orijinal metinle şerhi birbirinden ayırmak için, şerhte metnin (yani şerhe konu olan el-Berzencî'nin kitabının) kelime ve cümleleri parantez içine alınmıştır.

6- Herhangi bir konuyla ilgili ihtilaflı görüşler tartışmaya açılmış ve bu görüşler arasında tercihte bulunulmuştur.¹⁸⁸

7- Konular diyalektik bir yöntemle ele alınmıştır.

8- Ayetler örnek olarak verilirken, genellikle ayet olduğu söylenmiş bazen örnekler arasına ayet olduğu söylenmeden de yerleştirme yapılmıştır. Bu durum şiirler için de geçerlidir.¹⁸⁹

9- İbarelere hareke, sadece ihtilaflı olan yerlere ve özellikle bazı şiirlere konmuştur.¹⁹⁰

10- Satır aralarında öğrenciyi ilme ve okumaya teşvik etmiştir.

11- Çiçek, şerhini elli üç sayfada toplamıştır. Bu sayı metne nisbetle Arap Dili Gramerini anlatan bir şerh için ne çok fazla ne de çok az bir sayıdır. Bunu, 238

¹⁸⁵ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 5, 8, 11, 13, 14, 19, 20, 29, 48.

¹⁸⁶ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 4, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 17, 18, 20, 27, 28, 31, 33, 37, 41, 45.

¹⁸⁷ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 13, 48.

¹⁸⁸ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 7, 8, 9, 11, 14, 15, 16, 19, 22, 25, 34, 37, 38, 41, 50.

¹⁸⁹ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 10, 19, 23, 39.

¹⁹⁰ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 6, 10, 13, 18, 20, 24, 31, 45.

beyit olan metin ile kıyasladığımızda öyle anlaşıyor ki, Çiçek burada gerekli olan bilgileri verip çalışmada aşırıya gitmeme hassasiyetini göstermiş, metinden anlaşılmasını veya önemli gördüğü konuların bilinmesini hedeflemiştir.

2.4. ÜSLÛBU

Üslûb; sözlükte “usûl, tarz, oluş, izlenen yol ve yapılış tarzı”¹⁹¹ gibi anlamlara geliyor. Dil ve edebiyatta ise; kişinin kendine has duygu, düşünce ve ifade tarzına denilir. Her müellifin duygu düşüncesine, bilgi birikimine, kabiliyetine ve karakterine göre kendisine has bir üslûbu vardır.¹⁹² Belagat ilminde üslûba gelince bunlar; edebî, hitabî ve ilmî üslup olarak üçe ayrılırlar. Burada bizim incelemekte olduğumuz şerh ilmî üslupla yazıldığı için bizi ilgilendiren ilmî üsluptur. İlmî üslupta akla hitap edildiği için hayali olmayan, akla uygun cümlelerin kurulması esastır. Gizlilik ve kapalılıktan uzak, sadece gerçekler açıklanır. Kısacası değişik anlamlara gelebilecek kelimeler yerine, manası gayet açık kelimelerin kullanılmasına özen gösterilir.¹⁹³

el-Mesâilu'l-Maksûde'ye baktığımızda Çiçek'in ilmi üslûbu iyi kullandığını görüyoruz. Çiçek, metinde anlamı kapalı kelime veya kaideleri herhangi bir mecaza gitmeden açıklamaya çalışmış, nahiv ekolleri arasındaki tartışmalı meseleleri diyalektik bir tarzla ele almıştır. Ayrıca metinde yer alan konu başlıklarını da açık bir şekilde tarif etmiştir. Müellifimiz, şerhinde her ne kadar diyalektik bir üslup kullanmışsa da, kullandığı ifadeler sade, açık ve net olduğundan normal seviyedeki öğrencilerin kolaylıkla kavrayabileceği tarzdadır. Çiçek, bir ayeti veya bir şiiri istişhâd olarak getirdiğinde konunun bütünlüğünü kaybetmemesi için lügavî açıklamalara değinmeden; direkt istişhâd yönüyle ilgili izahat yapmıştır.¹⁹⁴

¹⁹¹ Heyet, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, s. 597.

¹⁹² Ali el-Cârim, Mustafa Emin, *el-Belâğetu'l-Vâdiha*, byy., Beyrut 2006, s. 10; İsmail Durmuş, “*Üslup*”, *DİA*, İstanbul, 2012, c. 42, s. 383.

¹⁹³ el-Cârim-Emin, *el-Belâğetu'l-Vâdiha*, s.10; el- Gazâlî'nin Eserlerinde Kullandığı İlmî ve Edebî Üslûp, haz. Ramazan Kazan, www.ekevakademi.org, Ekev Akademi Dergisi, yıl 18, sy. 59, Bahar 2014, s. 233.

¹⁹⁴ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 9, 12, 42.

2.5. İSTİŞHÂDİ

“İstişhad” lügatte; “şahit ve delil getirmek, şahit istemek, başkasının şahitlik yapmasını istemek” anlamlarına gelmektedir.¹⁹⁵ Istilahta ise; “bir ifadenin veya bir kelimenin kullanımının doğruluğunu kesin olarak kanıtlamak için delil kabul edilen nesir veya şiirden misal getirmek demektir.”¹⁹⁶

İslam’da, fetihlerle beraber Arap olmayanların Araplara karışması sonucu Arap dilinin bozulması endişesiyle istişhâd ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Arap Dil Bilimcileri fasih Arapçanın bozulup kaybolmaması için çaba göstermiş ve sağlam kaynaklara bağlı kalarak çeşitli dil kurallarını oluşturmuşlardır. Bu sağlam kaynaklar:

- 1- Kur’an-ı Kerim
- 2- Hadisi Şerif
- 3- Arap kelimeleri (şiir/nesir)

Nahiv ilminin kurallarının konulmasında, kelimelerin kullanılış şekillerinin gösterilmesinde ve lügatların tespiti yönünden Kur’an-ı Kerim ayetlerinin, istişhâd olarak kullanılmasında ihtilaf yoktur.¹⁹⁷ Ancak Kur’an’ın değişik kırâatlerinin istişhâd olarak getirilip getirilemeyeceği konusunda farklı görüşler ileri sürülerek ihtilaf edilmiştir. Kûfe Nahiv Ekolü mensupları mütevâtir ve şazz kırâatlerin hepsini dilde delil olarak kabul etmişken Basra Nahiv Ekolü mensupları, şazz kırâatleri delil olarak kabul etmemişlerdir.¹⁹⁸

Nahiv ilminde istişhâd olarak kullanılan ikinci kaynak ise hadislerdir. Dini hüküm açısından Kur’ân’dan hemen sonra ikinci sırada gelen hadisler, istişhâd olarak nahiv kitaplarında pek az yer almıştır. Muhtemeldir ki bunun pek çok sebepleri vardır ama en önemlisi; hadislerin mana olarak rivayet edilmeleridir. Diğer bir sebep ise, Peygamber efendimiz (s.a.v)’in refiki âlâya çıkmasından çok sonra hicrî II. asırda tedvin edilen hadislerin arasına birçok yabancı kelimenin girmiş

¹⁹⁵ İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem, **Lisânu’l-‘Arab**, nşr. Emin M. Abdulvahhâb-M.Sâdık el-‘Ubeydî, Beyrut, 1996, c. 7, s. 223.

¹⁹⁶ Said el-Afgânî, **fi Usûli’n-Nahv**, Mudîriyyetu’l-Kutub ve’l-Metbû‘tu’l-Camî‘iyyeti, Dimaşk 1994, s. 6.

¹⁹⁷ M. Reşit Özbalkı, **Kur’an ve Hadisle İstişhâd**, byy., İzmir 2001, s. 48.

¹⁹⁸ Celaluddin es-Suyuti, **el-İktirâh fi İlmi Usûli’n-Nahv**, nşr. Mahmut Suleyman Yakut, byy., 2006, s. 23,24; Ergin, **el-‘Ukberî ve el-Lubâb fi ‘İleli’l-Binâi ve’l-İ’râb**, s. 115.

olması ifade edilmiştir.¹⁹⁹ Nahiv âlimlerinin istiṣhâd olarak kullandıkları üçüncü kaynak ise Arap kelimeleri olan şiir ve nesirdir. Arap edebiyatında şiirleriyle istiṣhâd getirilenler şöyle sınıflandırılmışlardır:

- 1- Câhiliyyûn.²⁰⁰
- 2- Muḥadramûn.²⁰¹
- 3- İslâmiyyûn.²⁰²

Nahiv âlimleri bu üç grubun şiirleriyle istiṣhâd edilebileceğine dair ittifak halindeler. İhticac/istiṣhâd asrı denilen bu dönemler Hicrî 150 yılları dolayına kadar devam etmiştir. Öte yandan nahiv ilminde yazılan eserlere baktığımızda şiirle istiṣhâd, nesirle istiṣhâda nazaran çok daha fazladır.²⁰³ Nesir ile istiṣhâd ise daha çok deyim, mesel ve tabirlerle yapılmıştır.

İstiṣhâd getirilen sözler lafız ve mana cihetiyle kaynaktırlar. Lafız cihetiyle şâhid getirmeye konu olan sözler sarf, nahiv ve lügat ilimlerinde delil olarak yararlanırken, mana cihetiyle şâhid getirmeye konu olanlar ise belagat ilminde delil olarak kullanılır.²⁰⁴ Nahiv ilminde yazılan eserlere baktığımızda çok istiṣhâd getirenler genellikle çok fazla görüşlere yer veren büyük hacimli kitaplardır. Ancak, *el-Mesâilu'l-Maksûde* fazla büyük çaplı olmamasına rağmen birçok ayet ve şiirle istiṣhâd getirdiğini görüyoruz.

2.5.1. Kur'an-ı Kerim ile İstiṣhâd

Zeynelabidin Hoca, şerhinin amillerle ilgili konular kısmında şiirden sonra en çok istiṣhâd getirdiği kaynak Kur'an-ı Kerim'dir. Nitekim kitabında 24'ü kıraat-i

¹⁹⁹ es-Suyûtî, *el-İktirâh fî İlmi Usûli'n-Nahv*, s. 23-24; Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, s. 19.

²⁰⁰ Câhiliyyûn: Câhiliye döneminde yani İslam'dan önce yaşayan şairlere denilir; İmru'ul-Kays, Tarafa b. el-'Abd, Zuheyr b. Ebî Sulma, 'Antera b. Şeddâd, ve el-A'sa gibi. (Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, Kapı Yay., İstanbul 2011, s. 5.)

²⁰¹ Muḥadramûn: Câhiliye şairlerinden olup, İslam dönemini de idrak edip, hayatının geri kalanını Müslüman olarak geçiren kimselere verilen isimdir. Lebid el-'Amirî, Ka'b b. Züheyr, Hassan b. Sabit, Nâbiğa el-Ca'dî ve Ebu Züeyb el-Hüzelî gibileri bu kategoride zikredilir. (Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, Kapı Yay., İstanbul 2011, s. 5.)

²⁰² İslâmiyyûn: İslam dini geldikten sonra dünyaya gelen ilk şairlere verilen isimdir. Farazdak, Cerir ve Zürrümme bunlardan bazılarıdır. Öte yandan bunlara "Mütekaddimun" da denilir. (Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, Kapı Yay., İstanbul 2011, s. 6.)

²⁰³ es-Suyuti, *el-İktirâh fî İlmi Usûli'n-Nahv*, s. 23,24; Ergin, *el-'Ukberî ve el-Lubâb fî 'İleli'l-Binâi ve'l-İ'râb*, s. 123.

²⁰⁴ el-Afganî, *fî Usuli'n-Nahv*, s. 17-18.

seb'â ²⁰⁵ 2'si şaz²⁰⁶ kıraat olmak üzere toplam 26 ayeti istişhâd olarak getirmiştir. Çiçek, ayetlerle istişhâd ederken (كَمَا فِي نَحْوِ قَوْلِهِ تَعَالَى), (مُسْتَدَلِّينَ بِقَوْلِهِ تَعَالَى), (كَقَوْلِهِ تَعَالَى), (وَرَدَّ بِقَوْلِهِ), (وَالَّذِي إِلَيْهِ الْإِشَارَةُ بِقَوْلِهِ تَعَالَى) ve (تَعَالَى) gibi ifadeler kullanır.²⁰⁷ Ayeti şâhid olarak getirdiğinde bazen ayetin tamamını, bazen ayetten bir bölümünü bazen de hiç ayet olduğunu söylemeden getirdiği örnek içinde zikreder.²⁰⁸

Çiçek'in *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı şerhinde istişhâd olarak zikrettiği bazı ayetler aşağıda ele alınmıştır.

2.5.1.1. Birinci Âyet:

﴿كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ فَنَادَوا وَلَاتْ حِينَ مَنَاصٍ﴾

“Onlardan önce nice nesilleri helak ettik. O zaman feryat ettiler. Hâlbuki artık kurtulma zamanı değildi.”²⁰⁹

بنصب حين والتقدير: ولات الحين حين مناص برفع الأول ونصب الثاني.

Bu ayette حِينَ kelimesi mansûb okunur ve takdiri şöyle yapılır:(وَلَاتِ الْحَيْنُ حِينَ) “Hâlbuki artık zaman kurtulma zamanı değildir.” Birinci حِينَ kelimesi merfu‘ okunur, ikinci حين kelimesi ise mansûb okunur.

2.5.1.2. İkinci Âyet:

﴿وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ﴾

“Onlardan birine kız çocuğu müjdelendiği zaman öfkelenmiş olarak yüzü kapkara kesilir.”²¹⁰

Çiçek, bu ayette ظَلَّ fiilinin صَارَ manasında geldiğini ve كَانَ gibi ismini raf‘, haberini nasb ettiğine şahit olarak getirmiştir. Öte yandan Çiçek, nâzımın ظَلَّ fiilinin

²⁰⁵ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 7, 9, 10, 11, 17, 19, 25, 28, 31, 36, 41, 42, 43, 44, 45.

²⁰⁶ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 10, 20.

²⁰⁷ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 7, 9, 17, 19, 28.

²⁰⁸ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 10, 11, 19.

²⁰⁹ *Kur'an-ı Kerim*, Sad, 38/3.

²¹⁰ *Kur'an-ı Kerim*, en-Nahl, 16/58.

tam (yani sadece fâilin istenmesi) olarak gelmesine değinmemesinin sebebini onun bu şekilde kullanılmasının çok az olmasına bağlamaktadır.²¹¹

2.5.1.3. Üçüncü ve Dördüncü Âyetler:

﴿إِنَّهُمْ يَرَوْنَهُ بَعِيدًا﴾

“Doğrusu onlar o azabı uzak görüyorlar (zannediyorlar).”²¹²

﴿..... وَظَنُّوا أَنْ لَا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ.....﴾

“...Nihayet Allah’tan (O’nun azabından) yine Allah’a sığınmaktan başka çare olmadığını (kesin bir şekilde) anlamışlardı.....”²¹³

Çiçek, رأى fiilinin bazen “zannetti” anlamında olduğunu belirterek bu maksatla birinci ayette geçen يَرَوْنَهُ kelimesini “görüyorlar” anlamına geldiğini söylemektedir ki bu bir kısım nahiv ve tefsir kitaplarında da anlatılmaktadır.²¹⁴ ظَنُّ fiilinin anlamının bazen “kesin bir şekilde bildiler” olduğunu ifade etmektedir. Bunun için de yukarıda geçen ikinci ayeti şahid olarak getirmektedir. Nahiv kaynaklarında ifade eden âlimler bulunmaktadır.²¹⁵

2.5.2. Arap Şiiri ile İstîşâd

Lügat veya Arap dili grameri ile ilgili eser yazan âlimlere baktığımızda Kur’an-ı Kerim’den sonra en çok istişhâd getirdikleri kaynağın şiir olduğunu, Zeynelabidin Çiçek’in de *el-Mesâilu’l-Maksûde* adlı şerhinde en çok şahit getirdiği kaynak Arap şiiri olmuştur. Çiçek, bu şerhinde 36 beyitle istişhâd etmiştir. Bütün bunlarda beytin sadece istişhâda konu olan mısrasını değil, tamamını aktarır.

²¹¹ Çiçek, *el-Mesâilu’l-Maksûde*, s. 36.

²¹² *Kur’an-ı Kerim*, el-Me’aric, 70/6.

²¹³ *Kur’an-ı Kerim*, et-Tevbe, 9/118.

²¹⁴ Çiçek, *el-Mesâilu’l-Maksûde*, s. 43.

²¹⁵ Çiçek, *el-Mesâilu’l-Maksûde*, s. 44.

Müellifimiz, şiirleri şahid olarak verirken hiç manasına değinmeden şahit olduğu yönünü ön plana çıkarır. Önce nahiv konusunu aktarır daha sonra bunu Arap şiiriyle destekler. İmruu'l-Kays'a ait bir beyit hariç getirdiği tüm beyitlerin kime ait olduğu belirtmeden كَقَوْلِ الشَّاعِرِ ve كَقَوْلِهِ gibi ifadeleri kullanmıştır.²¹⁶ Ayrıca dilcilerin ihtilaf ettiği bir konuda şiiri istişhad olarak getirdiklerinde مُمْتَنِلًا بِقَوْلِ، مُتَمَسِّكًا بِقَوْلِ الشَّاعِرِ gibi ifadelere yer verir.²¹⁷

Çiçek'in *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı şerhinde istişhâd olarak zikrettiği bazı beyitler aşağıda ele alınmıştır.

2.5.2.1. Birinci Beyit:

{مَنَا إِنْ رَدَّ قَرْنُ الشَّمْسِ حَتَّى أَغَاثَ شَرِيدُهُمْ قَيْرَ الظَّلَامِ}

Beytin öncesine ve sonrasına ulaşamadığımızdan kime ait olduğu bilgisine ve bu beyte net bir mana verebilme imkânına sahip değiliz, yalnız aşağıdaki açıklamalardan anlaşılabileceği üzere anlamının şu olduğu söyleyebiliriz: “*Güneşin doğuşundan ta batıp firarilerin karanlığa sığındığı ana kadar...*”²¹⁸ Çiçek, bu şiiri مِنْ harfinin aslının مَنَا olduğunu iddia edenlere istişhâd olarak getirip şöyle diyor:

قال الكسائي والفراء أصلها منا فحذفت الألف لكثرة الإستعمال، فعلى هذا هي ثلاثية. والجمهور على أنها ثنائية وقالوا إنّ منا في البيت مصدر [مَنْى يَمْنِي] إذا قدر استعمل ظرفاً كخفوق النجم أن رد قرن الشمس وموازنته إلى أن غربت، كذا في مع الهوامع شرح جمع الجوامع لجلال الدين السيوطي رحمه الله تعالى وفي بعض اللغات حذف التّون عند دخولها على المعرف باللام.

“*el-Kisaî ve el-Ferrâ'nın dediğine göre مِنْ harfinin aslı مَنَا dır. Çok kullanımdan dolayı elif hazfedilmiştir. Dolayısıyla bu kelimemiz köken itibari ile üç harfli bir kelimedir. Cumhur ise bu kelimenin iki harfli olduğu görüşündedir. Beyitte yer alan مَنَا kelimesinin ise güç yetirme anlamında مَنى fiilinin mastarı olduğunu, bu*

²¹⁶ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 15, 27, 45.

²¹⁷ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 11, 12, 13.

²¹⁸ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 8.

mastarın *خُذُوهُنَّ* gibi zarf anlamında kullanılan bir tür mastar olduğunu öne sürer. Beytin anlamı şu şekildedir: Güneşin doğuşundan taki batıp firarilerin karanlığa sığındığı ana kadar... Bu bilgilerin aynısı es-Suyûtî'nin Hem'u'l-Hevâmi' Şerhu Cem'i'l-Cevâmi''de de yer almaktadır. Bazı lehçelerde ise *مِشْ* harfi *ا* takısının başına geldiğinde *ن* harfi hazf olur."²¹⁹

2.5.2.2. İkinci Beyit:

{وَلَا تَرَىٰ بَعْلًا وَلَا حَالًا لَا كَهْ وَلَا كَهْنٌ إِلَّا حَاطِلًا}

“Engelleyen hariç hiçbir koca ve eşini o (yaban eşeği) ve onlar (dişi eşekleri) gibi birbirine düşkün göremezsın”²²⁰

Çiçek, burada *ك* harfinden bahsederek kendisinden öncekini kendisinden sonrakine benzettiğine ve *ك* harfinin sadece zahir ismin başına gelebileceğini aktarır. Ancak burada el-Ferrâ'ın buna itiraz ettiğini ve *ك* harfinin hem zahir hem de zamir ismin başına gelebildiği buna bu şiirdeki *كَهْ* ve *كَهْنٌ* örneklerini istişhâd olarak getirdiğini aktarır.²²¹

2.5.3. Hadis ile İstişhâd

Hadis: Lügate; yeni veya haber anlamına gelir.²²² Peygamber hadisinden maksat ise; O'na nispet edilen söz, fiil ve veya tekrirdir. Başka bir görüşe göre sahabe ve tabiinin sözlerine de hadis denir, ancak söylediğimiz ilk görüş daha meşhurdur.²²³

Nahiv âlimleri hadisle istişhâd getirme konusunda üç gruba ayrılmışlardır.

1- Hadisle mutlak olarak istişhâd edilemez diyenler. Bunların başında Ebû Hayyan el-Endülüsî (ö. 745/1344), İbnu's-Sâîğ (ö. 680/1281), İbnu'd-Daî' (ö.

²¹⁹ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 8.

²²⁰ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 13; Bu beyit Ruûbe'nin Divan'ında geçiyor. s. 128. bkz. Şerhu'l-Eşmûni li Elfîyeti İbn Mâlik.

²²¹ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 13.

²²² Heyet, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Dâru'l-Umrân, Kahire 1985, c. 1, s. 159.

²²³ el-Hadice el-Hadisî, *Mevkifu'n-Nuhât bi'l-İhticâci bi'l-Hadis*, Dâru'r-Raşîd, Bağdat 1981, s. 365-380

359/970) gibi âlimler gelir ve bunlar delillerini şöyle dile getiriyorlar; Bir hadis ancak manayla nakil edilebilir, çünkü Peygamber zamanında meydana gelen bir olayda söylediği bir sözde, bakıyorsun değişik lafızlarla rivayetler vardır. Öte yandan, Hz. Peygamberden rivayet edilen hadislerde lahnın çok olabileceği, çünkü bilindiği üzere ravilerin çoğu Arap olmayanlardandır ve Arapçayı nahiv kaidelerine göre iyi bilmemeleri gayet doğaldır, dolayısıyla farkında olmadan lahn yapabilirler.²²⁴

2- Hadisle mutlak olarak istişhâd edilebilir diyenler. Bunların başında İbn Mâlik (ö. 672/1274), er-Radî el-İstirâbâzî (ö. 686/1278), ve İbn Hişâm (ö. 761/1360) gelmektedir. Öte yandan bu görüşü en çok savunanlardan birisi de İbn Tayyib el-Mağribî (ö. 1170/1757)'dir. Bu görüşü savunanların delili şöyledir; eskilerin hadis ile istişhâd etmemeleri onu yasaklamış ve cevaz vermemiş anlamına gelmez. Hadislerin güvenilir olmadığı söylemek yanlıştır. Çünkü mütevatir hadislerin bizzat Resulullah (s.a.v.)'ın sözü olduğuna şüphe yoktur. Bir olayda birçok hadisin nakledildiği de kabul edilmez, çünkü Hz. Peygamber bir sözü değişik zamanlarda değişik lafızlarla birçok yerde söylemiştir.

3- İlk iki görüş arasında orta yolu tercih edenler. Bunların başında eş-Şatibî (790/1388) gelir ki o, hadisi iki kısma ayırır. Birincisi, ravinin mana ile rivayet ettiği hadislerdir. Bu şekilde rivayet edilmiş hadisleri şahid olarak getirmek sahih değildir. İkincisi, ravinin lafızlarını değiştirmeden rivayet ettiği hadislerdir. Örneğin Hz. Peygamberin fasâhati ispat etmek için nakledilen hadislerle, nahiv ilminde istişhâd edilebilir.²²⁵

Yukarıdaki görüşlerden şu sonuca ulaşmak mümkündür; Hz. Peygamberin fesahatini ortaya koyan özlü sözlerin, kısa hadislerin ve darbı mesellerin hem lafız bakımından hem de mana bakımından O' na ait olacağından onlarla istişhâd etmek, metni çok uzun olan ya da bir konuda manasının rivayet edildiği hadislerle istişhad getirmemek en makul görünen yöntem olarak gözükmektedir.

²²⁴ el-Hadisî, **Mevkifu'n-Nuhât bi'l-İhticaci bi'l-Hadis**, s. 365-380

²²⁵ el-Hadisî, **Mevkifu'n-Nuhât bi'l-İhticaci bi'l-Hadis**, s. 365-380

2.6. KULLANDIĞI ÖRNEKLER

Bir dildeki gramer kuralları, o dildeki kelimelerin yapısı, ifade ettiği mana ve cümledeki kullanımı gibi durumların incelenmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Dilcilere baktığımızda gramer kurallarını kolayca anlaşılabilir kılmak için kitaplarında birçok örnek kullandıklarını görürüz. Arapçada bir nahiv kitabının örneksiz olamayacağı ve öğreniminin de örneksiz yapılamayacağı bilinen bir gerçektir. Nahiv kitaplarında kullanılan örnekler, kaideleri insanın zihninde canlandırarak iyice yerleşmesini sağlamaktadır. Bundan dolayıdır ki nahiv kitaplarında kullanılan örnek o kitabın ayrılmaz bir parçası sayılmıştır.

Burada örneklerden kastımız, şahit olma vasfına sahip olmayan örneklerdir. İncelemekte olduğumuz *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı şerh verilen örnekler itibari ile oldukça zengin bir kitaptır. Bu bölümde *el-Mesâilu'l-Maksûde*'de kullanılan örnekleri çeşitli yönleriyle ele alacağız. Çiçek, amillerle ilgili bilgi verirken nâzımın örnek vermediği veya eksik verdiği yerlerde örnek verir, nâzımın değinmediği konuları ise önce açıklar ardından örnek verir. Zeynelabidin Hoca örnek verirken نَحْو “örneğin”, كَقَوْلِكَ “şu sözün gibi”, كَمَا تَقُولُ “senin demen gibi” ve بِمِثَالِهِ “örneği” gibi ifadeleri kullanır. Bunlardan özellikle نَحْو ve تَقُولُ ifadeleri daha ilk dönem yazılan nahiv kitaplarında çokça kullanıldığını görüyoruz.²²⁶ *el-Mesâilu'l-Maksûde*'de verilen örneklere baktığımızda bir kısım nahiv kitabında olduğu gibi örneklerin i‘rab edildiğini görmekteyiz. Bundan da anlaşılıyor ki Çiçek, nahiv ilminde örnekleri kuralların birer açıklayıcısı olarak görmektedir.

Çiçek'in örnek verme metodu aşağıda izah edilmiştir.

2.6.1. Birinci Örnek:

إِلَّا لِلْإِسْتِثْنَاءِ أَيْ إِسْتِثْنَاءِ الْمُسْتَثْنَى عَنْ حُكْمِ الْمُسْتَثْنَى مِنْهُ. وَالْمُسْتَثْنَى مَنْصُوبٌ بِهَا فِي الْمَتَصَلِّ بَعْدَ تَمَامِ كَلَامٍ مُوجِبٍ نَحْوُ: سَارَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا. وَفِي الْمَنْقَطَعِ سِوَاهُ كَانَ بَعْدَ مُوجِبٍ أَوْ مَنْفِيٍّ أَوْ شَبِيهِهِ نَحْوُ: سَارَ الْقَوْمُ إِلَّا حَمَارًا، أَوْ مَا سَارَ الْقَوْمُ إِلَّا حَمَارًا.

²²⁶ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 9, 14, 21, 24, 27, 31, 35, 43, 46.

“إِلَّا istisna içindir. Yani müstesnayı müstesna minhunun hükmünden istisna eder. Muttasıl da, muceb bir kelam tamam olduktan sonra müstesna illa ile mansûb olur örnek: سَارَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا “kavim gitti ama zeyd gitmedi.” Münkatı ‘ta ise, muceb olsun menfi olsun şibhi menfi olsun fark etmez (yani müstesna illa ile mansûb olur) örnek: مَا سَارَ الْقَوْمُ إِلَّا حِمَارًا “kavim gitmedi binekleri gitti.”²²⁷

2.6.2. İkinci Örnek:

وهذه الأفعال: أي أفعال القلوب خصّصن بالإلغاء والتعليق. الإلغاء هو: إبطال العمل لفظاً ومعنى على سبيل الجواز إذا توسطت أو تأخرت، الأول نحو: عمرو علمت مبطل، والثاني نحو: زيد محقّ حسبت. والتعليق هو: إبطال العمل لفظاً فقط على سبيل الوجوب إذا توسطت المانع بينها وبين معموليها وهو اللام والإستفهام والتنفي، الأول نحو: خُلْتُ لَزَيْدٍ منطلق، والثاني نحو: علمتُ أيّهم في الدار، والثالث نحو: علمتُ ما ابنُ خالد بالدار.

“Bu fiiller (ef‘alu’l-kulûb) ilğa ve ta‘lik’a mahsusturlar.”

“İlğa: Bu fiiller, cümlemin ortasında veya sonunda geldiğinde hem lafzen hem de manen caizi olarak amel etmeleri iptal olur. Birincisine örnek: عَمَّرُوْا عَلِيْمًا مُبْطِلًا burada hem عَمَّرُوْا hem de مُبْطِلًا mansûb olarak geleceğine merfu‘ olarak gelmiştir. Ancak zahiren her ne kadar merfu‘ iseler de gerçekte عَلِيْمًا’nin ma‘muludurlar ve mensupturlar. İkincisine örnek: مُجَقِّ زَيْدٌ مُجَقِّ حَسِبْتُ Burada زَيْدٌ مُجَقِّ حَسِبْتُ “zeyd ve muhiik” ikisi de fiillerinden önce geldikleri için hem lafzen hem de manen حَسِبْتُ onlarda amel etmemiştir.”²²⁸

“Ta‘lik: Bu fiillerle ma‘mulleri arasına lam, istifhâm ve nefiden biri girerse lafzen vucubî olarak amelinin iptal olmasıdır. Birincisine örnek: خُلْتُ لَزَيْدٍ منطلق burada خُلْتُ ve ma‘mulleri olan زَيْدٍ منطلق ل harfi girdiği için

²²⁷ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 21.

²²⁸ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 45.

burada amel edemez. İkincisine örnek: *عَلِمْتُ أَنَّهُمْ فِي الدَّارِ* burada *عَلِمْتُ* ve *ma'mulleri* arasına *istifhâm* edatı olan *أَنَّ* girmiştir ve amel etmesini engellemiştir. Üçüncüsüne örnek: *عَلِمْتُ مَا ابْنُ خَالِدٍ بِالْأَنْدَلُسِ* burada ise *ef'alu'l-kulûb* olan *عَلِمْتُ* ve *ma'mulleri* arasına *nefi* edatı olan *لَا* harfi girmiş ve amel etmesini engellemiştir.”²²⁹

el-Mesâilu'l-Maksûde'de dikkat çeken bir diğer konu, şerhte bir konu hakkında değişik görüşler varsa bazen o görüşlere uygun örneklerin vermiş olmasıdır. Şerhte kullanılan bu yöntemi örneklemek için Çiçek'in aşağıdaki ifadelerini inceleyelim:

والرَّابِعُ كَأَنَّ حَرْفَ بَسِيطٍ عَلَى الْأَصَحِّ. وَذَهَبَ الْخَلِيلُ وَالْأَخْفَشُ إِلَى أَنَّهَا مَرْكَبَةٌ مِنَ الْكَافِ وَإِنَّ الْمَكْسُورَةَ ثُمَّ فَتَحَتْ الْهَمْزَةُ بَعْدَ التَّرْكِيبِ. وَهِيَ لِلتَّشْبِيهِ أَيْ لِلتَّشْبِيهِ اسْمَهَا بِخَبَرِهَا حَيْثُ يَجْمَدُ خَبَرُهَا نَحْوُ: كَأَنَّ زَيْدًا أَسَدًا. وَلِلشَّكِّ حَيْثُ كَانَ الْخَبَرُ ذَا اشْتِقَاقٍ نَحْوُ: كَأَنَّ زَيْدًا قَائِمًا. قِيلَ (الْقَائِلُ الْعَلَامَةُ التَّفْتَازَانِي رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى) هِيَ لِلتَّشْبِيهِ عَلَى الْإِطْلَاقِ سِوَاءَ كَانَ الْخَبَرُ جَامِدًا أَوْ مُشْتَقًّا.

“Dördüncüsü *كَأَنَّ*’dir. Bu, sahih görüşe göre bir harftir. *el-Halil* ve *el-Ahfeş*’e göre ise bu, *ك* ve meksur *ئ*’den oluşan mürekkebi bir harftir daha sonra *inne*’in hemzesi meftuh olmuştur. Bu *كَأَنَّ* iki şekilde geliyor; eğer haberi camid bir isim ise o zaman teşbih içindir, yani isminin haberine benzemesi *كَأَنَّ زَيْدًا أَسَدًا* örneğinde olduğu gibi. Ama eğer haberi müştak ise o zaman şek içindir *كَأَنَّ زَيْدًا قَائِمًا* örneğinde olduğu gibi.²³⁰ Allame Teftâzânî diyor ki ister haberi camid ister müştak olsun mutlak olarak *كَأَنَّ* teşbih içindir.”²³¹ Görüldüğü üzere Çiçek, önce bir konu hakkında detaylı bilgi veriyor, ardından da zihinlerde iyice yerleşmesi için her birisine ayrı ayrı örnek getiriyor.

²²⁹ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 45.

²³⁰ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 17-18.

²³¹ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 18.

2.6.3. Örnek Çeşitleri

el-Mesâilu'l-Maksûde'de kullanılan örnekler, çeşitlilik yönünden genel olarak âyet ve şiirlerden oluşan örneklerle basit cümlelerden oluşan örnekler şeklinde ayrırabiliriz.

2.6.3.1. Âyetler

el-Mesâilu'l-Maksûde'de yirmi beş yerde âyetlerden örnek getirilmiştir. Eserde örnek olarak getirilen âyetler bazen bütün olarak bazen de sadece konu ile ilgili örnek olan cümleler şerhte zikredilmiştir. Örnek olarak getirilen bu âyetlerin, âyet numaraları ve geçtiği sureler zikredilmemiştir.

Zeynelabidin Çiçek Hoca, âyetleri örnek olarak sunarken قَالَ اللَّهُ تَعَالَى “Yüce Allah şöyle buyurdu”, نَحْوُ قَوْلِهِ تَعَالَى “Örneğin Yüce Allah’ın şu sözü”, كَقَوْلِهِ تَعَالَى “Yüce Allah’ın şu sözü gibi” gibi ifadeler kullanmıştır. Şerhte geçen âyetler diğer örneklerden farklı olarak parantez içerisinde gösterilmiştir.

Sözü fazla uzatmamak için Çiçek’in örnek olarak verdiği âyetlerden birkaç tanesi aşağıda zikredilmiştir:

Birinci Âyet:

﴿فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ﴾

“Yüzlerinizi, dirseklerle beraber ellerinizi yıkayın”²³²

Bu âyet, إِلَى harfinin مَعَ manasına gelebileceğine dair örnek olarak getirilmiştir.²³³

İkinci Âyet:

﴿زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُبْعَثُوا قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتُبْعَثُنَّ﴾

“İnkâr edenler, kesinlikle diriltilmeyeceklerini ileri sürdüler. De ki: Hayır! Rabbime andolsun ki mutlaka diriltileceksiniz.”²³⁴

²³² Kur'an-ı Kerim, el-Maide, 6/5.

²³³ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 9.

Bu âyet, وَعَمَ fiilinin bazen قَالَ manasına geldiği ve bu manaya geldiğinde ikinci mef'ule ihtiyacı olmadığına örnek olarak getirilmiştir.²³⁵

2.6.3.2. Şiirler

el-Mesâilu'l-Maksûde'de otuz altı şiirle örnek getirilmiştir. Eserde örnek olarak getirilen şiirler bazen bütün olarak bazen de sadece konuya örnek olan cümleler şerhte zikredilmiştir. Örnek olarak getirilen bu şiirler genellikle kime ait olduğu belirtilmemiştir.

Çiçek'in örnek olarak verdiği şiirlerden birkaç tanesi aşağıda zikredilmiştir:

Birinci Şiir:

{وَلَيْلِ كَمْوَجِ الْبَحْرِ أَرْحَى سُدُولَهُ ﴿٥﴾ عَلَيَّ بِأَنْوَاعِ الْهُمُومِ لِيَبْتَلِيَّ}

*“Beni sınamak için, türlü türlü kederlerle deniz dalgaları misali perdelerini üzerime salan nice geceler var.”*²³⁶

Bu şiir, رُبُّ harfinin bazen hazfe gittiği halde , harfinden sonra halen amel ettiğine ve çok olduğuna örnek olarak getirilmiştir.²³⁷

İkinci şiir:

{لَيْتَ الشَّبَابِ يَعُودُ يَوْمًا ﴿٥﴾ فَأُخْبِرُهُ بِمَا فَعَلَ الْمَشِيبُ}

*“Keşke gençliğim bir geri gelseydi de ona ihtiyarlığın başıma getirdiklerini anlatsaydım”*²³⁸

Bu şiir, لَيْت harfinin mümkün olmayan temenni için kullanılmasına örnek olarak getirilmiştir.²³⁹

²³⁴ Kur'an-ı Kerim, et-Teğâbûn, 64/7.

²³⁵ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 45.

²³⁶ Bu şiir İmru'u'l-Kays'a aittir. Muallaka (Yedi Askı) adlı eserde 44. Şiir olarak geçiyor, bk. Yedi Askı Arap Edebiyatının Harikaları.

²³⁷ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 12.

²³⁸ Bu şiir Ebu'l-Atahiyye'ye aittir. Kendisi Abbasi dönemi şairlerindendir. bk. Sebilu'l-Hudâ bi Tahkîki Şerhi Katri'n-Nedâ.

²³⁹ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 18.

Üçüncü şiir:

{أَسْرَبَ الْقَطَا هَلْ مِنْ يُعِيرُ جَنَاحَهَا ﴿٦﴾ لَعَلِّي إِلَى مَنْ قَدْ هَوَيْتُ أَطِيرُ}

“Ey güvercin topluluğu sizden biriniz kanadını bana ödünç vermez mi ta ki sevdiğim kişiye uçabileyim?”²⁴⁰

Bu şiir, normalde akıl sahibi kişiler için kullanılan nida harfî hamzenin, burada akılsızlar için kullanıldığına örnek olarak getirilmiştir.²⁴¹

2.6.3.3. Şâhid Olamayan Cümleler

el-Mesâil’ul-Maksûde’de örnekler âyet ve beyitlerin dışında genellikle cümlelerden oluşur. Genelde her konu için örnek cümleler getirilmiştir. Şerhte verilen örnekler, basit cümlelerden oluşur.

Aşağıda örnek olarak getirilen cümlelerden birkaçı verilmiştir.

Birinci Cümle:

(بِاللّٰهِ لَا مَدْحَئَ الْمُصْطَفَى)

“Allah’a yemin olsun ben, Muhammed Mustafa’yı öveceğim.”

Bu cümle, ب harfinin yemin “kasem” için gelebileceğine örnek verilmiştir.²⁴²

İkinci Cümle:

(لَا لَزِمَنَّكَ أَوْ تُعْطِنِي حَقِّي)

“Bana hakkımı ödeyene kadar senden ayrılmayacağım”

Bu cümle, و harfinin, hem ل manasına, hem de ل manasına gelebileceğine örnek verilmiştir.²⁴³

²⁴⁰ Bu şiir, hem Mecnûn’un hem de Abbas b. Ahnef’in Divanlarında geçiyor. İbn Akil’de ise Kimseye nisbet edilmeden geçiyor. (bk. Şerhu’l-Eşmûnî li Elfiyeti İbn Malik.)

²⁴¹ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 23.

²⁴² Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 7.

²⁴³ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 23.

Üçüncü cümle:

(كَانَ أَحْمَدُ الْمُشَقَّعِ مُشْرِقَ وَجْهِهِ مِثْلَ إِشْرَاقِ شَمْسٍ تَطْلُعُ)

“Şefaâtçi olan Ahmed (Hz. Muhammed s.a.v.)’in yüzü, doğan güneş gibi parlak.”

Bu cümle, كَانَ’nin ismini raf‘ haberini nasb ettiğine örnek olarak verilmiştir.

244

Bu şerhte geçen örnek cümleler genellikle yukarıda verdiğimiz örnekler gibi basit cümlelerden oluşmaktadır.

2.7. BAŞVURDUĞU KAYNAKLAR

Çiçek, *el-Mesâilu’l-Maksûde* adlı şerhinde metin olarak başta Kur’an-ı Kerim ve Arap şiiri olmak üzere çok sayıda kaynaktan istifade etmiştir. Ayrıca değişik Arap kabilelerin lehçelerinden de faydalanmıştır. Görüş ve bilgi olarak ise başta eş-Şeyh ‘Abdulkâhir el-Curcânî (ö. 471/1078-79) ve Sîbeveyhi (ö. 180/796) olmak üzere toplam 21 âlimden istifade etmiştir. Çiçek, bu âlimleri genellikle isimleriyle zikretmiştir, ancak bazen ismi yerine meşhur olduğu lakabıyla vermiştir. Örnek verecek olursak, el-Curcânî’den beş yerde ismi yerine, meşhur olduğu الشَّيْخ “eş-Şeyh” lakabıyla bahsetmiştir.²⁴⁵

Zeynelabidin Hoca, yukarıda ismi zikredilen âlimlerin yanı sıra bazen عِنْدُ “cumhura göre”, عِنْدَ أَكْثَرِ النَّحْوِيِّينَ “çoğu nahiv âlimine göre”, وَقِيلَ “bazıları şöyle demiş”, عِنْدَ الْبَصْرِيِّينَ “Basralılara göre”, فَدَهَبَ الْكُوفِيُّونَ إِلَى... “Kûfeliler şu görüşü kabul etmişler/meyletmişler” gibi ifadeleri de kullanarak belli bir âlim değil de bir topluluğa veya bir dil ekolüne işarette bulunur.

Öte yandan Hoca, bazen belli kabilelerin lehçelerine de değinir. Örneğin, لُعْنَةُ “Benî Ükayl kabilesi lehçesi”, لُعْنَةُ عَقِيلٍ “Hicâzlular’ın lehçesi”, أَهْلُ حِجَازٍ

²⁴⁴ Çiçek, *el-Mesâilu’l-Maksûde*, s. 34.

²⁴⁵ Çiçek, *el-Mesâilu’l-Maksûde*, s. 22, 44, 49, 50.

Temim kabilesinin lehçesi”, لُغَةُ هُرَيْثٍ “*Hüzeyl kabilesi lehçesi*”, لُغَةُ ثَقِيفٍ “*Sakif kabilesi lehçesi*” gibi veya isim vermeden direk olarak لُغَةُ بَعْضِهِمْ “*bazıların lehçesi*” gibi ifadeler kullanmıştır. Çiçek, bu kabilelerden alıntılar yaptıktan sonra bazen fasih bazen zayıf bazen de şaz gibi ifadeler kullanarak bu lehçelerin kullanımdaki derecelerini ifade etmiştir.

Zeynelabidin Çiçek Hoca'nın *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı şerhinde yararlandığı âlimlerin isim listesi şöyledir:

Kaynaklar	Atıf sayısı
1- eş-Şeyh Abdulkâhir el-Curcânî (ö. 471/1078-79)	(7)
2- Sîbeveyhi (ö. 180/796)	(7)
3- İbn Mâlik (ö. 672/1274)	(6)
4- el-Muberrid (ö. 286/900)	(6)
5- el-Ferrâ (ö. 207/822)	(4)
6- el-Ahfeş (ö. 316/7928)	(3)
7- el-Kisâî (ö. 189/805)	(3)
8- es-Suyûtî (ö. 911/1505)	(3)
9- Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987)	(2)
10- el-Halîl b. Ahmed (ö. 175/791)	(2)
11- İbnu'l-Hâcib (ö. 646/1248)	(2)
12- es-Sîrâfî (ö. 368/7978)	(2)
13- İbnu's--Serrâc (ö. 316/928)	(2)
14- Bediüzzaman Said Nursî (ö. 1379/1960)	(2)
15- el-İmâm en-Nevevî (ö. 676/1277)	(1)
16- ez-Zemahşerî (ö. 538/1144)	(1)
17- et-Teftâzânî (ö. 792/1390)	(1)
18- es-Sekkâkî (ö. 626/1228)	(1)
19- İbn Cinnî (ö. 392/10029)	(1)
20- İbn Durustevyî (ö. 347/933)	(1)
21- ed-Demâminî (ö. 827/1424)	(1)

el-Mesâilu'l-Maksûde'de bu kadar çok âlimden istifade edilmesi Çiçek'in bu kitabı yazarken literatürü ne kadar çok gözden geçirdiğini göz önüne sermektedir. Bu da şarihin bu şerhi yazarken ona çok önem verdiğinin bir göstergesidir.

2.8. NÂZIMA YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER

Bir şarihin öncelikli görevi, şerh ettiği metinde geçen kelime ve cümlelerin sözlük, terim anlamlarını ve varsa kapalı konularını izah etmek, müellifin metinden ne kastettiğini açıklamak ve ona gelebilecek eleştirilere de cevap vermektir. *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı esere baktığımızda Çiçek, *el-'Avâmilu'l-Manzûme* adlı metne gelebilecek eleştirileri çeşitli takdirler yaparak mümkün mertebe bertaraf etmeye çalışmıştır. Ancak az da olsa metinde eksik veya yanlış gördüğü bazı ibarelere itiraz etmekten geri kalmamıştır.

Zeynelabidin Çiçek Hoca, *el-Berzencî*'nin kitabını şerh ederken metinde geçen konuların ve verilen tanımların doğru ve eksiksiz anlatılıp anlatılmadığına, bir metin kitabına uygun olup olmadığına önem vermiştir. Bundan dolayı metinde eksik bırakılan veya fazla olan yerle eleştirilerde bulunmuş ve bu yerlere dikkat çekerek bunun nasıl daha güzel ifade edilebileceğini dile getirmiştir. Çiçek, bu tür eleştirileri yaparken genellikle *“eğer müisannif şöyle demiş olsaydı daha iyi olurdu”*, *“eğer nâzım şöyle demiş olsaydı buna ihtiyacımız kalmazdı”* şeklinde ifadeler kullanmıştır.²⁴⁶

Aşağıda iki eleştiri örneği verilmiştir.

2.8.1. Birinci Eleştiri

قول الناظم الرجا والمنى بمعنى. ولو قال: رَمَيْتُ سَهْمًا عَنْ قَوْسِ الرِّجَا الْمُنَى، أو قال رَمَيْتُ عَنْ قَوْسِ

الرِّجَا سَهْمَ الْمُنَى لكان أولى، الأول بحسب الوزن والثاني من جهة المعنى.

“Nâzımın sözünde geçen الرجا ve المنى aynı manaya geliyor, eğer رَمَيْتُ سَهْمًا عَنْ قَوْسِ

قال رَمَيْتُ عَنْ قَوْسِ “reca ve muna yayından oku attım” veyahut şöyle demiş olsa الرجا المنى

²⁴⁶ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 13, 48.

الرَّجَا سَهْمَ الْمُنَى “reca yayından muna okunu attım” demiş olsaydı birincisi vezin açısından ikincisi mana açısından daha güzel olacaktı.”²⁴⁷

2.8.2. İkinci Eleştiri

لو قال النَّاطِمُ بدل المصراع الثَّانِي [نحو كتابي هذا مثل الوسمي] لأغنانا عن تكلف تجريد الوسمي من الجزء الأوّل من معناه، إذ الوسمي هو مطر أوّل الرّبيع والقطر المطر فيكون المعنى كتابي مثل مطر أوّل الرّبيع فيكون تكرارًا بلا فائدة فيلزم التجريد.

نُحُو كِتَابِي هَذَا مِثْلُ الْوَسْمِيِّ “Şayet nâzım ikinci mısra yerine şöyle demiş olsaydı

“kitabım ilkbaharda yağan yağmur gibidir” vesm kelimesini manasından tecrid etme tekellüfüne ihtiyaç kalmazdı, aksi takdirde manası “kitabım yağmur ilkbahar yağmuru gibidir” gibi faydasız bir tekrar meydana gelir ve bunda tecrid lazım olurdu. Çünkü vesm ilkbaharda yağan yağmur demek matar da yağmur demektir.”²⁴⁸

Yukarıda verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere Çiçek, katılmadığı konularda nâzımı eleştirmekten çekinmemiştir.

2.9. TALÎL

Bu bölümde illet ve ta’lil kelimelerinin köklerinin, lügât anlamlarını ve nahiv ilmindeki anlamlarını, nahiv ilminde illet (ta’lil)’in kısımları ve bu alanda yazılan eserler hakkında kısaca bilgi verip, ardından *el-Mesâilu’l Maksûde*’deki ta’lil konusu ele alacağız.

Arap dilinde Nahiv ilminin illetleri; “ta’lil” ve “illet” kavramlarıyla ifade edilmiştir. İlet kelimesi, lügatte; “bir şeyin sebebi”, “birini meşgul eden şey” ve “hastalık” gibi manalara gelmektedir.²⁴⁹ İlet’in çoğulu “ilel” olarak gelir. Ta’lil ise “’allele” fiilinin mastarıdır ve “birini meşgul etme”, “onu oyalama”, “bir şeyin sebebini açıklama”, “onu delil ile ispat etmek” ve sebeplendirmek gibi anlamlara

²⁴⁷ Çiçek, *el-Mesâilu’l-Maksûde*, s. 13.

²⁴⁸ Çiçek, *el-Mesâilu’l-Maksûde*, s. 48.

²⁴⁹ Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab* (nşr. Emin M. Abdulvahhâb-M.Sadık el-‘Ubeydî), Beyrut 1996, c.9, s. 367; Heyet, *el-Mû‘cemu’l-Vasît*, c. 2, s. 646.

gelmektedir.²⁵⁰ Istılahta ise, nahiv illetleri; Arap dili kurallarının sebeplerine denir.²⁵¹ Genel anlamda ise bir şeyin illeti demek; o şeyin muhtaç olduğu şeydir. Bu ihtiyaç duyulan şey mahiyet olabilir varlık olabilir veya yokluk olabilir.²⁵² Nahiv illetleri dediğimiz şey Arapların konuşma şekil ve biçimlerinin hikmetini bizlere açıklamaktadır.²⁵³

Arap gramer kitaplarında geçen illetler, ta‘limî, kıyasî ve cedelî olmak üzere üç kısma ayrılır. Arapça konuşmasını ve i‘râb hükümlerini öğrenmeye yarayan illetler ta‘limî illetlerdir. Önceden var olan bir kurala kıyas yapılarak meydana getirilen illetler kıyasî illetlerdir. Bu ikisinden sonra meydana getirilen tâlî illetler ise cedelî illetlerdir.²⁵⁴ Bilindiği üzere nahiv kaynaklarının çoğunda, ele alınan kurallar için değişik ta‘liller anlatılmaktadır. Bu nedenle Arap Dili âlimlerin önemli gördüğü konulardan birisi de ta‘lildir.

Genel olarak Arap Dili âlimlerin çoğu illetlerin varlığını kabul etmiş ve onları kullanmıştır. Bazı Arap dil grameri kitapları özel olarak illetler konusunu ele alıp bu doğrultuda tasnif edilmişlerdir. Kutrub (ö. 206/821)’un *el-‘Îlel fî’n-Nahv*, ez-Zeccâcî’nin (ö. 337/948), *el-Îdâh fî ‘ileli’n-Nahv* adlı eserleri ile İbn Cinnî’nin (ö. 392/1002) *el-Hasâis* adlı eseri illetler konusunun ele alınıp yazıldığı nahiv kitaplarının ilk örnekleridir. Öte yandan Ebû ‘Alî Muhammed b. el-Mustenîr (ö. 206/821), Ebû Osman Bekr b. Muhammed el-Mâzinî (ö. 248/862), İbn Keysân Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî (ö. 320/932), Ebû Ali Hasan b. ‘Abdillâh el-İsfahânî (ö. 322/934), Ebu’l-Hasan Muhammed b. ‘Abdillâh en- Nahvî (İbnu’l-Varrâk) (ö. 381/991) ve benzerleri, nahiv ilminde illetlerle ilgili eserler kaleme alan dilciler arasında zikredilebilir.²⁵⁵

²⁵⁰ Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdulkâdir er-Râzî, **Muhtâru’s-Sihâh**, Beyrut 1995, s. 189; Ebu’l-Fadl Camâluddîn Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, **Lisânu’l-‘Arab**, Dâru’l-İhyâu’t-Turâsî’l-‘Arabî, Beyrut 1996, c. 9, s. 367.

²⁵¹ Ebu’l-Bekâ Eyyub b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî, **Kulliyât**, Dâru’n-Neşr, Beyrut 1998, s. 250; Ebu’l-Kâsım ez-Zeccâcî, **el-Îdâh fî ‘ileli’n-Nahv**, nşr. Mâzin el-Mubârek, Beyrut, 1986, s. 64-65; Mehmet Cevat Ergin, “Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine”, Marife, yıl 9, sy. 1, Bahar 2009, s. 159.

²⁵² el-Kefevî, **Kulliyât**, s. 250.

²⁵³ Muhammed Haşim Abduddâim, “et-Ta‘lil ‘inde’n-Nûhât”, Mecelletu’l-Bahsi’l-İlmi ve’t-Turâsî’l-İslâm, Beyrut 1980, c. 3, s. 135.

²⁵⁴ Ebu’l-Kâsım ez-Zeccâcî, **el-Îdâh fî ‘ileli’n-Nahv**, nşr. Mâzin el-Mubârek, Beyrut 1986, s. 64-65.

²⁵⁵ Ergin, **el-‘Ukberî ve el-Lubâb fî ‘ileli’l-Binâi ve’l-İ‘râb**, s. 105.

Zeynelabidin Çiçek ise, *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı eserinde illetlere yer vermiş ve bunları monoton bir tarzda vermekten çok kuralların niçin ve nasıl olduğuna önem vererek açıklayan bir yol izlemiştir. Bundan dolayı eser, birinci derecedeki illetler bakımından zengindir. *el-Mesâilu'l-Maksûde*'de yer alan illetler, genellikle bir nahiv ıstılahının hangi sebepten dolayı o şekilde isimlendirildiği konusunda yoğunlaşmıştır. Çiçek, şerhte yer alan birçok nahiv ıstılahatın neden böyle isimlendirildiğine yer vermiştir. Bunu yaparken genellikle "...bu ... وَتُسَمَّى ... لِأَنَّ ...”²⁵⁶ “neden böyle isimlendirilmiş ...”²⁵⁷ vb. ifadeler kullanır.

İncelemekte olduğumuz eserde geçen bütün illetleri burada incelemek çalışmamızın sınırlarını aşacağından aşağıda iki örneğe yer verilmiştir.

Birinci Örnek (hurufu muşebbehü bi'l-fiilin neden bu şekilde isimlendirildiği hakkında):

(وثاني الأنواع) من العوامل السماعية (حروف) وتسمى الحروف المشبهة بالفعل لتضمنها معناه ولكونها مبنية على الفتح لكون حروفها ثلاثاً فصاعداً.

“Sema’i olan amillerin ikinci çeşidi ise, bazı harflerdir. Bunlara fiile benzeyen harfler denilir. Çünkü bunlar fiilin manasını barındırıyorlar. Öte yandan üç ve daha fazla harfli oldukları için bunlar da fiil gibi fetha üzerine mebnidir.”²⁵⁸

İkinci Örnek (Sıfatu’l-muşebbehinin neden böyle isimlendirildiği hakkında):

الصفة المشبهة: وهو ما اشتق من حدث لازم لمن قام به الحدث. وإنما سميت مشبهةً لأن لها شبهاً ب(اسم الفاعل) لفظاً ومعناً في الدلالة على قيام الحدث بالذات و(في الجمع) ومقابليه (والتذكير والمقابل) وهو التأنيت.

²⁵⁶ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 16.

²⁵⁷ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 47.

²⁵⁸ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 16.

*“Sıfatu’l-muşebbehe: Geçişsiz bir fiilin mastarından türetilendir. Bunun müşebbehe diye adlandırılmasının sebebi lafız ve mana açısından fiilin zatiyle kaim olduğuna dair ona ait ism-i fâil ile ilgili bir benzerliğinin olmasındandır. Ayrıca hem tesni, cemi‘ hem de erilik ve dişilik bakımından fâile benzemesi de sıfat-ı müşebbehe şeklinde adlandırılmasının bir sebebidir.”*²⁵⁹

Öte yandan Çiçek, örnek olarak verdiği neredeyse bütün cümlelerin i‘rabını yapıp i‘rablarda illetlere değinmiştir. Çalışmamızda ele aldığımız veya inceleme imkânı bulamadığımız örnekler dikkat alındığında, Çiçek’in şerhte, konuları sadece aktarmakla kalmayıp aynı zamanda onların ta‘lillerini de önemseddiği açıkça görülür.

2.10. TERCİH ETTİĞİ GÖRÜŞLER

Bu bölümde, *el-Mesâilu’l-Maksûde*’de yer alan değerlendirmelerden yola çıkılarak, öncelikle Çiçek’in Arap dil ekolleri arasındaki ihtilaflı konularda hangi ekolün görüşüne katıldığı, hangisini eleştirdiği, daha sonra Arap dilciler arasındaki ihtilafları değerlendirmesinde hangi dilciye katılıp hangisine katılmadığını kısaca ele alacağız.

2.10.1. Basra ile Kûfe Nahiv Ekolleri Arasındaki İhtilaflar ve Çiçek’in Tercihleri

Zeynelabidin Çiçek Hoca, *el-Mesâilu’l-Maksûde* adlı şerhte yedi yerde Basra ile Kûfe nahiv ekolleri arasındaki ihtilafları ele almış ve bunları değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bu ihtilafların altısında Basra Ekolü’nün görüşlerini desteklerken birinde Kûfe Ekolü’nün görüşüne katılmıştır. Bu tercihinin en büyük sebebi Basra Ekolü’nün görüşlerinin Kûfe Ekolü’ne göre daha yaygın olması ve hatta zaman içerisinde nahiv ilminin genel kabul görmüş kuralları haline gelmiş olmasındandır. Burada öncelikle Basralıların görüşünü desteklediği konuları ele alacağız ardından Kûfelilerden yana tercihini zikredeceğiz.

²⁵⁹ Çiçek, *el-Mesâilu’l-Maksûde*, s. 47.

2.10.1.1. Birinci Örnek:

من harfinin nerelerde zaid gelebileceği konusunda Basra ile Kûfe ekolleri arasında ihtilaf vardır. Basralılar, من harfinin zaid olarak gelebilmesi için iki şart öne sürmüşlerdir; Birincisi من'in mecrurunun nekre olması, örnek: مَا قَامَ مِنْ أَحَدٍ “hiç kimse ayağa kalkmadı”, ikincisi ise من'den önce nefy veya şibh-i nefy'nin (istifham gibi) geçmesi lazım, örnek: هَلْ جَاءَ مِنْ أَحَدٍ, مَا جَاءَ مِنْ أَحَدٍ. Kûfeliler ise ondan sonra muceb bir kelime bile gelse من zaid olarak gelebilir diyorlar örnek: قَدْ كَانَ مِنْ مَطَرٍ.²⁶⁰

Çiçek de şerhte bu konuya değinmiş ve Basra Ekolü'nün görüşünü tercih etmiştir. Çiçek'in bu konuyla ilgili açıklaması şöyledir:

(ولا يخل) أصل المعنى (طرحها إن تزد) في النفي والإستفهام وشبههما مثل زيادتها في النفي نحو: (ما جائي من أحد). وفي الإستفهام كقوله تعالى: {هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ} ²⁶¹ هذا عند البصريين. وخالفهم الكوفيون بزيادتها في الإيجاب مستدلّين بقوله تعالى: {يَغْفِرُ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ} ²⁶² وفيه ما فيه.

“Eğer من harfi nefi, istifham veya benzerlerinden sonra zaid olarak gelirse atılması manayı bozmaz. Nefye örnek: مَا جَائِي مِنْ أَحَدٍ burada ما nefi harfidir. İstifhama örnek: هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ burada هَلْ istifham harfidir. Bu her iki durumda da من zaidir ve atıldığında mana bozulmaz, bu Basralıların görüşüdür. Kûfeliler ise olumlu cümlede de من zaid olarak gelebileceği konusunda Basralılara muhalefet etmişler Örnek: يَغْفِرُ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ ancak bu, yerinde bir görüş değildir.”²⁶³

2.10.1.2. İkinci Örnek:

Basralılar ile Kûfeliler'in ihtilafa düştükleri bir başka konu hurûfu'l-muşebbehu bi'l-fiil (inne ve benzerleri) konusudur. Bu harflerin amelleri konusunda, Basralılar; bunların fiile benzemeleri münasebetiyle fiilden sonra gelen isimler gibi

²⁶⁰ Cemaluddîn b. Hişâm el-Ensârî, **Muğni'l-Lebîb**, Dâru'l-İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, byy., bty., c. 2, s. 17.

²⁶¹ **Kur'an-ı Kerim**, Fâtır, 35/3.

²⁶² **Kur'an-ı Kerim**, el-Ahkaf, 46/31.

²⁶³ Çiçek, **el-Mesâilu'l-Maksûde**, s. 9.

marfu‘ ve mansûb olur. Kûfeliler ise, bunların isimleri nasb etme konusunda Basralılarla aynı görüşte olsalar bile, haberin bu harflerle değil de haber olmaları nedeni ile merfu‘ olduğu görüşündeler.²⁶⁴

Bu konuyla ilgili Çiçek şu ifadelere yer verir:

وتسمى الحروف المشبهة بالفعل لتضمنها معناه ولكونها مبنية على الفتح لكون حروفها ثلاثا فصاعداً
(تَسَدَّى) أي يحسن إليها (العمل الفرعي للمعدّي) وهو تقديم المنصوب على المرفوع بخلاف الأصلي لأنّه
بالعكس (عدّتها في سِتّة) أحرف (قد انحصر) بالاستقراء (ناصبه لاسم وترفع الخبر) عند البصريين، وعند الكوفيين
تعمل في الأوّل فقط.

*“Bunlara fiile benzeyen harfler denir çünkü bunlar hem fiil manasını barındırır hem de fiil gibi fetha üzerine mebni olup fiil gibi üç ve daha fazla harflidir. Bunlara fer‘i amel yaraşır o da ismini nasb haberini raf‘ etmektir, asli amel ise ismini ref‘ haberini nasb etmektir. Bunlar altı harfler, Basralılara göre ismi nasb, haberi ref‘ eden bizzat bunlardır, Kûfelilere göre ise bunlar sadece ismi nasb eder.”*²⁶⁵

2.10.1.3. Üçüncü Örnek:

Basra ve Kûfe Ekollerinin ihtilaf ettikleri bir başka konu; كَانَ ve benzerlerinin amelleri konusudur. Basralılar, bu fiillerin isimlerinin merfu‘ haberlerinin mansûb olması bu fiiller sebebiyle olduğunu söylerken, Kûfeliler ise haberin bu fiillerle mansûb olması konusunda Basralılara katılmışlardır. İsimlerinin merfu‘ edilmesi konusunda ise muhalefet etmişler. Zira Kûfeliler, bu fiillerin isimlerinin raf‘ı daha önce ne ile ise, كَانَ ve benzerleri geldikten sonra da aynı şeyle olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Çiçek, *el-Mesâilu’l-Maksûde* adlı şerhinde bu konuya değinmiş ve Basra Ekolünün görüşlerini tercih etmiştir. Bu konuyla ilgili açıklaması şöyledir:

²⁶⁴ Abdullah b. Ahmed b. Ali el-Fakihî, *Mucîbi’n-Nidâ ila Şerhi Katri’n-Nedâ*, İrşad Kitapevi, Midyat, bty., c. 1, s. 29.

²⁶⁵ Çiçek, *el-Mesâilu’l-Maksûde*, s. 16.

(وعاشر الأنواع) من الأنواع السماعية (أفعال تقع ناقصة) وإنما سميت ناقصة لأنها (لا تكتفي بما ارتفع)

أي لا تتم بالمرفوع بل تفتقر إلى المنصوب (فترفع اسمًا ثم تنصب الخبر) عند البصريين. وأما الكوفيون فقد ذهبوا

إلى اعمالها في المنصوب فقط.

*“Sema’i amillerin onuncusu nakıs olarak gelen fiillerdir. Bunlara nakıs denilmesinin sebebi; bunların normal fiil gibi sadece merfu’ ile yetinemeyip, mansûba da ihtiyaç duymalarıdır. Bu fiiller, isimlerini ref’ haberlerini nasb ederler. Bu, Basra Ekolü’nün görüşüdür. Kûfe Ekolü ise bunları amellerinin sadece haberi nasb etmede geçerli olduğu ileri sürerler.”*²⁶⁶

2.10.1.4. Dördüncü Örnek:

Basra ve Kûfe Ekolü âlimlerin ihtilaf ettikleri bir başka konu مَازَال ve benzerlerinin haberlerinin kendilerinden önce gelip gelememesi konusudur. Basralılar; haberleri onlardan önce gelemmez. Çünkü ما nefi içindir, nefyin de istifham edatı gibi başta gelmesi gerekir. Öte yandan nefi harfî kendisinden önce gelen isimde amel etmez. Kûfeliler; haberleri onlardan önce gelebilir. Çünkü مَازَال, fiili değil fiille olan şeyi nefyediyor. Öte yandan zaten burada nefi yoktur çünkü زَال de nefi içindir ما da nefi içindir nefyin başında nefi gelince icab olur.²⁶⁷

Çiçek, bu konuya değinmiş, konuyla ilgili ifadesi şöyledir:

[تنبيه] يجوز تقديم خبر هذه الأفعال على اسمها وعليها إلا ما في أولها ما، نافية كانت أو مصدرية فإنه

لا يجوز تقديم خبرها عليها فقط خلافاً للكوفيين.

“Uyarı! Bu fiillerin haberleri hem isimlerinden hem de kendilerinden önce gelebilir. Ancak fiilin başında ما harfî varsa ister nâfiye ister masdariyye olsun bunların haberleri isimlerinden önce gelebilir; ama kendilerinden önce gelemmez.

²⁶⁶ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 34.

²⁶⁷ Ali b. Muhammed el-Eşmûnî, Şerhu’l-Eşmûnî ala Elfiyeti İbn Mâlik, İslami Kitaplar Naşiri, Midyat, bty., c. 1, s. 233.

Kûfeliler ise başında ۛ bile olsa bu fiillerin haberleri kendilerinden önce gelebilir demişler.”²⁶⁸

2.10.1.5. Beşinci Örnek:

Basra ve Kûfe Ekollerinin ihtilafa düştükleri bir başka konu نِعْم ve يَنْسُ'nin fiil mi yoksa isim mi oldukları konusudur. Basralılar, bunların çekimsiz fiil olduğunu söyler ve buna üç delil getirirler; Birincisi: fiiller gibi bunlara da zamir bitişir. نِعْمًا رَجُلَيْنِ örneklere gibi. İkincisi: tai te'nis (dişilik taşı) fiillerin sonuna bitiştiği gibi bunların da sonuna bitişir. Örnek: يَنْسَتِ الْمَرْأَةُ نِعْمَتِ الْمَرْأَةِ. Üçüncüsü: mazi fiillerde olduğu gibi bunlar da fetha üzere mebnidirler.²⁶⁹ Kûfeliler, bunların isim olduğunu iddia eder ve beş delil öne sürerler. Birincisi: sadece isimlere has olan cer harflerinin bunların başında gelmesi .. أَلَسْتُ بِنِعْمٍ الْجَارِ.. gibi. İkincisi: Araplar يَا نِعْمَ الْمُؤَلَّى şiiirdeki örnek gibi. Üçüncüsü: fiillerde olduğu gibi bunları zaman ifade eden kelimelerle zikredilmemesi örneğin نِعْمَ الرَّجُلُ أَمْسَ denmez. Dördüncüsü: bunlar çekimsizdirler. Eğer fiil olsalardı diğer fiiller gibi çekimli olurdular. Beşinci: Araplar bazen نَعِيمُ الرَّجُلِ زَيْدٌ diye kullanıyorlar. Hâlbuki biliyoruz ki çekimlerde فَعِيلٌ veyninde bir fiil yoktur.²⁷⁰

Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı şerhinde bu konuya temas etmiş ve Basra Ekolü'nün görüşünün sahih olduğunu söyleyerek bu görüşü tercih etmiştir. Bu konuyla ilgili ifadeleri şöyledir:

ثُمَّ أَنَّهِنَّمَا فَعْلَانِ عَلَى الْأَصَحِّ لِلْحَقِّ تَاءُ التَّائِيثِ السَّكَاةُ بِهِمَا. وَعِنْدَ الْكُوفِيِّينَ اسْمَانِ لِدُخُولِ الْجَارِ

عليهما.

²⁶⁸ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 38.

²⁶⁹ İbnu'l-Enbârî, *el-İnsâf*, s. 97-99; Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdülekber el-Muberrid, *el-Muktadab*, nşr. Muhammed Abulhâlık 'Udeyme, Kahire 1993, c. 2, s. 141; İbn Yaïs, *Serhu'l-Mufasssal*, c. 7, s. 127; Ebu'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Luma' fi'l-Luğati'l-'Arabiyye*, (Bu bilgi al-mostafa.com internet sitesinden alındı.03.07.2016), s. 43.

²⁷⁰ Cemâluddîn b. Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sedâ*, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut 2014, s. 33-34; Hâlid b. Abdillâh el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh 'ale't-Tavdîh*, c. 2, s. 75; Bahâuddîn Abdullâh b. Abdurrahmân İbn 'Akîl el-Hâşimî, *Serhu İbn 'Âkîl*, c. 3, s. 131; Abdullah Ebu'l-Bekâ el-Ukberî, *Kîtâbu't-Tebyîn 'an Mezâhibi'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, nşr. 'Abdurrahmân b. Suleymân el-'Useym'in, Beyrut 1986, s. 191.

*“Bu ni‘me ve bi‘se sahih görüşe göre fiildir; çünkü sadece fiillerde gelebilen sakın olan müenneslik tâsı bunlara bitişiyor. Kûfelilere göre ise, bunlar isimdir. Çünkü sadece isimlerin başına gelebilen cer harfleri bunların başına gelebiliyor.”*²⁷¹

2.10.1.6. Altıncı Örnek:

Mübteda ve haberi raf‘ eden amilin ne olduğuyla ilgili ihtilaflar ele alınacaktır. Kûfe Ekolü, mübteda haberi, haber de mübtedayı merfu‘ eder demişler. Delillerini ise şu şekilde getiriyorlar; *“Bizim, mübtedayı haber, haberi mübteda raf‘ eder dememizin sebebi, mübtedanın habersiz, haberin mübtedasız olamamasındandır. Çünkü ikisi birlikte olunca ifade edilen kelam olabiliyor. Örneğin زَيْدٌ أَحْوَكٌ dediğinde her iki kelimeyi birlikte zikretmedikçe kelam olmaz. İkisinin birbirinden bağımsız düşünülemez olduğundan her birinin diğerinde amel ettiğini söyleriz. Ayrıca bunun başka benzerleri de var, örneğin; (أَجْمَعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ) (أَلْحَسَنَى) “Hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihayetinde en güzel isimler O’nundur.”*²⁷² burada (أَجْمَعُوا) ile mansûb olurken, (تَدْعُوا) de (أَجْمَعُوا) ile meczum olmuştur.”²⁷³

Basra Ekolü ise, mübtedanın ibtida (manevi amil) ile merfu‘ olduğunu söylerken haberin ne ile merfu‘ olduğu konusunda ihtilafa düşmüşler. ez-Zemahşerî ve İbnu’l-Hâcib’in de aralarında bulunduğu bir grup âlim, haberin de mübteda gibi ibtida ile merfu‘ olduğunu söylemişler. Sîbeveyhi’nin aralarında bulunduğu bir grup ise mübtedanın ibtida ile haberin de mübteda ile merfu‘ olduğunu dile getirmişler. Aralarında el-Muberrid’in olduğu bir başka grup ise, mübtedanın amili ibtida iken haberin amili mübteda ve ibtida beraberdir demişler.²⁷⁴ Basra Ekolü delilini şu şekilde getiriyor; *“Bizim, burada mübtedanın amili lafzi amillerin olmadığı ibtidadır dememizin sebebi, buradaki amil ateşin yakması, kılıcın kesmesi gibi hissi şeylerden olmamasındandır. Burada delalet vardır delalet de bir şeyle olabileceği gibi bir şey olmadan da pekâlâ olabilir. Örneğin, elinde beyaz iki elbise var ve sen bunları birbirinden ayırmak istiyorsun birini kırmızıya boyadın mı otomatik olarak beyazı da*

²⁷¹ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 40.

²⁷² Kur’an-ı Kerim, İsra, 17/110.

²⁷³ el-Eşmûnî, Şerhu’l-Eşmûnî ala Elfiyeti İbni Mâlik, c. 1, s. 194.

²⁷⁴ el-Eşmûnî, Şerhu’l-Eşmûnî ala Elfiyeti İbni Mâlik, c. 1, s. 193.

kırmızıdan ayırmış olursun. Burada da durum aynı şekildedir mübtedada amel eden şeyi tespit ettiğinde haberin amilini de tespit etmiş olursun.”²⁷⁵

Zeynelabidin Çiçek Hoca, *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı şerhinde bu konudaki ihtilaflara değinmiş ve Basra Ekolü'nden Sîbeveyhi'nin içinde bulunduğu grubu tercih etmiştir. Çiçek'in bu konuyla ilgili aktarımı şöyledir:

(والشيخ) عبد القاهر الجرجاني (في عامل هذين) أي المبتدأ والخبر (يرى كونهما) أي كون المبتدأ والخبر (مبتدأً وخبرًا، لكنه) أي قول الشيخ هذا (معترض وانتقاداً). بأن أقوى العوامل لا يعمل عملي رفع فكيف الأضعف. (والحق) ما ذهب إليه سيبويه من أن (رفع المبتدأ بالإبتداء) وهو التجرد عن العوامل اللفظية، (أما الذي يعمل في رفع الخبر) عنده (ف) هو (المبتدأ وثم) أي في بيان عاملهما (أقوال آخر) فقال الزمخشري وابن الحاجب: العامل فيهما هو الإبتداء وانتقد هذا القول أيضًا بالانتقاد السابق. وقال الكوفيون: ترافعا. وقال المبرد: المبتدأ مرفوع بالإبتداء والخبر مرفوع بالإبتداء والمبتدأ كليهما.

“Şeyh Abdulkahir el-Curcânî'nin; mübteda ve haber olma durumunu mübteda ve haberin amili olarak görmektedir. Fakat onun bu görüşüne itiraz edilmiştir. En kuvvetli amil bile tek seferde yapamadığı iki ref' amilini, zayıf olan bir amil nasıl yapsın. Doğru olan görüş Sîbeveyhi'nin kabul ettiği görüşüdür. O da mübtedanın lafzi amillerden soyutlanmasıdır. Sîbeveyhi'ye göre haberde amel eden ise bizzat mübtedanın kendisidir. Mübteda ve haberin amilleriyle ilgili başka görüşler de var. Zemahşerî ve İbnu'l- Hâcib'e göre; hem mübtedada hem de haberde amel eden ibtidadır. Ancak, yukarıda zayıf bir amil iki ref' ameli yapmaz diye ifade ettiğimiz eleştiri aynen burada da geçerlidir. Kûfeliler; mübteda haberde, haber de mübtedada amel eder demişler. el-Muberrid ise; mübtedanın ibtidayla merfu' olduğu, haberin ise hem mübteda hem de ibtida ile merfu' olduğunu ifade etmiştir.”²⁷⁶

²⁷⁵ el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî ala Elfîyeti İbni Mâlik*, c. 1, s. 193.

²⁷⁶ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 49.

2.10.1.7. Yedinci Örnek:

Basra ile Kûfeli âlimlerin ihtilaf ettikleri bir başka konu da muzari‘ fiilini ref eden amilin ne olduğudur. Basralılar; muzari‘ fiilinin isim yerine geçtiğini ve ondan dolayı merfu‘ olduğunu iddia ederler. Örneğin: ضَارِبٌ زَيْدٌ daki يَضْرِبُ yerine geçmiştir. Kûfeliler ise; merfu‘ olmasının sebebini, başında nasib ve cazimden hiçbirisinin olmaması şeklinde açıklarlar. Örneğin başında لَنْ olsaydı mansûb, لَمْ olsaydı meczûm olurdu. Onlar olmayınca merfu‘ olmuştur.²⁷⁷

Çiçek, burada nâzıma katılarak bu konunun Basralılar gibi olmadığını savunmuş, Kûfelilerin görüşüne katılmıştır. Bu konuyla ilgili açıklaması şöyledir:

وثانيهما العامل في الفعل المضارع (و) هو (لا) كما ذهب إليه البصريون واختاره الشيخ من أنَّ عامله (حلولة محل الاسم) أي وقوعه موقعه، (بل) عامله على ما ذهب إليه الكوفيون (الخلو من أدوات الجزم والتَّصَبُّب).²⁷⁸

“İkincisi muzari‘ fiilinin amili konusudur. Bunun merfu‘ olmasının sebebi Basralılar ile eş-Şeyh Abdulkahir el-Curcanî’nin iddia ettiği gibi isim yerine geçmesinden dolayı değildir. Bunun merfu‘ olmasının sebebi Kûfelilerin söylediği gibi başında cezim ve nasb edatının olmamasıdır.”²⁷⁸ Bu konuda el-Berzencî’ye uymuştur.

2.10.2. Nahiv Âlimleri Arasındaki İhtilaflar ve Çiçek’in Tercihleri

Bir önceki başlıkta Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki ihtilaflar ve Çiçek’in bu ihtilaflar ilgili tercihlerini ele almıştık. Burada ele alacağımız konu, nahiv âlimleri arasında cereyan eden ihtilaflar ve Çiçek’in bunlar arasındaki tercihleri olacaktır.

2.10.2.1. Birinci Örnek:

Besmelenin başındaki ب harfinin hangi manaya geldiği konusudur. Nahiv âlimleri bu harfin manası konusunda ihtilafa düşmüşler. Bazıları, Bismelenin başındaki ب musahabe (birliktelik) içindir, istiane (yardım dileme) için olamaz

²⁷⁷ İbn Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Katri’n-Nedâ ve Belli’s-Sedâ*, s. 65.

²⁷⁸ Çiçek, *el-Mesâilu’l-Maksûde*, s. 50.

derler. Çünkü yardım ancak Allah'ın zatından dilenir isimlerinden değil. İstiane için olan “ba” harfi ise alet olan şeyin başında gelir, örneğin كَتَبْتُ بِالْقَلَمِ “Kalemle yazdım.” Eğer burada isti‘ane içindir desek Allah’tan değil de Allah’ın isminden yardım dilemiş oluruz ki bu da edep dışıdır. Bazıları ise, “ba” istiane içindir. Burada Allah’ın İsminden maksat Allah’ın zatıdır demişler. Nasıl böyle olmasın; Hz. Peygamberin hadisi şerifte emrettiği gibi وَإِذَا اسْتَعَنْتَ فَاسْتَعِنْ بِاللَّهِ “Sen yardım dileceğin zaman Allah’tan dile.”²⁷⁹ Kaldı ki isim müsemmaya delalet eder.²⁸⁰

Çiçek, bu konuda birinci grubun görüşlerine katıldığını ve nâzımın da içinde bulunduğu ikinci grubun görüşlerinin tercih edilmediğini aktarır. Çiçek’in bu konudaki sözleri şöyledir:

(ولا ستعانة كباء بسملة) أي بسم الله الرحمن الرحيم على القول المرجوح، والراجح أنها للمصاحبة كما قال الأستاذ سعيد النورسي في قول إيجاز أي الإيجاز الأحمر شرح السلم في المنطق.

“(Nâzım): Besmele yani Bismillahirrahmanirrahim’in başındaki “ba” istiane (yardım dileme) içindir. Bu, tercih edilmeyen görüştür. Tercih edilen görüş, Üstad Said Nursî’nin mantık ilminde Sülem üzerine yazdığı Kızıl-Îcâz adlı şerhinde belirttiği gibi “ba” harfinin musahabe için olmasıdır.”²⁸¹

2.10.2.2. İkinci Örnek:

Cer harflerinden olan ك harfinin zahir isimden önce geldiği gibi zamirden önce gelip gelmemesi konusundaki ihtilaftır. Aslında bu konunun pek de ihtilaflı bir konu olduğu söylenemez. Çünkü el-Ferrâ (ö. 207/822) dışındaki tüm dilciler, ك harfinin zahir isme has olduğu, zamire ise sadece zaruret halinde gelebileceği konusunda müttefiktirler. Zaten Çiçek’in aktardığı gibi el-Ferrâ da delilini şiir ile getiriyor.²⁸² Çiçek, bu konuyu şöyle aktarır:

²⁷⁹ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmi‘u’s-Sahîh*, Mektebetu Mustafa el-Babî, Mısır 2010, İman, 4/ 2516.

²⁸⁰ İbrahim b. Muhammed el-Bâcûrî, *Tuhfetu’l-Mûrîd şerhu Cevhereti’t-Tevhîd*, Dar’ül-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1995, s. 2-3.

²⁸¹ Çiçek, *el-Mesâilu’l-Maksûde*, s. 7.

²⁸² Celaleddin es-Suyûtî, *Hem‘u’l-Hevâmi‘ fî Şerhi’l-Cem‘i’l-Cevâmi‘* (nşr. Ahmed Şemsuddîn), Beyrut 1998, s. 195.

(والكاف للتشبيه) أي لتشبيه متلوها بتالها وتختص بالظاهر (نحو أسرى إلى حبيب وجهه كالقمر ليلة

البدر) وهي ليلة الرابعة عشر، خلافاً للفراء متمسكاً بقول الشاعر: ولا ترى بعلاً ولا حلائلاً. كه ولا كهّن إلا حظلاً.

“Kaf teşbih (benzetme) içindir. Yani kendisinden önce geleni kendisinden sonra gelene benzetir ve bu sadece zahir isimlere hastır örnek: أُسْرَى إِلَى حَبِيبٍ وَجْهُهُ كَالْقَمَرِ” (burada ك zahir isim olan kamerden önce gelmiş). Ancak el-Ferrâ, ك harfinin zahir isimin başına gelebileceği gibi zamirin de başına gelebilir diyor ve “ولا ترى بعلاً ولا حلائلاً” beytini delil olarak getiriyor. (Burada “kaf” zamir olan “hu” ve “hünne”den önce gelmiş).²⁸³

2.10.2.3. Üçüncü Örnek:

لَوْلَا dan sonra gelen zamirin durumu hakkındaki ihtilaf ele alınmıştır. Arap dilinde az da olsa لَوْلَا، لَوْلَاكَ، لَوْلَايَ diye “levla”dan sonra muttasıl zamirin geldiği görünmektedir. Dilciler bu zamirin dil açısından cümle içerisinde kendisine nasıl bir yer edineceğine dair ihtilaf etmişler. Sîbeveyhi ve cumhûra göre, nasıl حَتَّى ve ك harfleri sadece zahir isimleri cer ediyorlarsa لَوْلَا da sadece zamirleri cer ediyor. Bu لَوْلَا bir şeye müteallik değildir kendisinden sonra gelen zamir mahallen mübtedadır haberi hazfedilmiştir. el-Ahfeş ise; buradaki zamir mübtedadır ve bu لَوْلَا cârre değildir demiş. Ayrıca merfu‘ zamir yerine mecrur zamir getirilmiş olduğunu ifade ederek gerekçe olarak مَا أَنَا كَأَنْتَ، لَا أَنْتَ كَأَنَا örneklerini göstermiştir. Ona göre, nasıl ك’dan sonra mecrur zamir merfu‘ şekilde gelmişse, burada da tersi olmuştur.²⁸⁴

Zeynelabidin Çiçek Hoca, şerhinde bu konuya değinmiş ve o da nâzım gibi Sîbeveyhi’nin görüşlerine katılmıştır. Çiçek, konuyu şöyle aktarır:

²⁸³ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 13.

²⁸⁴ İbn Hişâm el-Ensârî, Muğni’l-Lebîb, c. 1, s. 216.

(و)خفّضت (لولا) عند سيّويه (في نحو: لولاي ولولاك وفي لولاه خفّض المبتدا) وهو الضمير المجرور (بها) أي بكلمة لولا (اصطفي) أي اختير، خلافا للأخفش لاختياره استعارة المجرور للمرفوع وهو المبتدأ، والخبر مقدّر بعام عندهما.

“(لولا) *Sîbeveyhi* (لولا، لولاك، لولاي) örneklerindeki zamirin mübteda olduğunu ve (لولا) *“levla” ile mecrur olduğu görüşünü tercih etmiştir. Ancak el-Ahfeş böyle düşünmüyor. Ona göre mübteda olan merfu’ zamir yerine mecrur zamir getirilmiştir. Her ikisine göre de haber mukadderdir.*”²⁸⁵

2.10.2.4. Dördüncü Örnek:

Burada كَاءٌ'nin benzerlerinden olan كَاءٌ'nin bir harf mi olduğu yoksa iki harften mi meydana geldiği ihtilafı ele alınmıştır. el-Fâkihî (ö. 353/964); Cumhur'a göre benzetme manasında olan ك ile tek'id manasına gelen كَاءٌ'den mürekkeptir daha tahfif için كَاءٌ'nin hemzesi meftuh olmuştur. كَاءٌ'nin tek başına basit bir harftir çünkü harfte asıl olan mürekkeb olmamasıdır şeklindeki görüşün zayıf olduğunu aktarır.²⁸⁶ el-Eşmûnî (ö. 900/1495) ise; sahih görüşe göre basit bir harftir. Ancak kaf ve inne'den mürekkebtir diyen bir görüşün de olduğunu aktarır.²⁸⁷

Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı eserinde ikinci görüşü tercih ediyor. Bu konuyla ilgili görüşleri şöyledir:

كَأَنَّ حرف بسيط على الأصحّ، وذهب الخليل والأخفش إلى أنّها مركّبة من الكاف وإنّ المكسورة ثمّ فتحت الهمزة بعد التركيب.

“Sahih görüşe göre كَاءٌ bütün olarak basit bir harftir. Ancak el-Halil ve el-Ahfeş, bunun (teşbih) kaf'ı ve meksûr inne'den mürekkeb olduğunu ileri sürerler. İkisi bir araya geldikten sonra (tahfif için) inne'nin hemzesi meftûh olmuştur.”²⁸⁸

²⁸⁵ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 15.

²⁸⁶ el-Fâkihî, *Mucîbi'n-Nidâ ila Şerhi Katri'n-Nedâ*, c. 2, s. 26-27.

²⁸⁷ el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî ala Elfiyeti İbni Mâlik*, c. 1, s. 271-272.

²⁸⁸ Çiçek, *el-Mesâilu'l-Maksûde*, s. 17-18.

2.10.2.5. Beşinci Örnek:

Bu bölümde inne ve benzerlerinin amelleri ile ilgili ihtilafı ele alacağız. Bilindiği üzere inne ve benzerleri altı harf olup bunlar mübteda ve haberin üzerine dâhil olup bunların amellerini nesh ederler. Mübtedayı mansûb yaparak kendilerine isim, haberi yeni bir ref' ile merfu' ederek kendilerine haber yaparlar. Ancak Araplardan, bu harflerle hem mübtedayı hem de haberi mansûb yapan bir grubun olduğu nakledilir. İşte bu grubun nasb ettiği haberin neyle mansûb olduğu hakkında dilciler arasında ihtilaf vardır. Cumhur, bunun mukadder bir cümleye hal olduğunu söylerken, el-Kisâî (ö. 189/804), bunun mukadder bir şeye haber olduğunu ileri sürer.²⁸⁹

Çiçek, esrinde bu konuya değinerek her iki görüşü zikrettikten sonra isteyen istediği görüşe katılabilir diyerek bu konuda nâzım ile aynı görüşte olduğunu göstermiş ve her iki görüşe de aynı mesafede yaklaşmıştır. Çiçek'in bu konuyla ilgili sözleri şöyledir:

(وبعد هذه الحروف) قد نصب مبتدأ وخبراً بعض العرب كقول الشاعر: [إذا اسودَّ جُنْحُ اللَّيْلِ فَلْتَأْتِ
وَلْتَكُنْ . خُطَاكَ خِفَافًا إِنَّ حُرَّاسَنَا أَسَدًا] (ومن يشأ تأويله) كما أوله السَّكَاكِي والجمهور (فليضم من بعد الإسم)
خبراً (ناصباً للخبر) عند البعض إمَّا على الحالية كما عند الجمهور أي تلقَّاهم أسدًا، أو الخبرية للمضمَر كما عند
الكسائي أي كانوا أسدًا.

“Bazı Araplar; şu şiirde olduğu gibi, [إذا اسودَّ جُنْحُ اللَّيْلِ فَلْتَأْتِ وَلْتَكُنْ . خُطَاكَ خِفَافًا إِنَّ حُرَّاسَنَا أَسَدًا] bu harflerden sonra gelen mübteda ve haberi nasb ederler. Artık es-Sekkâkî (ö. 626/1228) ve Cumhur'un yaptığı gibi isimden sonra bir haber takdir etsin o takdir ettiği haber mezkûr haberi nasb etsin. Mezkûr olan haber, ya Cumhur'un dediği gibi mukadder olan kelimeye hal olur, ya da el-Kisâî (ö. 189/804)'nin dediği gibi mukadder olan kelimeye haber olur.”²⁹⁰

²⁸⁹ el-Eşmûnî, Şerhu'l-Eşmûnî ala Elfîyeti İbnî Mâlik c. 1, s. 269.

²⁹⁰ Çiçek, el-Mesâilu'l-Maksûde, s. 18-19.

2.10.2.7. Yedinci Örnek:

İki muzari‘ fiili cezm eden edat olan إِذْمَا ile ilgili ihtilaf ele alınmıştır. İki fiili cezm eden edatlar 12 tanedir. Bunlar: (إِنَّ . مَنْ . مَا . أَيْ . مَتَى . أَيَّانَ . أَيْنَ . أَنَّى . حَيْثُمَا . كَيْفُمَا . إِذْمَا .)’dır. Bunların cezm ettiği fiillerin birincisine fiilu’ş-şart, ikincisine ise cezâu’ş-şart denir. Bu edatlar, isim ve harf olma durumlarına göre dört gruba ayrılır. Birincisi; tüm dilticilerin ittifakıyla harf olanlar. Bu sadece إِنَّ dir. İkincisi; dilticilerin ittifakıyla isim olanlar. Bunlar dokuz tanedir; (مَنْ . مَا . أَيْ . مَتَى . أَيَّانَ . أَيْنَ . أَنَّى . حَيْثُمَا . كَيْفُمَا). Üçüncüsü; dilticilerin İsim mi harf mi olduğu konusunda ihtilafa düştükleri ancak sahih görüşe göre, isim olandır. Bu مَهْمَا dır. Dördüncüsü; isim mi harf mi olduğu konusunda ihtilaf ettikleri ancak sahih görüşe göre, harf olandır. Bu da إِذْمَا dır.²⁹⁵ Biz burada dördüncü gruptan olan إِذْمَا’nın kimler tarafından harf, kimler tarafından isim denilmiş olduğuna bakacağız. Çiçek, iki görüş arasında tercih yapmadan konuyu şöyle anlatır:

والسادسة إذما للزمان بسيط عند سيويه مركب عند المبرّد.

“Altıncısı zaman için olan إِذْمَا dır. Sıbeveyhi, bunun tek başına basit bir harf olduğunu söyler, el-Muberrid ise, bunun mürekkebi bir isim olduğunu söyler.”²⁹⁶

2.10.2.8. Sekizinci Örnek:

وَكَان ve kardeşlerinin haberlerinin mukaddem olup olamayacağı ile ilgili konu ele alınmıştır. Bu fiillerin haberlerinin üç durumu vardır. Birincisi; Haberin hem fiilden hem de isimden sonra gelmesi, asıl olan da budur. Örnek: (وَكَانَ رَجُلٌ قَدِيرًا) “Rabbin, her şeye hakkıyla gücü yetendir.”²⁹⁷ Burada كَانَ fiildir رَجُلٌ kanenin ismidir قَدِيرًا haberidir. İkincisi; haberin fiil ile ismi arasına girmesi, nasıl ki mef’ul failden önce gelebiliyorsa kane ve kardeşlerinin haberi de isminden önce gelebilir. Örnek:

²⁹⁵ Halid b. Abdullah b. Ebi Bekir El-Ezherî, Şerhu’l-Ezheriyye ale’l-Âcurumiyye, Tab’atu’l-Kubrâ, Kahire 2012, s. 57.

²⁹⁶ Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 29.

²⁹⁷ Kur’an-ı Kerim, el-Furkan, 25/54

(وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ) “Mü’minlere yardım etmek üzerimizde bir haktır.”²⁹⁸ Burada كَانَ fiildir نَصْرُ ismidir حَقًّا haberidir ve isimden önce gelmiş. Üçüncüsü; Haberin hem isimden hem de fiilden önce gelmesi, Örnek: (أَهَؤْلَاءِ إِيَّاكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ) “Bunlar mı size ibadet ediyorlardı?”²⁹⁹ كَانُوا fiil, كَانُوا’daki و onun ismi إِيَّاكُمْ cümlesi haberidir. Burada haberin mef’ulu olan إِيَّاكُمْ hem كَانَ’dan hem de isminden önce gelmiştir. Mamul mukaddem oluyorsa amil de mukaddem olabilir demektir.³⁰⁰

Bu üçüncü kısımda bazı istisnalar var. Birincisi; başına مَا gelen fiiller, bu fiillerin haberleri dilcilerin ittifakıyla mukaddem olarak gelmez. Örneğin لَا أَصْحَبُكَ مَا دَامَ cümlesinde kalkıp مَا دَامَ’nin haberi olan أَصْحَبُكَ’yi مَا دَامَ’dan önce getirsen o zaman sılanın مَا’mulunu mevsulden önce getirmiş olursun. Bu da caiz değildir. Öte yandan eğer hemen دَامَ’dan önce getirirsen o zaman mevsul-i harfi olan مَا ile sırası olan دَامَ arasına fasıl girmiş olacak ki bu da caiz değildir. İkincisi; Kûfe Ekolü, İbnu’s-Serrac (ö.316/929) ve el-Muberrid (ö. 286/900)’in tercih ettiği görüşe göre كَيْسٌ’nin de haberi ondan önce gelemes. Dilciler arasında tercih edilen görüş de budur. Çünkü bugüne kadar Araplardan كَيْسٌ’nin haberinin kendisinden önce geldiğine dair bir örnek duyulmamıştır. Öte yandan كَيْسٌ câmid bir fiil olma yönüyle عَسَى’ya benzer, عَسَى’nın haberi de bütün dilcilerin ittifakıyla mukaddem olmaz.³⁰¹

Çiçek, *el-Mesâilu’l-Maksûde* adlı şerhinde bu konudaki ihtilafa değinmiş, dilcilerin aksine Kûfe Ekolü, İbnu’s-Serrâc ve el-Muberrid’in görüşüne katılmamış. Çiçek’in konuyla ilgili sözleri şöyledir.

²⁹⁸ Kur’an-ı Kerim, er-Rûm, 30/47.

²⁹⁹ Kur’an-ı Kerim, Sebe’, 34/40.

³⁰⁰ İbn Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Katri’n-Nedâ ve Belli’s-Sedâ*, s. 145.

³⁰¹ Mustafa el-Ğalayinî, *Cami’u’d-Durûsi’l-‘Arabiyye*, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2012, c. 2, s. 198; el-Fakihi, *Mucîbi’n-Nida ila Şerhi Katri’n-Nedâ*, c. 2, s. 9; İbn Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Katri’n-Nedâ ve Belli’s-Sedâ*, s. 142-146.

[تنبيه] يجوز تقديم خبر هذه الافعال على اسمها وعليها إلا ما في أولها ما نافية كانت أو مصدرية فإنه لا يجوز تقديم خبرها عليها فقط، خلافا للكوفيين وابن مالك وابن السراج والمبرّد والجرجاني فإنهم لا يجوزون التقديم على ليس أيضا لمعنى النفي، وخلافا لابن كيسان فإنه يجوز التقديم في الكلّ إلا في المصدرّة بما المصدرية.

“Uyarı! Bu fiillerin haberleri hem isimlerinden hem de kendilerinden önce gelebilir. Fakat ister nâfiye olsun ister masdariye olsun başında ما olanların haberleri isimlerinden önce gelebilir ama kendilerinden önce gelemmez. Kûfeliler, İbn Mâlik, İbnu’s-Serrâc, el-Muberrid ve el-Curcânî gibi âlimler ise bunlarla beraber كئيسnin de haberinin mukaddem olamayacağını söylemişler. İbn Keysân ise başında masdariye ما’sı bulunanların dışında, bütün bu fiillerin haberlerinin kendilerinden önce gelebileceğini ileri sürmüştür.”³⁰²

2.10.2.9. Dokuzuncu Örnek:

Muzari‘ fiilini ref eden amil konusundaki ihtilaflar ele alınmıştır. Bütün dilciler; muzari‘ fiilinin başında nevâsib ve cevâzım olmadığında merfu‘ olacağı konusunda ittifak etmişler. Ancak ihtilafa düştükleri konu muzari‘ fiilini ref eden şeyin ne olduğudur. el-Ferrâ ve arkadaşları; muzari‘ fiilin merfu‘ olmasının sebebi, başında nevâsib ve cevâzımın olmaması olduğunu ifade etmişlerdir. el-Kisâî; muzari‘ fiilini ref eden muzari‘ harfi olduğunu söylemiştir. Sa‘leb (ö. 291/904); merfu‘ olmasının sebebini isme benzemesine dayandırmıştır. Basralılar ise; merfu‘ olmasının sebebini ismin yerine geçebilmesine şeklinde açıklamışlardır. Bundan dolayıdır ki başına كئيس gibi harfler geldiğinde merfu‘ olmamasının nedenini bu harflerle birlikte ismin yerine geçmemesi olduğunu savunmuşlardır.³⁰³

Aşağıda Çiçek’in de değineceği gibi bu görüşlerin sahih olanı birinci görüştür. Çünkü dilcilerden duyduğumuz cümle hep şöyle olmuştur: “Niçin merfu‘dur çünkü başında nevasib ve cevazım yoktur.”

³⁰² Çiçek, el-Mesâilu’l-Maksûde, s. 38.

³⁰³ İbn Hişâm el-Ensârî, Şerhu Katri’n-Nedâ ve Belli’s-Sedâ, s. 65.

Diğer görüşlere gelince İbn Hişâm şöyle demektedir: “*el-Kisâi* (ö. 189/804)’nin görüşü yerinde değildir çünkü bir şeyin cüz’ü o şeyde amel etmez. *Sa’leb* (ö. 291/903)’in görüşü ise muzari’ fiili cümlede olduğunda geçerlidir. Öte yandan hem *el-Kisâi* hem de *Sa’leb*’in görüşlerine göre muzari’ fiili her zaman merfu’ olması gerekir ki şimdiye kadar bunu iddia eden olmamıştır. Basralıların görüşüne gelince onların da görüşleri zayıftır çünkü muzari’ fiili مَلَّ يَمْلُؤُ örneğinde olduğu gibi tahsis harfinden sonra da merfu’ olmuştur hâlbuki tahsis harfi ismin başında gelmez.”³⁰⁴

Çiçek, esrinde bu konuya değinerek Abdulkahir el-Curcânî’nin de katıldığı Basralıların görüşüne değil, el-Ferrâ ve arkadaşlarının içinde bulunduğu Kûfelilerin görüşüne katılmıştır. Çiçek’in konuyla ilgili sözleri şöyledir:

وثانيهما العامل في الفعل المضارع (و) هو (لا) كما ذهب إليه البصريون واختاره الشيخ من أنَّ عامله (حلولة محلَّ الإسم) أي وقوعه موقعه (بل) عامله على ما ذهب إليه الكوفيون (الخلو من أدوات الجزم والنصب) وذهب الكسائي إلى أنَّ عامله لفظي وهو حرف المضارعة.

“İkincisi müzari’ fiilinde amel eden amildir. Bunun merfu’ olmasının sebebi Basra Ekolü ile eş-Şeyh Abdulkahir el-Curcânî’nin iddia ettiği gibi isim yerine geçmesinden dolayı değildir. Bunun merfu’ olmasının sebebi Kûfelilerin söylediği gibi başında cezim ve nasb edatının olmamasıdır. Öte yandan *el-Kisâi*; muzari’ fiilinin amilinin lafzi olduğunu, bunun muzaraat harfi olduğu görüşündedir.”³⁰⁵

³⁰⁴ İbn Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Katri’n-Nedâ ve Belli’s-Sedâ*, s. 65.

³⁰⁵ Çiçek, *el-Mesâilu’l-Maksûde*, s. 49-50.

SONUÇ

Zeynelabidin Çiçek Hoca, 1946 yılında Diyarbakır'da ilim ehli bir ailede hayata gözlerini açmış ve henüz küçük yaşta iken babasının yanında ilim tahsil etmeye başlamıştır. Kısa bir zamanda ilim tahsilini tamamlayan Hoca, henüz yirmili yaşlarda iken ilmi eserler vermiş ve haklı olarak bölgede ilim bakımından şöhret kazanmıştır. *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı eseri, el-Berzencî'nin telif ettiği manzum bir metin kitabı olan *el-'Avâmilu'l-Manzûme*'nin şerhidir.

Çiçek'in yazdığı eserlerden *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı eseri çalışmamızın konusu olmuştur. Çiçek, eseri metin ile birleştirerek kaleme almıştır. Çok iyi bir ilmî üslup kullanarak meseleleri izah eden Çiçek, metin içinde muğlak olan kelimeleri açıklamış, çetrefilli konuları diyalektik çözümlemeler yaparak ele almıştır. Metne gelebilecek muhtemel eleştirileri gidermiş, eksik veya yanlış yerleri de eleştirmekten çekinmemiştir. Meseleyi açıklamak veya bir nahiv kuralına delil getirmek için Arap şiirini ve Kur'an-ı Kerim ayetlerini kaynak olarak göstermiştir. İhtilaflı meseleleri işlerken genel olarak evvela konuyla ilgili görüşleri delilleriyle ele almış ardından görüşler arasında tercihte bulunmuştur.

Yaptığımız çalışma sonunda *el-Mesâilu'l-Maksûde* ile ilgili aşağıdaki sonuçlara varılmıştır.

Bu eser metni gereği diğer ayrıntılı gramer kitapları gibi bütün nahiv konularını detaylı bir şekilde açıklamayı hedefleyen bir kitap değildir. Kitabın hedefi, nahiv ilminde amillerin iyi anlaşılması, öğrenciye iyi bir şekilde aktarılmasıdır.

el-Mesâilu'l-Maksûde'de açık bir üslup sergilenmiş, konular kolay ve açıklayıcı örneklerle pekiştirilerek ortaya konulmuştur.

el-Mesâilu'l-Maksûde'de kullanılan örnekler, genellikle basit cümlelerden oluşmakta ve hemen her konu için örnekler verilmiştir.

Eser illetler bakımından oldukça zengindir. Bu illetler daha çok amillerin neden o şekilde isimlendirildiği konusuna yoğunlaşmıştır. Ayrıca tercih edilen görüşlerin neden tercih edildiği illetlerle desteklenmiştir.

el-Mesâilu'l-Maksûde'de genel olarak istişhada çok yer verilmiştir. İstişhad için genel olarak Arap şiiri ve Kur'an-ı Kerim'den sözlere başvurulmuştur.

el-Mesâilu'l-Maksûde'de zikredilen görüşler değerlendirildiğinde, genellikle Basra Ekolü'nün tercih edildiği görülür. Eserde az da olsa bazı konularda Kûfe Ekolü'nün görüşlerine muvafakat edilmiştir.

Zeynelabidin Çiçek Hoca *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı eserde *el-'Avâmilu'l-Manzûme*'yi başarılı bir şekilde izah etmiş ve sadece onu açıklamakla yetinmemiş yeni bilgi ve görüşleri ona kazandırmayı sağlamıştır.

Son olarak bu çalışmanın *el-Mesâilu'l-Maksûde* adlı şerhin Arap Dili öğrenimindeki değerini ortaya koymasına ve ilmin tanıtımında katkıda bulunmasına vesile olması en büyük dileğimizdir.

KAYNAKÇA

- ABDUDDÂİM, Muhammed Hâşim, “**et-Ta’lîl ‘İnde’n-Nûhât**”, c. 3, Mecelletu’l-Bahsi’l-İlmi ve’t-Turasi’l-İslam, 1980.
- ADAK, “Silvan ve Çevresinde Yetişmiş Şairlere Genel Bir Bakış”, **Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı**, Ravza Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 500-522.
- el-AFGÂNÎ, Saîd, **fî Usûli’n-Nahv**, Mudîriyyetu’l-Kutûb ve’l-Matbû‘tu’l-Camî’iyyeti, Dımaşk 1994.
- , **Min Târîhi’n-Nahv**, Dâru’l-fikr, Beyrut bty..
- AHMER, Halef, **Mukaddime fî İlmi’n-Nahv**, (thk. İzzuddin et-Tenûhî), Dımaşk 1961.
- ANAY, Harun, “**Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?**”, Dergah Aylık Edebiyat Sanat Kültür Dergisi, sy. 76/VII Haziran, İstanbul 1996.
- el-BÂCÛRÎ, İbrahim b. Muhammed **Tuhfetu’l-Mûrîd şerhu Cevhereti’t-Tevhîd**, Daru’l-Kutûbi’l-İlmiyye, Beyrut 1995.
- BOŞATÎ, Molla Niyazi: **Manzum û Gotinên Jîr û Kalan**, haz. Zeynelabidin Çiçek, byy, bty.
- el- CÂRİM, ‘Ali, Mustafâ Emîn, **el-Belâgetu’l-Vâdiha**, byy., Beyrut 2006
- ÇAĞMAR, Mehmet Edip, **Halefu’l-Ahmer ve Mukaddime fi’n-Nahv Adlı Eseri**, Ankara 2006.
- , **İbn Rüşd’ün Nahiv Anlayışı**, Diyarbakır 2012.
- ÇELEBÎ, Kâtip, **Keşfu’z-Zunûn an Esâmi’l-Kutûbi ve’l-Funûn**, c. 2, Mektebetu’l-Mutenebbî, Beyrut bty.
- ÇETİN, Nihad M., **Eski Arap Şiiri**, Kapı Yay., İstanbul 2011.
- ÇİÇEK, Zeynelabidin, **Behcetü’l-Muttakîn fî Tercemeti Kısasi’n-Nebiyyîn**, Nûru’s-Sabâh Yayıncılık, Lübnan 2012.

- , **Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü**, Diyarbakır Söz, Diyarbakır 2007.
- , **el-Fetâve'l-Âmidiyye**, Seyda Kitapevi, Diyarbakır 2012.
- , **en-Nef'u'l-Emîn bi Şerhi Ravdi'n-Na'îm**, Seyda Kitapevi, Diyarbakır 2010.
- , **el-Mesâilu'l-Maksûde fî şerhi'l-'Avâmili'l-Manzûme**, byy., bty.
- , **Erbe'u Manzûmâtın**, Diyarbakır Söz, Diyarbakır 1992.
- , **Hanefi ve Şafii Mezhepleri Arasındaki İhtilafî Fıkhi Meseleler**, Seyda Kitapevi, İstanbul 2012.
- , **Hedyyetu's-Sigâr fî Tercemeti Ğâyeti'l-İhtisâr**, byy., bty.
- , **Mecmeu'l-Enfâl fî Şerhi Kitabı Nûbihâr**, Seyda Kitapevi, Diyarbakır 2011.
- , **Selâsu Menzûmâtın**, Diyarbakır Söz, Diyarbakır 2004.
- DAYF, Şevkî, **el-Medârisu'n-Nahviyye**, Dâru'l-Me'arif, Kahire 1968.
- , **et-Tetavvuru ve't-Tecdîd fî's-Şi'ri'l-Umevî**, Daru'l-Me'arif, Kahire bty.
- DEMİRAYAK, Kenan, **Abbasi Edebiyatı Tarihi**, Fenomen Yayınları, Erzurum 1995.
- , Selami Bakırcı, **Arap Dili Tarihi**, Fenomen Yayınları, Erzurum 2001.
- DURMUŞ, İsmail, "Mukaddime", **DİA**, c. 31, İstanbul 2006.
- , "Nahiv", **DİA**, c. 32, İstanbul 2010.
- , "Nesir", **DİA**, c. 33, İstanbul 2010.
- , "Şiir", **DİA**, c. 39, İstanbul 2010.
- , "Üslup", **DİA**, c. 42, İstanbul, 2012.
- EKİCİ, Abdullah: **Zeynelabidînê Amidî, Jiyan, Berhem û Xebatên wî yê destnivîsî**, (Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi) Mardin 2014.
- el-ENBÂRÎ, 'Abdurrahmân b. Muhammed **Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâtî'l-Udebâ**, nşr., İbrahim es-Semerrâî, Ürdün 1985.
- , **Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâtî'l-Udebâ**, (nşr. M. Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire 1998.

ERGİN, Mehmet Cevat, “**Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine**”, Marife, yıl 9, sy. 1, Bahar 2009.

-----, “**el-Ukberî ve el-Lubâb fî i’leli’l-binâi ve’l-i’râb’ı**” (Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2002.

-----, “Son Yüzyılda Silvan’ın Yetiştirdiği Âlimler” **Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı**, Ravza Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 415-432.

ERKOL, Ahmet, “Molla Yasin Yüsri (Toprak) ve Keşfu’n-Nikab an Ehvali EsrarYevmi’l-Hisab İsimli Eseri”, **Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı**, Ravza Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 469-486.

el-ES‘EDÎ, ‘Abdülkerîm Muhammed, **el-Vesît fî Tarihi’n-Nahvî**, Daru’s-Şevaf, Riyad 1992.

el-EŞMÛNÎ, Nurüddin ‘Ali b. Muhammed, **Şerhu’l-Eşmûnî alâ Elfiyeti ibn Mâlik**, c.1, İslami kitaplar naşiri, Midyat bty.

el-EZHERÎ, Hâlid b. ‘Abdillâh, **Serhu’t-Tasrîh ‘ale’t-Tavdîh**, c. 2, (nşr. Muhammed Bâsıl Uyûnî’s-Sûd), Beyrut 2000.

-----, **Şerhu’l-Ezheriyye ale’l-Âcurumiyye**, Tab‘atu’l-Kubrâ, Kahire 2012.

el-FÂKİHÎ, ‘Abdullâh b. Ahmed b. ‘Alî, **Mucîbu’n-Nidâ ilâ Şerhi Katri’n-Nedâ**, İrşad kitapevi, Midyat bty.

GOLDZİHER, Ignace, **Klasik Arap Literatürü**, çev. Azmi Yüksel-Rahmi Er, Vadi Yay., Ankara 1993.

el-ĞALÂYÎNÎ, Mustafâ, **Câmi‘u’d-Durûsi’l-‘Arabiyye**, c. 2, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2012.

el-HABEŞÎ, ‘Abdullâh Muhammed, **Cami‘u’s-Şurûhî ve’l-Havâşî**, Ebu-Zabi 2004.

el-HADİSÎ, Hadîce, **el-Medârisu’n-Nahviyye**, Daru’l-Emel, Ürdün 2001.

-----, **Mevkifu’n-Nuhât bi’l-İhticâci bi’l-Hadis**, Dâru’r-Raşîd, Bağdat 1981.

el-HALEBÎ, Ebu’t-Tayyib ‘Abdolvâhid b. Âli, **Merâtibu’n-Nahviyyîn**, nşr. Muhammed İbrahim, Kahire bty.

el-HAMEVÎ, Yakut, **Mu‘cemu’l-Udebâ**, byy., Beyrut bty.

HEDÂRE, Muhammed Mustafâ, **İtticâhâtu’s-Şi’ri’l-‘Arabî fî’l-Karni’s-Sâni’l-Hicriyyi**, Daru’l-Me‘ârif, Kahire 1963.

HEYET, **el-Mû‘cemu’l-Vasît**, Daru’l-Umran, Beyrut 1985.

-----, **el-Mu‘cemu’l-Vasît**, Mektebetu’s-Şurûku’d-Devliyye, Mısır 2004.

- HULVÂNÎ, Muhammed Hayr, **el-Mufasssal fî Tarîhi'n-Nahvi'l-'Arabî**, byy., Beyrut 1979.
- el-HUSEYNÎ, Seyyid Muhammed Murtedâ, **Tâcu'l-'Arûs**, Muessesetu'l-Kuveyt li't-Takaddumi'l-İlmî, Kuveyt 2001.
- İBN 'AKÎL, 'Abdullah b. 'Abdurrahmân, **Şerhu İbn 'Akîl** (nsr: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), Beyrut 2007.
- İBN CİNNÎ, Ebu'l-Feth Osman, **el-Luma fî'l-Luğati'l-'Arabiyye**, (Bu bilgi al-mostafa.com internet sitesinden alıntıdır.), 13 05 2016.
- İBN HAZM, 'Ali b. Ahmed, **et-Takrîb li Haddi'l-Mantık ve'l-Medhalu İleyhi**, (thk. İhsan Abbâs), Beyrut bty.
- , **Resâilu İbn Hazm**, c. 3, (thk. İhsan Abbâs), Beyrut 1988.
- İBN HİŞÂM, Cemâluddin b. Yûsuf el-Ensârî, **Muğni'l-Lebîb**, c. 2, Daru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, byy., bty.
- , **Şerhu Katr'in-Nedâ ve Belli's-Sedâ**, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 2014.
- İBN MADÂ, Ahmed b. 'Abdirrahmân, **Kitâbu'r-Red 'ale'n-Nuhât**, (thk. M. İbrahim el-Bennâ), Kahire 1989.
- İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Camâluddin Muhammed b. Mukerrem, **Lisânu'l-'Arab**, c. 7, (nşr. Emîn M. Abdulvahhâb-M.Sâdık el-'Ubeydî), Dâru'l-Sâdır, Dâru'l-İhyâu't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1996.
- İBN NEDÎM, **el-Fihrist**, (nşr. Rızâ Teceddud), byy., bty.
- İBN YAÎŞ, Muvaffâkuddîn, **Şerhu'l-Mufasssal** (nşr. Emil Bedi' Yakub), Beyrut 2001.
- KARA, İsmail, **İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz** (Şerh ve Haşiyeye Meselesine Dair Birkaç Not) Dergah Yayınları, İstanbul 2011.
- KAYA, Mahmut, "Beytu'l-Hikme", **DİA**, c. 6, Ankara 1992.
- el-KEFEVÎ, Ebu'l-Bekâ Eyyûb b. Musa el-Huseynî, **el-Kulliyât**, Daru'n-Neşr, Beyrut 1998.
- KILIÇ, Hulusi, "Basriyyûn", **DİA**, c. 7, İstanbul 2006.
- , "el-İnsaf", **DİA**, c. 22, İstanbul 2000.
- , "Kûfiyyun", **DİA**, c. 26, İstanbul 2006.
- KOMİSYON, **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınlar, İstanbul 2004.

KORTANTAMER, Tunca, "**Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi**", TDEAD, sy. 8, 1994.

Kur'an-ı Kerim

el-KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, byy., Kahire 1967.

el-MEYLÂNÎ, Muhammed, **Şerhu'l-Muğnî**, İstanbul bty.

el-MUBERRÎD, Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd b. 'Abdulkber, **el-Muktadab**, c. 2, nşr. Muhammed Abulhâlık 'Udeyme, Kahire 1993.

en-NECRÂ, 'Ali Nâsîf, **Târîhu'n-Nahv**, byy., Kahire bty.

en-NEVEVÎ, İmam, **İrşadu'l-'Amilîn fi Tercemeti'r-Riyâzi's-Sâlihîn**, Dini yayınlar, Diyarbakır 2005.

ÖNCÜ, Mustafa, **Molla Halil es-Siirdî'nin Basiretu'l-Kulûb fî Kelami 'Allami'l-Guyûb Adlı Eserinin Arap Dili Açısından İncelenmesi**, (Dicle Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi), Diyarbakır 2013.

ÖZBALIKÇI, M. Reşit, **Kur'an ve Hadisle İstişâd**, byy., İzmir 2001.

ÖZDAŞ, Haşim, **Kur'an'ın Kürtçe Çevirilerinde Karşılaşılan Problemler 'Meala Fîrûz Şerha Qur'ana Pîroz' Örneği**, (DÜ. Sosyal Bilimler Ens. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2015.

PAKİŞ, Ömer, "Molla Halil Siirdî", **DİA**, c. 30, İstanbul 2010.

PAMUK, Mehmet Emin: **Rewdu'n-Ne'ima Şex Ebdurrehmanê Aqtepî**, (Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Mardin 2014.

er-RACÎHÎ, 'Abduh, **Durûsun fî Kutubi'n-Nahv**, byy., Beyrut 1975.

-----, **Durûs fî Mezâhibi'n-Nahviyye**, Dâru'n-Nehdâti'l-'Arabiyye, Beyrut 1988.

er-RAZÎ, Muhammed b. Ebî Bekir b. 'Abdukkâdir, **Muhtâru's-Sihâh**, byy., Beyrut 1995.

SA'ÎD, 'Abdulvâris Mebrûk, **fî İslâhi'n-Nahvi'l-'Arabî Dirâsetun Nakdiyyetun**, byy., Kuveyt 1985.

es-SELMÎ, 'Abdullah b. 'Uveykil, "**el-Mutûn ve's-Şurûh ve 'l-Havâşî ve't-Takrîrat fi't-Te'lîfi'n- Nahvî**", el-Ahmediyye IV, Dubey 1999.

es-SİİRDÎ, Molla Halil: **Se'du'l-İslâm bi Şerhi Nehci'l-Enâm**, haz. Zeynelabidin Çiçek, byy., bty.

es-SÎRÂFÎ, Ebû Sa'îd, **Ahbâru'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn**, nşr. F. Krenkow, Beyrut 1936.

es-SUVEYRÎKÎ, Muhammed el-Kurdî, **el-Mevsu'atu'l-Kubrâ li Meşâhîri'l-Kurdî 'Abre't-Târîh**, ed-Daru'l-Arabiyye li'l-Mevsû'ât, Beyrut 2008.

es-SUYUTÎ Celaluddin, **Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğeviyîn ve'n-Nuhât**, c. 1, (Tahkik: Muhammed Ebi'l-Fadl İbrahim) Matbaatu İsa el-Babî el-Halebî, Mısır 1964.

-----, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir fî'n-Nahv**, (Tahkik: Taha Said) byy., Kahire 1975.

-----, **el-İktirâh fî 'İlmi Usûli'n-Nahv**, nşr. Mahmut Süleyman Yakut, byy., 2006.

-----, **Hem'u'l-Hevâmi' fî Şerhi'l-Cem'i'l-Cevâmî'** (nşr. Ahmed Semsuddîn), Beyrut 1998.

-----, **Husnu'l-Muhâdareti fî Târîhi Mısır ve'l-Kahire**, (Tahkik: Muhammed Ebi'l-Fadl İbrahim) Matbaatu İsa el-Babî el-Halebî, Mısır 1967.

ÇELİK, Muzaffer, “Zeynelabidin Çiçek Hoca ile Röportaj”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi** -www.e-sarkiyat.com, sy. 8, Kasım 2012.

ŞENSOY, Sedat, “şerh”, **DİA**, c. 38, İstanbul 2010.

ŞİRİN, Molla Muhammed: **Tefsir Şîrîn bî Zimanê Kurdi**, haz. Zeynelabidin Çiçek.

et-TANTAVÎ, Muhammed, **Neş'etu'n-Nahv ve Târîhu Eşheri'n-Nuhât**, byy., Kahire 1991.

TARI, Nihat, “**Teftâzânî ve Sâdînî Adlı Şerhi**”, (Dicle Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2015.

et-TEHÂNEVÎ, Muhammed 'A'lâ b. 'Ali b. Muhammed Hamid, **Keşşâfu İstilahâtî'l-Funûn ve'l-Ulûm**, Kahraman Yay., İstanbul 1984.

et-TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa, **el-Câmi'u's-Sahîh**, Mektebetu Mustafa el-Babî, Mısır 2010.

TOPUZOĞLU, Tevfik Rüştü, “*Haşiye*” **DİA**, c. 16, İstanbul 1997.

TURGAY, Nurettin, “Abdulahdi el-Araşkî ve Tefsiru Sureti Lokman Adlı Eseri” **Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı**, Ravza Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 408-414.

el-'UKBERÎ, 'Abdullah Ebu'l-Bekâ, **Kîtâbu't-Tebyîn 'an Mezâhibi'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn**, nşr. 'Abdurrahmân b. Süleyman el-'Useym'in, Beyrut 1986.

YALAR, Mehmet, “Hazro’lu Abdulfettah Yazıcı ve Şairliği”, **Uluslararası Silvan Sempozyumu Kitabı**, Ravza Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 459-468.

YILDIRIM, Kadri: **Ahmedê Hani, Nubahara Biçûkan**, Avesta Yayınevi, İstanbul 2008.

YÜSRÎ, Seydayê Molla Yasin: **Ravdu'l-Hayat**, haz. Muhammed Toprak, Nubihar Yayınevi, İstanbul 2011.

ez-ZECCÂCÎ, Ebu'l-Kâsım, **el-İdâh fî ‘İleli’n-Nahv**, nşr. Mâzin el-Mubârek, Beyrut 1986.

ez-ZİRİKLÎ, Hayruddin, **el-A‘lâm Kamûsu Terâcim li Eşhuri’r-Ricâli ve’n-Nisâi mine’l-‘Arabi ve’l-Musta‘rabin ve’l-Mustaşrikîn**, Daru’l-İlim li’l-Melayîn, Beyrut 1995.

الْمَسَائِلُ الْمُقْصُودَةُ

فِي شَرْحِ
الْعَوَامِلِ الْمَنْظُومَةِ

تأليف

زين العابدين الأمدى بن ملا رمضان، عفر الله

لهما وجعل الجنة مأواهما، و

احفظهما من عذاب

النيران

أمين

٢٢

كلمة المصحح

احمد الله ربّ الجود والكرم، أن علمنا البيان بالقلم، وعلمنا ما لم نعلم، وصلى الله وسلم وبارك وتبرحم، على سيدنا محمد الخاتم سيد العرب والعجم، وعلى أهل بيته المهتمز المكرّم، وأصحابه الموفين بالعهود والذمم، وجميع أمته خير الامم لو بهتوا فأشكر سموا على قدر بلدنا، وزين أمدنا من نقض به في يومنا وغدنا، فضيلة أخينا الكبير، للخطاط الفخير، المنلازين العابدين الأمدى، على تأليفه القيمة، و تفضله على بطلبه متى أحقر العباد مع أن التصحيح في واد وأنا في واد، أن أصحح شرحه القيم على منظومة العوامل الربحاني للبرزخي فاجبت سماحته الى ما طلب، واشتغلت بما رغب، راجياً من الله القول، أنه خير مأمول وصوّل،

محمد زاهد زهرى

بسم الله الرحمن الرحيم

يقول الرباعي عفو واسع الندى
أحمد من ينيب كل عامل
لوجهه في عاجل وأجل
بأنه المقتدر المنفرد

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي ميز الانسان باللسان الفصيح، وخصص العرب بالاعراب القصيح، والتلاوة والسلام على رسوله الذي أرسله من ولد النبي، وعلى آله وأصحابه المنورين بالوجه القصيح، وبعد فهذا شرح وجيز على العوامل المنظومة للبرزخي رحمه الله تعالى، يكشف الغوامض في الأبيات المنظمة في سلك الفصاحة والبلاغة قال الناظم (بسم الله الرحمن الرحيم) جملة فعلية عند الكوفيين واسمية عند البصريين (يقول الرباعي عفو) منصوب مضاف الى (واسع الندى) أي كثير الجود (محمد) عطف بيان للرباعي وهو الترخي الامام السيد محمد البرزخي (بن مصطفى بن أحمد) ألقب بالطلاق الاقل نفت والثاني مضاف اليه (أحمد من ينيب كل عامل) بالأعمال الصالحات، وجملة الحمد مقول القول (لوجهه) متعلق بما قبل، أي بالاخلاص من غير سمعة ولا رياء (في عاجل) أي في الدنيا (وأجل) أي في الآخرة (ونصب) مبتدأ (ذرات الوجود) من إضافة للصفة الى الموصوف والمصدر بمعنى المفعول أي نصب الموجودات المركبة من الذرات (يشهد) خبر ربأنة المقتدر في أفعاله و (المنفرد) في ذاته وصفاً وقال الاستاذ المنلا على علمنا البادك رحمه الله تعالى: قوله (ونصب) مبتدأ من إضافة المصدر الى المفعول أي إقامة ذرات الوجود من الله تعالى أفعاله

يرفع من طبيعته ويخفض
يسكن جاز ما حظوظ النفس
مصلحاً على النبي المرسل
وأله وصحبه ومن بعده

للمركبات (تشهد) الخ أو من إضافة الصفة الى الموصوف أي ذرات الوجود المنصوبة منه تعالى مصادر المركبات (يشهد) مفرداً ومركباً و عناصر وموالات مطلقاً (بأنه) الخ انتهى.
(يرفع) في الدارين (من طبيعته) فيها أمر وينتهي عما ينهى عنه (ويخفض) من كان عن دار البقاء يعرض بترك الأوامر واقتزاف الكبار، فالجاء متعلق متأخر كان خبراً لكان (يسكن) أمراً (بجازماً) أي قاطعاً صفة لمفعول أقول حقيقي محذوف وأقيمت هذه مقامه (حظوظ النفس) تقريباً له) مفعولاً جازماً الأول به والثاني له، المحفوظ جمع حظ أي التصيب والمراجم حظ النفس هنا شهورها (حضور القدس) مفعول ثان اسم للينة، يعني أن الأول والرايح مفعولان لفعل الأفعال مجازياً وحقيقياً، والثاني والثالث مفعولان للأول الجازم مفعولاً به وله، اعلم أن في عامل ونصب ويرفع ويخفض وجازماً براعة الاستهلال وهي في الاصطلاح كون الدباجة دالة على المقصود (مصلحاً) أي داعياً له بالرحمة حاله من فاعل القول (على النبي) يعني النبي (المرسل للعالمين) أي الناس وولج كليفاً ولللائكة والحيوانات والجمادات تنزيهاً (زناً) حال من النبي (للإمام) بكسر الموحدة بين اللامات الأربع جمع ملة أي التريعة و الدب أي للأديان والشرائع القديمة (و) على (أله) وهم بنو هاشم وبني المطلب

فهذه الوجوه متخلة
مجاله موجزة مرجلة
أرجوها الدعاء من إخواني
قسمان لفظي ومعنوي
وأخصر للفظي في ضربين
فذو القياس سبعة الأنواع

(ووصفه) جمع صاحب والحقائق هو كل من رأى النبي وأمن به ومات على الإسلام (من بعده) أي من بعد الصلاة عليه عليه السلام (و) على (سائر النجاة) المقاصدين (بخو قصده) أي جانب طريقه المستقيم (فهذه) أي الرسالة الحسية أو الذهنية (لأجوزة) من بحر الرجز أصله ست مستعمل وهو بحر من بحر علم العروض (متخلة) أي منسوبة الى الناظم (مجاله موجزة) أي مقتبسة (مرجلة) أي مبتدأة بالنظم من غير تهية لها ارتجال الكلام هو ابتدأه بلا روية (ضمتها) أي جعلت في ضمتها تحت ال (عوامل) المنسوب الى الشيخ عبد القاهر بن عبد الرحمن (البرجاني) أرجوها الدعاء بالخبر (ومن إخواني) ثم يقول أي البرجاني (العامل الخوئي) هو ما أوجب اعترافاً بخصوصاً في آخر الكلمة بواسطة مقتضى الاعراب، مبتدأ خبره قسمان وجملة مقول القول (قسمان لفظي) أي ما يكون لسان فيه حظ (ومعنوي) أي ما لا يكون لسان فيه حظ (فالمعنوي قد أفق نوعين) الأول العامل في المبتدأ والخبر والثاني العامل في الفعل المضارع كما سيأتي بيانه في آخر الكتاب إنشاء الله تعالى وأخصر للفظي بالاستقراء (في ضربين) هما القياس (هو الذي يذكر في عمله قاعدة كلية يعرف منها أحكام جريته) (مع السماعي) هو الذي يتوقف أعماله

ولا انتهاء غايية موضوعه
وفارقت إلى بحر الظاهر
أو لئلا في آخر كالتسمة
وكنيت في محافل كالسبل
واللام للامك وتعليك وما
ولا اختصاص ولا شقاق

وكانت إلى بحر الظاهر لا مضمي لا لتباس الجور
بالمصوب وقد جاء شذوذاً
فلا والله لا يلقى أناساً في حثاك يا ابن أبي زياد
(ووجهها) البحر عطف على بحر داخل في حد الفرق للآخر أو الملاقاة (آخر) أي
متصل به مثال الأول (كالتمكة) مفعول مقدم (أكلت حتى رأسها المؤكلة)
وعيون في مدخولها الأعراب الثلاثة (و) مثال الثاني (كنيت في محافل) جمع
بجمل بتقديم الجمعة على المهلة وهو ليس (كالسبل قد سارت النهار) مفعول
فيه (حتى الليل) بخلاف إلى فاتها بحر الظاهر والمضمر والأخرى غير نحو ثمت البارحة
إلى آخر الليل أو إلى نصفه وبينهما فرق آخر وهو أن تالي حتى داخل في حكم
متلوها بخلاف إلى (و) السادسة (اللام الملك) أي لا فائدة أن متلوها مملوك
لتاليه كالمال زيد وتعليك وما أشبهه أي أشبه كل واحد منهما كالجمل للفرس
ومثال الثاني (كرب هب لي حكماً ولا اختصاص ولا شقاق) متلوها لتاليه
(الحمد لله) أي الحمد مختص ومستحق له جل جلاله. وعم نواله. (القديم الباقي)
مستحق اللفظ الجلال. القديم بمعنى الأزلي أي الذي لا ابتداء لوجوده والباقي الذي

المؤنثون
٢٥/٦٣
٢

شوعار
٨٣/٢٤
(٦)

وقسم لكن جلالة دخل
وإن تزد فطرهما لا يصم
ورب حرف الخفض في الصحيح لا
كرب شخص عالم صاغتة
خصت بتقدير وجه مظهر

لله رب لا يؤخر إلا جل
كلأباً ولا غلام لكم
مبتدأ أضيف للذي تلا
ورب مرة سبني ساحتة
نكرة أو مضمي مفسر

لا انتهاء لوجوده أي الثابت بعد غيره (و) (قسم لكن) على لفظ (جلالة دخل)
لا على غيره (نحو) (لله رب لا يؤخر إلا جل) بالبناء للفاعل أو المفعول (وان ترد) (اللام)
(فطرهما لا يصم) أي لا يعيب المعنى ولا يعين (كلأباً ولا غلام لكم) بزيادة اللام
والجذب محذوف مقدّر بعام عند الجمهور وقيل هي مع مدخولها خبر لا زائدة و
هذا اقتباس من قول الشاعر:
يا نبيم نبيم عدي لا بالكم . لا يلقىكم في سؤنة عمر
(و) السابعة (رب) بضم المهلة وفتح الجمعة المشددة في الاستعمال المشهور (حرف
الخفض) أي البحر (في) الاستعمال (الصحيح) (لا) اسم على أنها (مبتدأ أضيف ل) الاسم
(الذي تلا) هاء أي مخفوضها كما قبل أنها تقيض كم (كرب شخص عالم صاغتة) هي
السنة دون التقيل الآ لاهل الفضل والكمال قال الترمذي رحمه الله تعالى في الأذكار
وروي في كتابي الترمذي وابن ماجه عن أنس رضي الله عنه قال: «رأى رجل يا
رسول الله الرجل مبالغى أخاه أو صديقه أبغى له؟ قال لا. قال أفيلزمه و
يقبله؟ قال لا. قال فيأخذ بيده ويصافحه قال نعم. قال الترمذي حديث حسن
(ورب مرة سبني) أي شقني (ساحتة) أي لا يئنه وعفوتة مؤنراً بقوله تعالى:
«وعباد الرحمن الذين يمتنون على الأرض هوناً وإذا خاطبهم الجاهلون قالوا سلاماً»

والبجاجة عن والبعد
رمت عن سهم الرجل التي سها
والكاف للتشبيه نحو أسرى
ومد ومند مثل من في العاير
من زمن ومثل في في الماضي

كالله يعفون عن ذنوب العبد
وقيل لاستعانة عن ههنا
إلى حبيب وجهه كالبدر
من زمن ومثل في في الماضي

والبجاجة) أي المجاوزة المتلوة التالى (عن) وهي التاسعة (و) (لا البعد)
كذلك مجازاً (كالله يعفون عن ذنوب العبد) إذا تاب أو حقيقة نحو رمت
عن سهم الرجل) (و) (الذي سها) الثاني مفعول هو المجاوز. قول الناظم (رجا
والمنى بمعنى ولوقال: رمت سها عن قوس الرجل المنى. أو قال: رمت عن
عن قوس الرجل سهم المنى. كان أولى الأول بحسب الوزن والثاني من جهة
المعنى (وقيل لاستعانة عن ههنا) أي في المثال الأخير وهو أيضاً قد يكون
اسماً بدخول ما دخل على ما قبله لقول الشاعر:
ولقد رأيت الرماح دبرية . ومن عن يميني تارة وأما هي
أعلم أن بينه وبين من فرقت غليظاً ومعنوياً فالأول أن تستعمل في
المنقولات وعن في غيرها والثاني أن الأول للمجازة مع قصد الرجوع و
الثاني لها من غير قصد (و) العاشر (الكاف للتشبيه) أي لتشبيه متلوها
بثانيها وتخصص بالظاهر (نحو أسرى إلى حبيب وجهه ك) (الغريلية) (البدر)
وهي ليلة الأربعاء عشر خلافاً للفرأ متمكناً بقول الشاعر:
ولا ترى بعللاً ولا حلاً . له ولا كهن إلا حلاً ظلاً
وقد تكون اسماً بدخول ما دخل على ما قبلها وغيره عليها ومن غير دخول (و)
للادية عشر (من قد مها مع فرعتها الخفتها) وسموها (و) الثانية عشر (مند)

تكثر في التكميل والتقليل
على اللزج غللاً على مجرورها
أو الذي يقرب من المجرور
وهو محقق ومنه معنوي

معنى لها لركته قليل
كفامت الحور على قصورها
كاجلس على مضطرم التنور
على زودة القريح النبوي

ومثلاً بقول الشاعر: ولقد أخرجني الليل بسبني، فحسيت به وقلت لا يئني
(خفت) أي خفت رب (تقدس) أي يحذف مع إبقاء عمله بعد الواو كثيراً قوله:
ولقد أخرجني أخرجني سدوله. على أنواع الهموز يئني
وبعد الفاء وبقليلاً كقول امرئ القيس:
فذلك حبل قد طرقت ورمض . فالهيتاهن ذي عمام عليل
وكقوله: بل يلد يلد الأكام قحمة . لا يشترى لئانه وجهه رمة
(و) خفت أيضاً (جر مظهر نكرة) موصوفة مثلها عتالين (أو) بحر (مضمي
مفسر) بكرة كربة رجلاً (تكثر) استعمالها في التكميل والتقليل (الواو لا ابتداء لا
للعطف (معنى لها) هو الأصل في الوضع (لكنه) أي الاستعمال في التقليل (قليل)
والثامنة (على الاستعلاء) أي لعل متلوها (على مجرورها كفامت الحور) (العين
على قصورها) في الجنة دار النعيم (أو) لعل على الذي يقرب من المجرور كاجلس
على مضطرم التنور) أي على ملتهبه (وهو) أي الاستعلاء في كلا الوجهين (جمعي)
قال الدمامين مجازي في الثاني (ومنه) أي بعض الاستعلاء (معنوي) أي مجازي نحو
على زودة القريح النبوي) أي زيادة القريح النبوي المسبي بالروضة المطهرة على ساكنها
أفضل الصلاة وأكمل التقية وقد تكون اسماً بدخول من عليها كقول الشاعر:
عدت من عليه بعد ما تفرقوا . تصل وعن فيه يربوا مجرول

مَذْبُوحًا هَذَا وَمَنْذُ أَمْسٍ	كَلِمَ أَرَأَيْتُمُ الَّذِي كَلَّمَ
كَلِمًا قَدْ عَاقِبًا مِنْ دَارِ الْ	وَالزَّمَنَ الْمَعْدُودَ حَيًّا تَلَا
مَذْ أَرْزَمَ مِنْذُ لَيْالٍ خَمْسٍ	كَمَا رَأَيْتُمْ مَجْمَلًا لِلنَّسَبِ
لِقِسْمٍ مَعًا كَتَا لِرَحْمَنِ	وَالْوَأْتُمْ التَّاءَ مَوْضُوعَاتٍ
لَا مَحْوَنَ حَوْبِي بِالْتَّوْبَةِ	وَاللَّوْنُ لِلَّهِ تَرْبِ الْكُتُبَةِ
حَاشَا جَمَاعَةٍ هُمْ أَهْلُ الْكَيَاسِ	حَاشَا لِمَنْ يَنْتَبِهِ كَسَاءُ النَّاسِ

أخرها لا يختصها بالجنسين بضم الميم فيها خلافاً للكوفيين وبني عليم و
فرائضها على الكسر (مثل من) أي لا ابتداء الغاية أن استعمالاً في الغرض أي الماضي
ومن الزمن ومثل في أي للظرفية أن استعمالاً في الزمان الحاضر مثالها (كلم
أرأيت) الذي كالتس مذبوحاً هذا أي في يومنا (ومنذ) أي من أمس
(والزمن) المعدود حيثما تلا كلهما أي الحرفين مفعول (قد عاقب) ذلك الزمن
(من) والى كما رأيت مجملًا للنسب كناية عن اللبيب (مذ أرمز) ماضية (ومنذ
ليال خمس) أي ابتداء مدة عدم رؤيتي له من الزمن عبارة أو من خمس ليال
إلى الآن وقد تكونان اسمين مبتدئين وما بعدهما مفعولان خبرين (و) الثالثة
عشر (والواو) (و) الرابعة عشر (التاء) موضوعان لقسم معاً والأولى عام والثانية
خاص بجزء الجلالة وسمع جزءه لصفته الأولى (كتا لرحمن) مثال دخولها على
لفظة الجلالة نحو (والله تالله) لا تعلق لكذا وسمع أيضاً دخول الثانية على رب
المضاف إلى الكعبة نحو (ترب الكعبة لا محو حوبتي) أي جميع ذنوبي (بالتوبة)
التصحيح والخامسة عشر (حاشا للتزنية) أي لتبعد المستثنى عن الحكم المنسوب
إلى المستثنى منه (كساء الناس حاشا جماعة هم أهل الكياس) أي الزهاد وفي الأصل

عَدْلًا حَرْفَانِ لَاسْتِثْنَاءٍ	نَحْوُ النَّاسِ خِلَا النَّاسِ
بِمَا قَدْ خَفِضْتُ لَعْلًا	عِنْدَ عَقِيلٍ مَبْتَدَأٍ وَلَوْ لَا
فِي نَحْوِ لَوْلَايَ وَلَوْلَاكَ وَفِي	لَوْلَا خَفِضَ الْمَبْتَدَأُ بِهَا أَصْطَفَى
وَلَمْ تَعْلَقًا بِشَيْءٍ أَبَدًا	نَظِيرَ أَحْرَفٍ أَنْتَ زَوَائِدًا

هم الأذكاء وقد تكون فعلاً تنصب ما بعدها وهو الأقل والسادسة
عشر والسابعة عشر (عدا) و(خلا) هما (حرفان) لاستثناء تأليهما عن
حكم متلوها (نحو الناس خلا) أكثر (النساء) إشارة إلى الحديث الصحيح
المروى عن أسماء رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم قال قمت على باب الجنة
فاذأعامة من دخلها المساكين وقمت على باب النار فاذاأعامة من دخلها
النساء وإلى الصحيح المروى عن ابن عباس رضي الله عنهما عن النبي صلى الله عليه وسلم قال
أطلعت في الجنة فرأيت أكثر أهلها الفقراء وأطلعت في النار فرأيت أكثر أهلها
النساء وقد تكونان فعلين أيضاً وهو الأكثر (تمة) قد خفضت لعل بالفتح
الاطلاق فاعل (عند عقيل) بالتصغير (مبتدأ) مفعول كقول الشاعر:
فقلت أدع أخرى وأرفع الصوت جهراً: لعل إلى المقوار منك قريب،
فالكتبة مبتدأ وقريب خبر عندهم (و) خفضت (لولا) عند سبويه (وفي
نحو لولاي ولولاك وفي لولاه خفص المبتدأ) وهو القمير المجزأ (بها) أي
بكلمة لولا (اصطفي) أي اختير خلافاً للأخفش لا اختياره استعارة المجزأ
المرفوع وهو المبتدأ والخبر مقدّر بهما عندهما كقول الشاعر:
وكلم موطين لولاي ليحت كما هو: بأجره من قنة البقي منهوي
(ولم تعلقاً) أي للحرفان (بشيء أبداً) نظير أحرف أنت زوائد كالباقي بحسبك درهم

النوع الثاني من أنواع العوامل السماعية	
وَنَاقِي الْأَنْوَاعِ حُرُوفٌ تَسْدِي	العمل الفرعي للمعدى
عِدَّتْهَا فِي سِتَّةٍ قَدْ انْخَصَر	نَاصِبَةٌ لِاسْمٍ وَتَرْفَعُ الْخَبَرَ
إِنَّ كَذَلِكَ أَنْتَ لِلْحَقِّيقِ	كُلُّ زَيْدًا مُبَكَّرٌ مَصْدَرٌ
بَلِّغْنَا أَنْ شَفَاعَةَ النَّبِيِّ	تَعْمَلُ كُلُّ مَجْرُمٍ وَمَذْنِبٍ

النوع الثاني من أنواع العوامل السماعية
(وناقى الأنواع) من العوامل السماعية (حروف) على قول من لا يفرق بين
الكثرة والقلّة فيما دون العشرة وتسمى الحروف الستة بالفعل لتعينها معناها
لكونها مبنية على الفتح لكون حروفها ثلاثاً فصاعداً (تسدي) أي تحسن إليها
والعمل الفرعي للمعدى وهو تقديم المنصوب على المرفوع بخلاف الأصل لأنه
بالعكس (عديتها في ستة) أحرف (قد انحصر) بالاستقراء (ناصبية) لاسم وترفع
الخبر عند البصريين وعند الكوفيين تعلى في الأول فقط فلفظة ناصبية منصوبة
على الحالية لفاعل تسدي وكذا الجملة المعطوفة عليها الأول (إن) بالكسر (كذاك)
أن) بالفتح وهو الثاني وهما للتحقيق والتأكيد أو المقدّر للكسور والمذكور
للمفتوح (كأن زيدا مبكراً مصدراً) مثال للأول. ومثال الثاني (بلينا أن شفاعة
النبي صلى الله عليه وسلم) (تعم كل مجرم ومذنب) الحديث الصحيح (د شفاعتي لأهل الكبائر
من أمتي) (ندرس) أي نعلم (يقينا أنه) أي النبي صلى الله عليه وسلم (يقينا) أي يحفظنا
من هول يوم القيامة بشفاعته العظمى. المكرر الأول مفعول مطلق أي
دراية يقين أو نون يقيناً والثاني فعل ومفعول والفاعل مستتر والجملة
خبر إن وأن مع اسمها وخبرها مفعول به ندرس أي ندرس وقاينه (لأنه)

نَدْرِي يَقِينًا أَنَّهُ يَقِينَا	لَأنَّهُ عَدَا شَفِيعُ فِينَا
وَلَا نَخَافُ أَنَّهُ يَهْمِلُنَا	لَأنَّهُ فِي الْخَشْرِ مَعْقِلُنَا
إِنْ يَلِي إِنْ ذَوَارْتِجَاعُ جُمُعَلَا	مُضْمَرُ شَأْنٍ إِسْمُهُا مُخْتَلَا
وَقَدْ أَنْتَ حَرْفٌ جَوَابٌ كَنَعْمَ	وَكَلِمَ إِمَامٌ قَالَهُ وَكَلِمَ أُمَمٌ
مِثَالُ ذَلِكَ جَاءَ فِي الْقُرْآنِ	فِي رَأْنِ هَذَا لِسَاجِرَانِ
وَقَدْ أَفْ لَكِنْ لَاسْتِدْرَاكِ	كَفَيْكُوا لَكِنْ طَرَفٌ بَاكِي

يقيناً (غداً) أي يوم القيامة (شفيع فينا ولا نخاف أنه يهملنا)
بترك الشفاعة (لأنه) في الخش معلقنا بكر الشفاعة أي مسندنا
وملجنا فالموصلات الأربع علة ومعلول. الثاني والرابع هما الأول والأول
والثالث هما الثاني. يعني أن الثاني علة للأول والرابع علة للثالث (إن يلى إن)
المكسورة اسم (ذوارتجاع جملاً) بالفتح الاطلاق (مضمر شأن) نائب فاعل
(اسمها) مفعول ثان حال كونه (مختزلاً) أي محذوفاً لقوله تعالى (إن هذان
لسايران) على قول (وقد أنت) المكسورة (حرف جواب كنعم) ولكن للتكثير هنا
فينا بعد (إمام) من التثنية (قاله) أي أنها حرف جواب كنتم (وكلم أمة) أي جماعة
منهم (مثال ذلك جاء في القرآن الكريم) في سورة طه (إن هذان لساجران) على
أحد الأقوال. الثاني أن المذكور بعدها اسمها ثنية الإشارة في الأحوال
الثلاثة بالألف في بعض اللغات. والثالث قد ذكر فيما قبل (وقد أف لكذا) وهو
الثالث لا استدراك أي لرفع توهم ناشئ من الكلام السابق (كفينا لكذا) طرفي
أي عيني (ياكي) (الرابع) (كأن) حرف بسيط على الألف وذهب الخليل والأخفش إلى

النوع السادس من أنواع العوالم السماعية

وسادس الأنواع خمس أحرف جازمة مضارعاً والجزم في مرفوع بالتون حذف النون وفي ذوات الهمزة حذف وفي قلب مضارعاً مضبياً لكن على توقع لما تدل

نحو قل لمن يقول أتيتك غداً أي اليوم الذي بعد يومك إذاً وفي العرش أفيدك أي أعطيك (الغدا) بفخ الجمجمة واسقاط الهمزة في الآخر للوزن أي الغدا وهو الطعام.

(النوع السادس من أنواع العوالم السماعية)

(وسادس الأنواع) من أنواع العوالم السماعية (خمس أحرف جازمة) فعلاً (ومضارعاً) فقط والجزم في فعل مرفوع بالتون أي مرفوع بها وهي خمسة أفعال كما تقدم (حذف النون) علامة له (وفي) فعل (صحيح ضم) أي المرفوع بالفتحة وهي المفردات الخمس (بالسكون) وفي الأفعال (ذوات الهمزة) وهي الفعل اللام (اللام) أي لام الفعل (حذف) سواء الواو بكسر التين للقاء الساكنين كيعزو (وياء كبرى) أو ألف كيعشى. الأولى (لم) وهي (قلب) فعلاً (مضارعاً) مضبياً والثانية (تألف) في الدخول على المضارع وقلبه ماغيلاً (ووقفاً) كلاهما (نفيًا) في الماضي (لكن على توقع) وانتظار (لما تدل) وجزم (في مجزومها) أي لما رأنا تختزل (كندم زيد وتبادون لم وأما قول الشاعر: أحفظ ود بعثك التي استودعتها : يوم إلا عارة إن وصلت وإن لم

وربما ينتصب المضارع من بعد لم ومن بعد لم وربما يرتفع وإن لغيره وجزم كقولنا للذي لا أي طلب لترك واللام للامر على الكسر يني فليعدج التي ثم لتبدل

النوع السابع من أنواع العوالم السماعية

فشاذ (وربما ينتصب المضارع من بعد لم) في بعض اللغات كقول الشاعر: في أي يوم من ميني أفر : أي يوم لم يقدر أم يوم قدور بنصب يقدر (وربما يرتفع) بعد ها كلم يقفون (و) الثالثة (إن) (جزم) رطوط وجزم كقولنا ان نغش العالم القابل بكسر المنة للافتاء (زجر نبتنا) محمد أي الله (الذي لا) وهي الربعة (أي طلب لترك) أي طلب ترك (نحل) تفسير لا لل لا لل الذي (كلا تسلك سبيل الهلاك) بالفتحة مصدر كالهلاك (و) الخامسة (اللام للامر) وهو على الكسر (ي) ان لم يل حروف العطف نحو ليرب زيد (و) ان يل فاء (أو) (ثم) أو (واو) العاطفات (يسكن) نحو (فليعدج التي) أي الله (ثم لتبدل) ولتقط مهبتي أي روي فداء له فدخل ثم والواو مترادفان أو الأول بمعنى البسط (له) أي الله (ان) يقبل) بالبناء للفاعل والتعريف المستتر للذي أي الله ومعنى البيت ان يقبل التي عليه الصلاة والسلام روي فليبدل ولتقط له.

(النوع السابع من أنواع العوالم السماعية)

(وسابع الأنواع) من أنواع العوالم السماعية (كان اسما) جمع مضاف جحد

وسابع الأنواع كان اسماً شرط بمعنى إن عملن جزماً وتشتع عدتهن من كمن أي كما تقول أكن مسلم وما كما انشد من المدايح متى مثاله متى يقصد أحد مهما كهما يقرب الجمع

الهمزة للوزن (شرط بمعنى إن) الشرطية (عملن جزماً) في الفعلين (وتشتع عدتهن) بتقديم للبر على البتة، الأولى (من) للعاقلة (كن برزني الله) أي الله (يحفظ) من يحفظ يحفظ من باب الرابع أي يبل حلاً منه (بالفتح) أي بالفتح، والثانية (أكن) للعاقلة وغيره وكذا صيغة التانيث كما تقول أكن مسلم يأخذ بسنة النبي أي الله (يسلم) من البدع كما في الحديث «من تمسك بسنتي عند فساد أمي» أي الله (و) الثالثة (ما) لغير العاقلة (كما أنشد) للمعلم وحده (من المدايح) في حق (المصطفى) أي الله (يعبق) أي ينشر منه رائحة الطيب ركسك فائح منتشر رائحته والربعة (متى) الزمان (مثاله متى يقصد أحد طيبة) أي مدينة النبي أي الله (يمتلي) أي فؤادي من كمن أي من الجزم لعدم امكان مسير فئدة لماله هي الخبطة المدحجة وفي الحديث الا في اثنين لا، والخامسة (مهما) للزمان بسيط على اللاح وقيل مركب أصله ما زيد عليها مثل ما مع قلب ألف الأصل هاء وقيل مركب أوله اسم فعل وعجزه شرط (كهما يقرب الجمع) أي أي الله (من القيا) اسم محلة بالمدينة المنورة وفيها مسجد مشهور واليه الاشارة بقوله تعالى: ليجدن يسرى على النعوس من أول يوم احق ان تقوم فيه: (يطلمهم

إذا ما كاذ ما برم الحجاج مدبته بطولهم فجاج أين كائن يقصد المتيمر وسينما كحيثما ثبت محب أي كائن يسكن العشاق كلم المجازات هي اللواتي

الفتيح) يطلمهم أي يعلمهم ويترفع عليهم أو يكثر منهم الصياح بالتلبية و غيرها، والسادسة (إذا ما) للزمان بسيط عند سيبويه مركب عند المبرد (كاذ ما برم) أي يقصد (الحجاج مدينة) النبي أي الله (يطو) من الطي للفعول (لهم فجاج) بكسر المنة الفوقية جمع في أي الطريق، والسابعة (أين) المكان (كائن يقصد المتيمر) اسم مفعول أي الذي عنده الحب وذلكه ليقول (من باب طرب) أي يترجم (ودمع عينه ينسجم) أي يسيل من تمة البيت (و) الثامنة (حيثما) للمكان (كحيثما ثبت) أي يجمع (محبته) بحبوبة (ينصب دمع عينه وينسكب) عطف على الجواب لفظاً ومعنى، والثامنة (أين) المكان (كائن يسكن العشاق) يقلظهم (من باب الافعال) أي يترجمهم. القلق حالة انفعالية تتميز بالخوف مما قد حدث كما في المعجم الوسيط. (اللوقة) أي حرقه العشاق (والاشواق) جمع شوق أي نزوع النفس وحركة الهوى. اعلم أن لها زمام المذكورة في الأمثلة السابقة كلها مبتدأ ومجموع الشرط والمجزأ خبره الثالث فاته مفعول لشرطه (كلم المجازات) يسكون الوط للوزن والأصلي بكسر اسم جنس جمعي على التصحيح كما قال السيوطي رحمه الله في شرح الألفية، مبتدأ (هي) الكلمات الثلاث قد ذكرت في هذه الأبيات للتقدمة

تَدْخُلُ كُلُّهَا عَلَى فَعْلَيْنِ وَالأَوَّلُ الْمَرْبُومُ السَّبَبُ هُمَا يَنْطِيزُ وَجَزَاءُ وَسِمَا وَأَوَّلُ مُضَارِعَةٍ عَاقِدَةٍ انْجَزَمَ وَأَيْنَ مُضَارِعَةٍ وَجَدَتْ الثَّانِي إِنْ يَفْعُ الْمَاضِي بغيرِ قَدْ جَزَا	تَمَّا نَلَا أَوْ مَخَالَفَتَيْنِ وَالْآخِرُ الْمَلَزَمُ وَالْمُسَبَّبُ فَإِنْ مُضَارِعَتَيْنِ كَانَا جَزَا مَا لَمْ يَجِدْ يَجْعُ سَادَ الْأَمْرِ وَإِنَّهُ يَسُوقُ الْوَجْهَ فِي وَمَا دُخُولُ الْفَاءِ عَلَيْهِ جَوْرًا
---	---

مع التغيلات والجزء هو مع خبره تدخل كلها على فعلين تمانلا كأن يكونا مضارعين أو ماضيين (وختلافين) كأن يكون الأول مضارعاً والثاني ماضياً أو بالعكس فالأقسام أربعة (والأول من الفعلين هو الملزوم ثم السبب والآخر منهما هو الملتزم والسبب هما) أي الأول والآخر (يشترط وجوب متعلق بما بعده وهو (وجهاً فان مضارعين) خبر مقدم للتأنيص (لأننا) أي الشرط والجزء (جزءاً) أي وجب جزم الجزئين نحو أن تعرب أضرب وشذ قوله: يَا أَهْرَعَ بْنَ حَارِيسٍ يَا أَهْرَعَ: إِنَّكَ إِنْ يَفْرَعِ اخُوكَ تَصْعَقُ بضم الجراء (و) إن كان (أول) من الفعلين (ومضارعاً) وثانيهما ماضياً (قد انجزم) المضارع لصلاحيته الجزم مع عدم المانع (لمن يجد يجمع) أي بالعطاف (ساد الأم) وإن مضارعاً مفعول ثان (ووجدت الثاني) والأول ماضياً (رفاة) أي الشان (يسوق الوجهان) الجزم لوجود الجازم والرفع لضعفه بتأخير المفعول نحو أن جاء زيد يقيم عمرو ويقوم عمرو (إن يقع الماضى) المنصرف لفظاً (ومعنى بغير قد جزاً) مفعول (وما) نافية ومنفيها آخر البيت (دخول الفاء عليه جوازاً) أي لم يجد دخول الفاء على ذلك الماضى نحو أن جاء زيد

21

إِنْ يَكُنِ الْجَزَا مُضَارِعًا أَيْ فَذَرَفَاءُ وَتَرْكُهَا سَوَاءُ تَنْوِبُ عَنْ فَاءٍ إِذَا مَعَ جَمَلٍ إِسْمِيَّةٌ وَأَيْتُ لَهَا بِالنَّمْلِ	مُنْتَفِيًا بِحَرْفٍ لَا أَوْ مُنْتَفِيًا الْأَهْتِمَاءُ تَزَادُ الْفَاءُ النُّوعُ الثَّامِنُ مِنْ أَنْوَاعِ الْعَوَامِلِ السَّمَاعِيَّةِ وَأَيُّهَا أَنْوَاعُ أَسْمَاءٍ يَجِبُ فِي التَّكْرَارِ بَعْدَهَا أَنْ تَنْتَصِبَ
--	--

قام عمرو. وإن جئت لم أجد. مضابطاً إن لم يصلح الجواب أن يكون شرطاً وجب الفاء والأفلا وإن يكن الجزاء مضارعاً أفي منتفياً بحرف (لا) خاصة (أو) مضارعاً (يشبأ فذ كرفاء وتركها سواء) لقوله تعالى: وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمْ اللَّهُ مِنْهُ وَلِقَوْلِهِ: فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِثْلُ صَارِمَةٍ يَفْلُحُوا مَا شِئْتُمْ وَقَوْلُهُ: مَنْ يُؤْمِنْ بِرَبِّهِ فَلَا يَخَافُ (والله) إن كان ماضياً مقترناً بقدر لفظاً لقوله تعالى: إِنْ يَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ. أو تقديره لقوله تعالى: إِنْ كَانَ قِيسُهُ قَدْ مِثْلُ قِيسِ قَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ. أو غير مصرفة لقوله تعالى: إِنْ تَرَى أَنَّ أَقْلَ مِنْكَ مَالًا وَوَلَدًا فَقَسِي رُبِّي. أو مضارعاً متفياً بما أول أو إن أو مقروناً بالسين أو سوف أو واحداً من الانشائيات الست أو جملة اسمية نحو أن جاء زيد فهو محسن (نظم أن تزد الفاء) وأما قول الشاعر: مَنْ يَفْعَلُ الْمَسْنَاتِ اللَّهُ يَشْكُرُهَا: وَالشَّرَّ بِالْفَرْعِ عِنْدَ الْوَيْثَلَانِ (النوع الثامن) أنواع العوامل السماعية (وثامن الأنواع) من أنواع العوامل السماعية (أسماء) أربعة (يجب في التكرار بعدها أن تنتصب) في أو قبل المصدر فاعل (مميزات) مفردات

1
الانفال
(15)

90/5
(14)

13/7
(15)

77/12
(17)

77/12
(18)

77/12
(19)

22

مِيزَاتٍ كَمَرٍ لَشَيْفَةٍ كَامٍ كَذَا كَانَتْ نَحْوُ عِنْدَنَا كَذَا جَاءَتْ كَذَا كِنَايَةً عَنْ عَدَدٍ أَوْ مَعَ تَسْعَةٍ وَمَا بَيْنَهُمَا	كَمَرٍ دَرَاهِمًا عِنْدَكَ يَا غُلَامُ شَخْصًا كَانَتْ أَيْلًا لَهَا خَذَا عَشْرَةٌ إِنْ رَكِبْتَ مَعَ أَحَدٍ كَاعْطَيْ أَحَدَ عَشَرَ دَرَاهِمًا
---	---

منصوبات حال من التكرار الأولي كرم للاستفهام (نحو كرم درهماً عندك يا غلام بكثرة دالة على بقاء التكرار بخلاف التكريرة فإن تميزها جمع أو مفرد مجزولاً كرم دراهم أو درهم ملكك والثانية ركناً والثالثة (كأن) مثال الأول (نحو عندنا كذا شخصاً) ومثال الثانية نحو كذا كذا (لأنها خذاً) باللفظ ضمير التثنية أو الألف المنقلبة عن نون التأكيد الخفيفة متعلق للجار (بناشئ) كلمة كذا كناية عن عدد كما مثل وجاءت أيضاً كناية عن غير العدد بحيث يوم كذا. والثالثة (عشرة) إن ركبت مع أحد في هذه الجملة صنعتة الاحتباك وهي حذف اللذان من السابق وحذف السابق من اللذان حيث حذف من العشرة لفظاً إحدى اللواتي ومن اللاحد لفظاً عشر المذكر بدليل عدم اجتماع لفظ عشرة مع أحد في تركيب الأعداد فلا يقال أحد عشرة بل يقال أحد عشر لذكر أو إحدى عشرة المؤنث. كقول الشاعر: مَا أَحْسَنَ الدِّهْنِ وَالذَّيْبِ إِذَا اجْتَمَعَا: وَأَفْجَحَ الْكُفْرُ وَالْإِفْلَاسُ فِي الرَّجُلِ حيث حذف في الرجل من المصراع الأول و«إذا اجتمعاً» من المصراع الثاني (أو) ركبت تسعون (مع تسعة وما بينهما) من الأعداد للتوسط (كاعطى أحد عشر درهماً) فلا تميز للأولين للاستغناء لهما باللفظ. وأما تميز الثلاثة إلى العشر فمجموع ومجزور وتميز المائة وما فوقها مفرد ومجزور.

23

تَأْسَعُ مِنْ كَلِمَاتٍ تَدْعِي وَبَعْضُهَا مِنَ الْمُعْدَى نَائِبُهُ فَالنَّائِبَاتُ بِلَهُ هَاءٍ زَيْدًا حَبْلًا الصَّلَاةِ وَاللَّوْاقِبِ فَأَنَابَهَا بِتَ مَعَ سَرْعَاتٍ ذَا	أَسْمَاءُ أَفْعَالٍ تَدْعِي تَسْعًا وَهِيَ سِتَّةٌ فَتَكُونُ نَائِبُهُ عَلَيْكَ مَعَ دُونَكَ مَعَ رَوَيْدًا تَكُونُ لِلْفَاعِلِ رَافِعَاتٍ إِهَالَةً شَتَّى حَلَمَ وَبَدَا
---	--

النوع التاسع من أنواع العوامل السماعية (تأسع من كلمات تدعى) أي تسمى (أسماء أفعال) أي أسماء متفقتة لمعاني الأفعال (تدعى تسعاً وبعضها عن المعدى) أي الفعل المعدى (نائبه) خبر متعلق للجار (وهي) أي الثنابات عن المعدى (ستة فتكون نائبة) للمفعول به (فالنائبات) الأولى منها (بلة) نحو بلة بشرأى أنكره والثانية (هه) نحو هه زيدا أي خذ والثالثة (عليك) مركب نحو عليك عمرو أي الزمه (مع دونك) وهي أربعة مركب أيضاً نحو دونك بكرأى خذ (مع رويدك) وهي الخامسة تصغيراً ودأراً ثم صغر نحو رويدك خالداً أي أهله وقد يكون الأول والآخر مصدرين لئلا يصح مقدر مع جرتا لهما نحو بلة زيدا ورودا عمرو أي أنكره تركه أي تركاله وأهله أهله أي أهله الله والثالثة (حبل) مركب من حبل وحل نحو حبل الصلاة أي أسرع إليها وهو الأصل ثم نقل الراء عتياً بالاستعمال في الأذان كما في الحاشية للمسي بگروس (والكلمات) (اللو) في تكون للفاعل رافعات) خبر متعلق للجار (فأناها) ثلاث كلمات الأولى (بها) متخوفاً بـ هاء (بها) بعد (مع سرعات) وهي الثانية نحو سرعات ذاهالة أي أسرع وهو من ضرب الأمثال

وهذه الأفعال ما تنصرف	
النوع الحادي عشر من أنواع العوالم السماعية	
وأعلم بأن نوعنا الحادي عشر	أربعة الأفعال تنصب للجر
من بدور رفع اسم وليست ناصبة	عند التمام وهي للمعارفة

كالأفعال المجردة عن الثانية والمصدرة بها بخلاف الآخرين فأنها غير متصرف
ولم يجر منها غير الماضي، لتبنيها يجوز تقديم خبر هذه الأفعال على اسمها
وعليها الأما في أولها ما نافية كانت أو مصدرية فأنه لا يجوز تقديم خبرها عليها
لحظ خلافاً للكوفيين وابن مالك وابن السراج والمبرد والجرى فأنهم لا يجوزون
التقديم على ليس أيضاً لمعنى النفي وخلافاً لابن كيسان فأنه يجوز التقديم في الكل
الأفعال المصدرة بما المصدرية، وأعلم أن حصر هذه الأفعال فيما تقدم أنما هو
لاشبهها وصار كاستعمالها ولزوم أكثرها للنقص والأفعال في آخرها أخرى
تأتي ناقصة لمعاد وضغدا وراح وحار وجاء وقعد وكلها بمعنى صار إذا
كانت ناقصة، وكذلك للمصرفي الأنواع الثلاثة التالية، وقد أثبت الكلام في
هذا المقام، روي للشيخ العام، فلا تجعل هذا في اللام، والسلام.

(النوع الحادي عشر من أنواع العوالم السماعية)

(وأعلم بأن نوعنا الحادي عشر من الأنواع السماعية (أربعة أفعال) هي من
الناقصات أيضاً لأنها تنصب للجر من بدور رفع اسم، ولأنها ليست ناصبة)
لغير (عند التمام) بالرفع، لكن لما كان لا خيارها خواص لم تكن في الناقصات
أفردتها بالذكر (وهي) أي هذه الأفعال موضوعة للجر (أربعة) أي لدنولها برفعاً
أو حمولاً أو جاءاً أو لا ذلك (كرب) للرفع والثاني (كاد) للمصروف (والتالي)
(عسى) للرجاء (والتالي) (أوشك) بالفتح والاطلاق في القافيتين ككرب وخبر عسى

كرب كاد وعسى وأوشك	خوعسى أعدائنا أن نهلكا
وقد تكون تأمة خوعسى	أن يخلو القواد من كل الأسم
أوشك قلبي أن يذوب من هوى	أوشك أن يصعق أصحاب الهوى
أوشك أنوي ويكاد قلبي	يسيل في الصدر دماً من كرب
كرب زيد بهجر الربوعا	وقد أفاد بعضنا الشروعا

أن مع المضارع (خوعسى أعدائنا) مفعول لما بعده أي مفعول مقدم (أن نهلكا)
مثال للناقصة على قول من قال بقيام الفعل مع الفاعل مقام الاسم والمضارع واللام
في مثال الناقصة على الألفم وقد يشبه كاد في جريد الجريد الموصول لقوله:
عسى الكرب الذي أمسيت فيه، يكون ورائه فرج قريب
وأما قوله: الترتيب في العذل يلح دائماً، لا تكثرت إلى عسيت صاعماً
بألف للجر فشاذا (وقد تكون) عسى (كأمة) بالرفع من غير افتقار إلى النقص
(خوعسى أن يخلو القواد من كل الأسم) بفتح الهزة للجر والموصول مع صلته
في تأويل المفرد فاعل، وأوشك كاد وعسى في النقص والتمام والتجريد
والتقدير فالأول مع الرابع نحو (أوشك قلبي أن يذوب من هوى) أي
من العشق والثاني نحو (أوشك أن يصعق) أي يموت (أصحاب الهوى)
ومثال الأول مع الثالث (أوشك أنوي) أي أقصد أو أتباعد كلاهما للتكلم
وحده (و) خبر كاد بالتجريد نحو (كاد قلبي يسيل في الصدر دماً من كرب)
وقد يشبه عسى في التصدير كقول الشاعر:
رسم عفا من بعد ما فدا محي: قد كاد من طول البلى أن يمحي
وأما قوله: فابت إلى فهم وما لدت أيب: فكم يشبهها فارقها وهي تصغر

النوع الثاني عشر من أنواع العوالم السماعية	
ونوعنا المكمل اثني عشر	أربعة الأفعال أي بإشتقاق
للرفع نعم وكذلك حبذا	فيس للذم وساء هكذا
وترفع اسم الجنس إن يقررت	بال كنعن الرجل ابن الحسن

بالأفرد فشاذا، وخبر كرب بالتجريد فقط نحو كرب زيد بهجر) أي يترك
(الربوعا) بالفتح والاطلاق في القافيتين جمع الرفع بفتح فسكون وهي التاد (وقد
أفاد بعضها) وهوكرب وأوشك (الترعوا) في الجبر، (متة) وقد أتى للرفع
أيضاً أخذ وجعل وطق.

(النوع الثاني عشر من أنواع العوالم السماعية)

(ونوعنا المكمل) بكسر العين اسم فاعل (اثني عشر) من الأنواع السماعية (أربعة)
الأفعال (أي) حصر تلك الأفعال (ب) لا (استفداء) وليس كذلك لبناء المدح و
الذم من كل ثلاث منقول إلى فعل بضم العين نحو علم الرجل زيد ولوم الرجل
عمرو، وما وضع (ل) انشاء (المدح نعم) فيه وفي نقيضه أربع لغات فتح الفاء
مع كسر العين أو سكونها أو كسر الفاء مع كسر العين أو سكونها فلما نقلنا إلى
الانشاء صا ملاذ من اللغة الأربعة، ثم أنما فعلان على الأصح للوقوف تاء
التأنيث الساكنة بهما وعند الكوفيين اسبان لدخول الجار عليها (وكذا)
حبذا) أجرى مجرىها في المدح (فيس) وضع (ل) انشاء (الذم وساء هكذا)
أجرى مجرىها في الذم (وترفع) تلك الأفعال (باسم الجنس) فاعلاً لها (ان
يقترن) ذلك الاسم (بال) للعهد الذهني ثم يعين بذكر المخصوص أو للاستغراق
ركنهما (رجل ابن الحسن وترفع) أي هذه الأفعال أيضاً (مضاف ما ال دخله)

وترفع مضاف ما ال دخله	وما يضاف للذي أضيف له
كيس ماوى الكافرين النار	ليس لهم قور ولا اصطبار
ونعم أحوال ذوي الشهود	قد ظفروا بغاية المقصود
وارفع هين مضمراً مستترا	صار له هين مضمراً مستترا

أي دخل عليه فالمضاف مفعول أي ترفع مضافاً إلى المفعول بها (و) ترفع
(وما يضاف للذي أضيف له) أي المفعول بها (و) ترفع مضافاً إلى المفعول بها (و) ترفع
(كيس ماوى الكافرين النار) ليس لهم قور ولا اصطبار) أي ولا صبر لهم
على عذاب الله تعالى (وق الثاني) (نعم أحوال ذوي الشهود) أي أصحاب كلمة
الشهادة وهم المؤمنون وهذا المصراع إشارة إلى قوله تعالى: أو التي السمع و
هو شهيد، ومراتبهم ثلاثة عوام وخواص وخواص الخواص لأن القسم الأول
يشاهدون القراءة من القارئ والقسم الثاني يشاهدون حضور الله
تعالى وكانت القراءة من الله والقسم الثالث يشاهدون أن القارئ هو
الله تعالى وأنما لسانه ترجمان عن الله وهذا القسم على قول من ثبت وحدة
الوجود والشهود، وأنما عند الأستاذ سعيد التورسي رضي الله عنه فمراتبهم
أربع لأن الشاهد ما أن يشاهد القراءة من لسان القارئ أو يشاهد كأنه
من لسان النبي صلى الله عليه وسلم أو من جبريل عليه السلام أو من الله تعالى (قد ظفروا
بغاية المقصود) وهي الخط الوافر في الآخرة (وارفع هين) أي هذه الأفعال
(مضمراً) حال كونه (مستترا) (وصار له هين) تكرة (مضمراً) بصيغة الفاعل
فيها نحو نعم رجلاً زيد وأما الجمع بين الفاعل الظاهر والتقدير فيه خلاف فيسبغ
والشيرة على النسخ لاكتفاء بالفاعل والمبرد وابن مالك على الجواز للتأكيد لقوله

وَرَبَّمَا أَعْنَى عَنِ التَّفْسِيرِ	عَلَّمَ بِجَنَسِ ذَلِكَ التَّصْمِيرِ
وَمَثَلُهُ مَنْ يَأْتِ يَوْمَ الْجُمُعَةِ	وَيَتَوَضَّأُ فِيهَا وَيُعَمَّتْ
وَيُعَقِّبُ الْخُصُوصَ بِاللَّحْ وَذَمَّ	فَاعْلَمْ خَبْرًا لِمَا حَتَمَ
إِضْرَارَهُ أَوْ مَبْتَدَأَ قَدْ أَخْبَرَا	عَنْهُ بِمَا مِنْ قَبْلِهِ قَدْ ذَكَّرَا
وَأَنْ تَقْدَمَ هُوَ أَوْ مَا يَشْعُرُ	بِهِ فَبَعْدَ الْفَاعِلِ لَا يَنْدَكُرُ
وَجَعَلُوا فِي حَبْدَا فَاَعْلَا	وَلَمْ يَغْيُرْ ذَلِكَ الْخُصُوصَ تَلَا

تَزُوْدُ مِثْلَ زَادَ أَبَيْكَ فَيُنَا: فَيُعْمَلُ الزَّادُ زَادًا أَبَيْكَ زَادًا
(وربما أغنى) المتكلم عن التفسير فاعل أى علم الخاطب (يجنس ذلك
الشعر مثاله من يأت صلاة الجمعة (يوم الجمعة ويتوضأ فيها) يكتب الله أخذ
بأخره (ويعت) للصلة هي هذا اقتباس من قوله تعالى: مَنْ تَوَضَّأَ
يَوْمَ الْجُمُعَةِ فَهُوَ وَبِعَظْمِهَا وَبِعَظْمِهَا فَاعِل (بالمدح) (الزم فاعله)
الفاعل مفعول حال كون المخصوص (خبر لما) لم يبتدأ (حتم إضراره) أى وجب
وهو (أو) حال كونه (مبتدأ) قد أخبر بالفتح بالانطلاق في القافيتين (عنه) أى
عن ذلك المبتدأ (وما قبله قد ذكر) وهو الفعل مع الفاعل (وان تقدم هو) أى
المخصوص نحو الجنة نعم الهدية (أو) تقدم (ما يشعر به) أى بالمخصوص لقوله
تعالى: إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَاحِبًا بِرِزْقٍ الْعَبْدِ. (فبعد الفاعل لا يذكر لدلالة مثله
عليه (وجعلوا) أى أكثر التامة (في حبدًا فاعلا ولم يغير) ذات (ذا) المطابقة
المخصوص الذى يليه في التذكير والتأنيث وغيرها فلا يقال حبدًا زيد وحبتًا
هند وحبت. أو لا، القوم بل يقال في كلهما حبدًا (المخصوص تلام) وإعرابه كإعراب
مخصوص ثم في الاحتمالين المذكورين هذا عند سيبويه وابن مالك وغيرهما

32

٤٤/٣٨
(٢٢)

كَبِدًا مَحْبُوبًا وَالْقَوْمُ	وَأَنْ تَزِدَ لَا قَبْلَهُ قَدْ زَمَّ
النَّوعُ الثَّلَاثُ عَشْرُونَ أَنْوَاعُ الْعَوَامِلِ السَّمَاعِيَّةِ	
فَأَخْرَجَ الْأَنْوَاعَ إِذَا يُفَصَّلُ	أَفْعَالُ شَكٍّ وَيَقِينٍ تَدْخُلُ
مَبْتَدَأَ وَخَبْرًا مَعَ نَصْبٍ	كَلِمَتِهَا وَالْكُلُّ فَعْلٌ قَلْبٍ
وَهَنْ سَبْعَةُ رَأَى ظَنَّ عَلِمَ	خَالَ حَبِيبٌ وَوَجَدْتُ وَزَعَمَ
تَقُولُ قَدْ رَأَيْتُ زَيْدًا قَسُورًا	وَأَنْ يَكُنْ رَأَى بِمَعْنَى ابْصَرَ

وقال المبرد وابن سراج وغيرهما المجموع اسم مبتدأ تعليلًا لجانب الاسم
ما بعده خبره أو بالعكس وقال ابن دروستويه المجموع فعل تعليلًا لجانب الفعلية
وما بعده فاعله مثاله (كبدًا محبوبًا والقوم) وان تزدل (التالية (قبله) أى قبل
حبدًا (فدغم) فقد اجتمعا في قول الشاعر:
الاحب حبدًا أهل من غيراته: إِنْ ذَكَرْتُ مِنْ قَدْ حَبْدًا هَبَا.
(النوع الثالث عشر من أنواع العوامل السماعية)
رواها (أنواع) من الأنواع السماعية عوامل من الأفعال (أو يفصل) فأنها
أفعال (شك ويقين تدخل) هذه الأفعال (مبتدأ وخبر) بخذ في اتصال للوزن
وهي أيضًا من الأنواع (مع نصب كلهما) على المفعولية (والكل فعل قلب) لأن
معانيها بما يدرك بالقلب (وهن) أى هذه الأفعال (سبعة رَأَى) و (ظَنَّ) و
(عَلِمَ) و (خَالَ) و (حَسِبَ) و (وَجَدْتُ) و (زَعَمَ) الأول والثالث والسادس لليقين
والرابع والخامس للشك والأخيرة يستعمل للأول مرة للأخر فالأول ان كان
معنى علم يقتضى المفعول كما تقول قد رأيت زيدا قسورًا أى كالأسد يجاز
بخذ في الأدات ويسمى تشبيهًا بليغًا وقد تستعمل للثمن لقوله تعالى إنهم يروونه

33

٤٤/٣٨
(٢٣)

فَلَيْسَ ذَا مَقْتَضِيٍّ لِلثَّانِي	نَحْوُ رَأَيْنَا شَجَرَاتِ الْبَابِ
ظَنَنْتُ زَيْدًا لِلضُّيُوفِ مَكْرَمًا	وَأَنْ يَكُنْ ظَنٌّ بِمَعْنَى أَتَمًّا
لَمْ يَكُنِ الثَّانِي لَهُ بِمَقْتَضَى	كَمَا تَقُولُ قَدْ ظَنَنْتُ هُنْبَضًا
وَقَدْ عَلِمْتُ خَالِدًا مُتَصِفًا	بِالْفَضْلِ إِنْ كَانَ بِمَعْنَى عَرَفًا
لَمْ يَقْتَضِ الثَّانِي حَيْثُ مَعْرِفَةٌ	ذَاتُهَا بِمَقْصُودَةٍ دُونَ الصِّفَةِ
خَلَّتْ حَسِبْتُ خَالِدًا كَرِيمًا	وَقَدْ وَجَدْتُ مَكْرَمًا لَيْسًا

بعيد (وان يكن رأى بمعنى ابصر) بالفتح بالانطلاق أى بمعنى رؤية العين
(فليس ذا) أى رأى بذلك المعنى (مقتضى) (المفعول (الثاني نحو رأينا
شجرات البان) وفي المعجم الوسيط البان ضرب من الشجر يبط القوام لين ورقه
كورق الصفصاف ويشبه به اللسان في القول واللين امر. والثاني ان كان الحسب
يقضيهما نحو (ظننت زيدا للضيوف مكرما) مفعول ثان ومتعلق بالخيار وقد
يستعمل لليقين لقوله تعالى: وَظَنُّوا أَنَّهُ لَمَلْجَأٌ مِنَ اللَّهِ إِلَيْهِمْ: أى وأيقنوا (و
ان يكن ظن بمعنى اتهم) بالفتح بالانطلاق (لم يكن) المفعول (الثاني له) أى لظن
(بمقتضى) بصيغة المفعول (كما تقول قد ظننت هنبضًا) أى عظيم البطن (و
الثالث ان كان معنى يثق يقضيهما نحو علمت خالدًا متصفاً بالفضل) و (ان
كان معنى عرفاً) بالفتح بالانطلاق (لم يقض) المفعول (الثاني) نحو علمت زيدا
(حيث معرفة ذات بها) أى بكلمة علم حيث (مقصودة) فقط (دون الصفة)
والرابع لازم لاقتضاها فقط ولا يتعدى الى واحد نحو علمت خالدًا كريمًا و
وقد تستعمل لليقين لقول الشاعر:
دَعَا نِيَّ الْغَوَايِ عَمَّنْ وَخَلَّتْ: لِي أَسْمُ فَلَا أَدْعِي بِهِ وَهُوَ أَوَّلُ

34

وَأَنْ يُجِدَ بِمَعْنَى صَادَقَتْ لَمْ يَزِدْ	ثَأْنٌ مَفْعُولٌ وَجَدْتُ مَا قَدْ
وَرَبَّمَا جَاءَ كَلَنَ دَعَا	وَرَبَّمَا يَأْتِي بِمَعْنَى عَلِمَا
وَهُوَ بِمَعْنَى الْقَوْلِ فِي أَحْيَاتٍ	فَلَيْسَ مِنْ مَقْتَضِيَّاتِ الثَّانِي
وَهَذِهِ الْأَفْعَالُ بِالتَّحْقِيقِ	خُصِّصَتْ بِالْإِلْفَاءِ وَالتَّعْلِيلِ
عَمْرُو عَلِمْتُ مَبْطِلٌ زَيْدٌ مُحِقٌّ	حَسِبْتُ قَدْ خَلَّتْ لَزَيْدٍ مُنْطَلِقٌ

والثامن كالرابع في الزوم نحو (حسبت خالدًا كريمًا) وقد يستعمل لليقين لقوله
حسبت النقي والجود خير مجارة: رَبَّاحًا إِذَا مَا الْمَرْءُ أَصْبَحَ ثَأْنًا وَقَلًا
(و) السادس ان كان بمعنى علم يقضيهما نحو (قد وجدت مكرما) علم
لثما وان يفد معنى صادقت لم يزد ثا في مفعول (نحو) وجدت ما فقد
أى صادفته (وربما جاء كظن) أى للشك (زعم) لقول الشاعر:
فَإِنْ تَزَعَّمْتَنِي كُنْتُ أَجْهَلُ فَيَكُونُ: فَإِنِّي شَرِيتُ لِيْلَمَ بَعْدَكَ بِالْجَهْلِ
(وربما يأتى بمعنى علم) أى لليقين بالفتح بالانطلاق في القافيتين نحو زعمت
زيدًا عاقلاً (وهو) أى زعم زعيم (بمعنى القول في) بعض الـ (أحيات)
فليس (حيث (من مقتضيات) المفعول (الثاني) بل يقضى مفعولاً واحداً
لقوله تعالى: زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُ لَيْسَ أَفْعَالُ قُلُوبِهِمْ وَرَقَّ لِيْهِمْ (وهذه
الأفعال) أى أفعال القلوب (بالتحقيق) خصصت بالإلقاء (وهو بطل
العمل لفظاً ومعنى على سبيل الجواز اذا توسطت أوتأخرت (والتعليل) وهو
ابطال العمل لفظاً فقط على سبيل الوجوب اذا توسط المانع بينها وبين
مفعولها وهو اللام والاستفهام والنفي فالأول من الأول نحو (عمر و
علمت مبطل) والثاني منه نحو (زيد محق حسبت) والأول من الثاني نحو

35

36

٤٤/٣٨
(٢٤)

وَقَدْ عَلِمْتُ أَنَّهُمْ فِي الدَّارِ	عَلِمْتُ مَا بَيْنَ خَالِدٍ بِالدَّارِ
هَذَا مَبْحَثُ الْعَوَامِلِ الْقِيَاسِيَّةِ	
أَمَّا الْقِيَاسِيُّ الَّذِي قَدْ سَبَقَ	فَسَبْعَةُ الْأَنْوَاعِ فَعَلٌ مُطْلَقًا
وَيَرْفَعُ الْفَاعِلُ وَهُوَ مُظْهِرٌ	أَوْ مَضْمُونٌ يَبْرُزُ أَوْ يُسْتَرُ
وَالْمُتَعَدِّي بِتَحْيِيطِ الْمَفْعُولِ	مُخَوِّلُ الشَّوْقِ بِمَدْحِ الرُّسُولِ
وَمُتَعَدِّ شَأْلَهُ يُعْجِبُنِي	مَدْحُ الْمَصَارِعِ النَّبِيِّ الْمُدْفِي
قد خلت لنا بد منطلق والثاني منه نحو (قد علمت أنهم في الدار) و الثالث منه نحو (علمت ما بين خالد بالدار) هذا مبحث العوامل القياسية (أما العامل القياسي الذي قد سبق) في صدر الكتاب بألف الإطلاق وهو هو ماله ضابطة كلية يعرف منها أحكام جزئياته (سبعة الأنواع) الأول (فعل مطلق) أي بأقسامه العشر وهو ما وضع لمعنى مستقل مقترن بأحد الأزمنة الثلاثة (ويرفع الفاعل وهو ما أسند الفعل والاشتقاق إليه وهو على قسمين (مظهر) كضرب زيد (ومضمر) وهو أيضاً على قسمين أحدهما مضمر (يزيد) نحو ضربت زيداً (أو مضمر يستتر) وهو أيضاً كزيد ضرب (و) الفعل (المتعدي ينصب للمفعول) به لانه الفاعل في دون النواق. وغيره لا ينصبه (نحو المشوق بمدح الرسول) مظهر ماله بألف الإطلاق في القافيتين قوله المشوق بتشديد الملهة المتوسطة اسم مفعول من شوقه إليه أي حبه إليه (و) الثاني (مصدر) وهو اسم اشتق منه الفعل على الأتمج ويعمل فعله في اللزوم والتعدي (مثاله) أعجبت سير زيد (يعني مدح المصارع) أي البلاء بالجر	

وَأَسْمُ الْفَاعِلِ كَأَحْبَابِ النَّهْأِ	مَادِحَةُ أَشْرَافِهِمْ نَبِيْنَا
وَأَسْمُ الْمَفْعُولِ كَزَائِرِ النَّبِيِّ	مَسْجُودَةً يَدَاهُ كُلُّ مُطْلَبٍ
وَصِفَةُ مُشَبَّهَةِ اسْمِ الْفَاعِلِ	فِي الْبَيْعِ وَالتَّدْكِيرِ وَالْمَقَابِلِ
كَمَدْحِي فَصِيحَةِ أَشْعَارِهَا	أَبْيَاطُهَا كَثِيرَةٌ أَسْرَارُهَا
كَذَا كُلُّ اسْمٍ يُضَافُ لِاسْمٍ	نَحْوُ كَتَابِي وَمِثْلُ قَطْرِ وَتَسْمِي
للاضافة وفي الأصل فاعل الفاعل (النبي المدني) مظهر ماله وقد يضاف إلى المرفوع فيسبق المنصوب على نصبه كالمثال المتقدم وقد يكون بالعكس (و) الثالث (اسم) (الفاعل) وهو ما اشتق من حدث لمن قام به. وعمله كالصدر بشرطين أحدهما معنى الحال والاستقبال وتانيهما الاعتدال على المحكوم عليه أو الاستفهام أو التثنية (كأحباب النباء مادية أشراهم نبينا) محمد (صلى الله عليه وسلم) مفعول (و) الرابع (اسم لمنقول) أي اسم المفعول وهو ما اشتق من حدث لمن وقع عليه الحدث وعمله كعمل اسم الفاعل بعينه (كزائر النبي) مظهر ماله (مسجودة) أي ممدودة (يداه) نائب فاعل (كامل مطلب) منصوب بفتح الظافض وهو (و) الخامسة (صفة مشبهة) وهو ما اشتق من حدث للزمن لمن قام به الحدث وأتماسمت مشبهة لأن لها شيئاً (ر) اسم الفاعل لفظاً ومعنى في الدلالة على قيام الحدث بالذات (في الجمع) ومقابلته (والتذكير والمقابل) وهو التثنية وتعمل عمل فعلها من غير اشتراط شرط الأول في اسم الفاعل (كمدحتي فصيحة أشعارها) وكر (أبياتها كثيرة أسرارها) فالنصب والكثرة صفتان مشبهتان خبران لما قبلهما وتالياها فاعلان لهما (كذلك) من العوامل القياسية (ك) اسم يضاف لاسم (أي إلى اسم آخر وهو السادس	

وَأَسْمُ لَهُ عَنِ الْإِضَافَةِ عَنِّي	كَعُنْدَنَا مَلُؤُا إِنَاءٍ لَبْنَا
وَمَنْوَانٍ رَطْبًا وَبُسْرًا	عَشْرُونَ دِرْهَمًا وَصَاعٌ بَرَا
سواء كانت الإضافة معنوية أو لفظية. فتكون المضاف عاملاً في المضاف إليه وهو مذهب الجمهور. وقال ابن الحاجب هو الحرف المقدرة. وقيل هو المضاف والحرف المقدرة كلاهما وهو ضعيف جداً. (اعلم) أن الإضافة المعنوية أمالية أو بانية أو ظرفية وقد مثل الناطم للأولين على الترتيب (نحو كتابي) هذه للنظومة وإن كانت (مثل قطر) بفتح المثناة وسكون الملهة المطرا وما ظمير الماء والدمع وغيرهما من التوائسل الواحدة قطرة كما في المعجم الوسيط والمراد به هنا المعنى الثاني أي القطرة وبكرها الغساس المذاب وبفتحها الناحية (وسمي) بتشديد الآخر لا في البيت لأنها بالتحنييف للوزن وهو المطرف أول الريع أي مثل قطر المطرفي القاهر لكنه في الحقيقة كالبحر القاهر. فلعل كتابي مثال للأول ولفظ قطر وسمي مثال للثاني ومثال الثالث نحو أعجبت ضرب اليوم. لوقال الناطم بدل المصراع الثاني بدخو كتابي هذا مثل الوسمي) لأننا نأمن تكلف تجريد الوسمي من الجزء الأول من معناه إذا الوسمي هو مطر أول الريع والقطر على الأول للمطرف فيكون المعنى كتابي مثل مطر مطر أول الريع فيكون تكراراً بلا فائدة فيلزم التجريد. وإذا فترنا القطر بالمعنى الثاني فلا يلزم هذا الحد (و) السابع (اسم) له عن الإضافة إلى التثنية (عني) لأنها بواحد من الأشياء الأربعة التي هي الإضافة ونون التثنية ونون شبه الجمع والتثنية وأمثلة الناطم على هذا الترتيب. والتثنية ما يرفع الإبهام عن النسبة أو عن المفرد أما باعتبار القياس كعندنا ملؤا إناء لبنا (و) باعتبار الموزون نحو عندنا (منوان رطبا وبسراً) الرطب بضم ففتح نصيب البسر والبسر بفتح	

هَذَا مَبْحَثُ الْعَامِلِ الْمُعْنَوِيِّ	
وَأَسْمُ لَهُ عَنِ الْإِضَافَةِ عَنِّي	كَعُنْدَنَا مَلُؤُا إِنَاءٍ لَبْنَا
وَمَنْوَانٍ رَطْبًا وَبُسْرًا	عَشْرُونَ دِرْهَمًا وَصَاعٌ بَرَا
سواء كانت الإضافة معنوية أو لفظية. فتكون المضاف عاملاً في المضاف إليه وهو مذهب الجمهور. وقال ابن الحاجب هو الحرف المقدرة. وقيل هو المضاف والحرف المقدرة كلاهما وهو ضعيف جداً. (اعلم) أن الإضافة المعنوية أمالية أو بانية أو ظرفية وقد مثل الناطم للأولين على الترتيب (نحو كتابي) هذه للنظومة وإن كانت (مثل قطر) بفتح المثناة وسكون الملهة المطرا وما ظمير الماء والدمع وغيرهما من التوائسل الواحدة قطرة كما في المعجم الوسيط والمراد به هنا المعنى الثاني أي القطرة وبكرها الغساس المذاب وبفتحها الناحية (وسمي) بتشديد الآخر لا في البيت لأنها بالتحنييف للوزن وهو المطرف أول الريع أي مثل قطر المطرفي القاهر لكنه في الحقيقة كالبحر القاهر. فلعل كتابي مثال للأول ولفظ قطر وسمي مثال للثاني ومثال الثالث نحو أعجبت ضرب اليوم. لوقال الناطم بدل المصراع الثاني بدخو كتابي هذا مثل الوسمي) لأننا نأمن تكلف تجريد الوسمي من الجزء الأول من معناه إذا الوسمي هو مطر أول الريع والقطر على الأول للمطرف فيكون المعنى كتابي مثل مطر مطر أول الريع فيكون تكراراً بلا فائدة فيلزم التجريد. وإذا فترنا القطر بالمعنى الثاني فلا يلزم هذا الحد (و) السابع (اسم) له عن الإضافة إلى التثنية (عني) لأنها بواحد من الأشياء الأربعة التي هي الإضافة ونون التثنية ونون شبه الجمع والتثنية وأمثلة الناطم على هذا الترتيب. والتثنية ما يرفع الإبهام عن النسبة أو عن المفرد أما باعتبار القياس كعندنا ملؤا إناء لبنا (و) باعتبار الموزون نحو عندنا (منوان رطبا وبسراً) الرطب بضم ففتح نصيب البسر والبسر بفتح	

لَا ذَاكَ ذَا فَضِيلَةٍ وَجَاهٍ أَرْخَنَهُ إِذْ فَرَعَتْ أَنَا مِلِي	أَلِفٌ بِالتَّجَاسِ عَبْدُ اللَّهِ
بَانَتْ قَوَافِي شَامِلِ الْعَوَامِلِ عَلَى نَيْتِنَا لِحُسْنِ الْخَاتِمَةِ	أَخْتُهُ بِالصَّلَوَاتِ الدَّائِمَةِ

هذا التأليف (أذرفت أنا ملي) من كتابة النظم (بانت قوافي) جمع قافية وهي في الشعر أخره بحذف الياء الأصلية والثابتة للمتكلم أي قوافي منظومتي (شامل) بالجر أي ظهرت قوافي نظم شامل لكتاب العوامل للشيخ عبد القاهر الجرجاني رحمه الله تعالى ففي شامل العوامل حذف وإيصال (العوامل) للجرجاني، حروف كلمات هذا الشطر من البيت هي التاريخ للتأليف بحسب الأبعد لأن مجموع حروف كلمة «بانت» أربعاً وثلاثون وخمسون (٤٥٣) ومجموع حروف كلمة «قوافي» مائة وسبعة وتسعون (١٩٧) ومجموع حروف كلمة «شامل» ثلثاً وأحد وسبعون (٣٧١) ومجموع حروف كلمة «العوامل» مائة وثمانية وسبعون (١٧٨) فالجميع ألف ومائة وتسعة وتسعون (١١٩٩) تاريخ للتأليف.

(أخته) أي هذا التأليف (بالصلوات الدائمة) بدوام الملوك (على نيتنا) محمد صلى الله عليه وسلم لحسن الخاتمة لنا ولجميع المسلمين، آمين، بجاه سيد المرسلين.

والحمد لله رب العالمين.

تمت

م م

وَلَا حُلُولَهُ حُلُّ الْأَسْمِ وَالْتَمِيزُ فَارْتِفَاعُ فِعْلِ حَاضِرٍ	بِلِ الْخُلُوفِ مِنْ أَدَاتِ الْجَزْمِ
وَذَاتُ عَيْبَةٍ يَضْمَرُ يَنْظُرُ إِنْ كَانَ ذَلِكَ الْفِعْلُ ذَا الرَّعْلِ	وَفِعْلٌ حَاضِرٌ صَحِيحٌ الْأَخِيرُ
وَهِيَ يَنَاجُونَ وَيَسْتَلَانِ وَلِحَمْدِ اللَّهِ عَلَى أَنْ كَمَلَا	لِكِنَّهُ بَضْمَةٌ تُقَدَّرُ
	وَأَرْفَعُ بَنُونَ حُسْنُ الْأَفْعَالِ
	تَرْمُوتُ تَرْمِيَتْ وَتَفْعَلَانِ
	نَظْمًا بِدِيْعًا رَأْيًا مُسْتَسْلَا

اليمر بكون واختاره الشيخ من أن عمله (حلولة محل الاسم) أي وقوعه موقعه (بل) عامله على ما ذهب إليه الكوفون (الخلوف من أدات الجزم) والتصيب وذهب الكافي إلى أن عامله لفظي وهو حرف المضارعة (فارتفاع فعل حاضر) وهي مفردات الخمس وهي فعل غائب (حاضر صحيح الآخر) نحو يصر وتنصر (و ذات عيبة) لاؤنت أيضاً منه نحو تنصر وفعل متكلم نحو أنصر وتنصر (يضمّر ينظر) في اللفظ فالجاء متعلق بمقدّم خبر لا ارتفاع والجر وموصوف بالجملة الفعلية (لكنه) أي ارتفاع تلك المفردات (بضمة) تقدّر أن كانت ذاك الفعل المرتفع (ذا الرعل) في الآخر كيزو ويرمي ورضي (وارفع بنون خمسة الأفعال وهي) أي تلك الأفعال جمع الغائب نحو ينادون (و) تنحية الغائب نحو (يستلان) وجمع مخاطب نحو (ترموت) ووحدة مخاطبة نحو (ترمي) و) تنحية الغائبة والمخاطبة والمخاطب نحو (تفعلا) والحمد لله على أن كملّا (التأليف) بألف الإطلاق (نظماً بديعاً) أي غريباً (رأياً) أي خالصاً (مسلاً) أي سهلاً ومليئاً (ألف) هذا التأليف (بالتجاسس عبد الله) لا زال ذا فضيلة وجاه (جملة دعائية) (أخته) أي

الصفحة	فهرست الكتاب
٦	التوقع الأول من أنواع العوامل السماعية
١٦	التوقع الثاني من أنواع العوامل السماعية
١٩	التوقع الثالث من أنواع العوامل السماعية
٢٠	التوقع الرابع من أنواع العوامل السماعية
٢٣	التوقع الخامس من أنواع العوامل السماعية
٢٦	التوقع السادس من أنواع العوامل السماعية
٢٧	التوقع السابع من أنواع العوامل السماعية
٣١	التوقع الثامن من أنواع العوامل السماعية
٣٣	التوقع التاسع من أنواع العوامل السماعية
٣٤	التوقع العاشر من أنواع العوامل السماعية
٣٨	التوقع الحادي عشر من أنواع العوامل السماعية
٤٠	التوقع الثاني عشر من أنواع العوامل السماعية
٤٣	التوقع الثالث عشر من أنواع العوامل السماعية
٤٦	هذا بحث العوامل القياسية
٤٩	هذا بحث العوامل المعنوية

تمت

قد تشرح العوامل المنظومة على يد الراعي إلى عفو المئات. زين العابدين الأمدي بن ملا رمضان. ستر الله ذنوبهما بالعفو والغفران. وجعل مكاهما في أعلا غرف الجنان. وأن يشغل بعمل الخيرات لهما الميزان. ويجيبهما من عذاب القبر والقيام. ويحفظهما من خطوات الشيطان. بجاه سيد ولد عدنان. عليه وعلى آله وأصحابه أفضل الصلاة من قبل الرحمن. ليلة السبت من اثنين وعشرين من ذي القعدة في سنة (١٣٨٦) هجرية وعلى صاحبها أكمل الصلاة وأزكى التحية، أمين. م م 3 March 1967 Cuma 21 Yaşında
--